

**ҒАЙБУЛЛА САЛОМОВ,
НАЖМИДДИН КОМИЛОВ**

**ДЎСТЛИК
КЎПРИКЛАРИ**

(Поэзия ва таржима)

Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 1979

ББК 83
С 26

С — К $\frac{70202-91}{М 352(04)-79}$ 140—79—3603020400

© Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979 й.

МУҚАДДИМА УРНИДА

Бадий таржиманинг бошқа турларига қараганда шеърий таржима, таъбир жоиз бўлса, «кўпроқ» санъатдир. Шеърий таржима бадий таржиманинг олий нави деса бўлади. Буни, лоақал, шундан ҳам билиш мумкинки, насрий асарлар таржимасига ёзувчилардан ташқари, профессионал таржимонлар ҳам журъат этадилар, аммо шеърий таржима — бу, аксарият, шоирлар, шоир-таржимонларнинг ишидир. Тўғри, аҳён-аҳёнда илгари насрий асарлар таржимаси билан танилган таржимонлар ёхуд олимлар ҳам назм таржимасига қўл урадилар. Масалан, атоқли турколог олим Сергей Николаевич Иванов Алишер Навоийнинг «Лисонут-тайр» дostonини қадимги ўзбек тилидан русчага шеърий таржима қилди, таланти таржимон Қодир Мирмуҳамедов Гомернинг машҳур «Илиада»сини ўзбек тилига шеърий йўл билан ўғирди. Лекин, аввало, бу мустасноли ҳол, қолаверса, юқоридан номлари зикр этилган ва уларга ўхшаш бошқа ижодкор таржимонлар ҳам ўзларининг «пинҳоний» шонрлик иқтидорларини оригинал ижодда эмас, балки шеърий таржимада намоён этган бўлсалар, не ажаб?

Нима бўлганда ҳам, таржимага иши тушган ҳар қандай киши яхши биладики, шеърий таржима анча мураккаб санъат. Оригинал ижодда — насрий тасвирдан шеърий мақом қанчалик фарқланса, икки тил билан боғлиқ бўлган санъат даргоҳида — насрий таржимадан шеърий таржима ҳам шунчалик тафовут қилади.

Бизда шеърӣ таржима муаммолари бир қанча тадқиқотчилар томонидан қаламга олинган: А. С. Пушкиннинг «Евгений Онегин» шеърӣ романи таржимасини — Жуманиёз Шарипов, В. В. Маяковский асарлари таржимасини — Масъуд Расулӣ, М. Ю. Лермонтов поэзияси таржимасини — Зуҳра Умарбекова, Вильям Шекспир трагедиялари таржимасини — Дилдор Фулова билан Мамаражаб Сулаймонов, Генрих Гейне лирикаси таржимасини — Сафо Очил, Алишер Навоӣ, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Ойбек, Фафур Фулом шеърӣ таржималарини — Комилжон Жўраев, Гулнора Фафурова, Пётр Тартаковский, Муҳаббат Исроилова, Бахтли Отабековалар, Абулқосим Фирдавсий, Муслиҳиддин Шайх Саъдий дostonлари («Шоҳнома», «Гулистон») таржималарини — Ҳамид Ҳамидов, Ваҳоб Раҳмонов ва бошқалар ўргандилар. Уларнинг ишларида шеърӣ таржима техникаси, қиёсий шеършунослик, шеърӣ талқин ва таржима, назм таржимасининг эволюциясини кузатишга алоқадор қимматли фикрлар баён этилган. Номлари қайд этилган бир қанча мутахассисларнинг илмӣ ишлари академик тадқиқот сифатида «Фан» нашриётида чоп этилган. Бу нашрлар ўзбек таржимашунослигининг ютуғи ҳисобланади.

Лекин ҳали шеърӣ таржима баҳсида назарӣ жиҳатдан қилинадиган иш бениҳоя кўп. Адабий анъана ва шеърӣ таржима, назм таржимасида лисонӣ тафовутлар, вазн ва қофия, шеърӣ таржимада индивидуал услуб ва миллий ўзига хосликнинг берилиши, шеърӣ таржима принциплари сингари ғоят муҳим мавзуларда ҳанузгача жиддий гап айтилмаган. Баъзан айрим монографияларда бирон шоир-таржимон қўллаган муайян тадбир жуда зийраклик билан қайд этилгани ҳолда, уни атрофлича таҳлил этиб, муҳим назарӣ умумлашмалар томон борилмайди, тадқиқот назарӣ, адабий-эстетик таҳлилдан кўра юзаки адабий-танқидий обзор ёки тавсифга айланиб қолади.

Аслида, шеърий таржимадан кузатиладиган мақсад бир тилда яратилган назмий обидани бошқа тил воситалари билан қайта яратишдан иборат. Башарти, таржимада асл нусханинг барча зоҳирий белгиларига риоя қилинган: вазн, қофия, радиф, аллитерация ва ҳоказолар «айнан» сақланган, ҳамма нарса «ўз жойида» бўлса-ю, бошқа тилда асарнинг ботиний гўзаллиги: эстетик қиймати, маъноси, шираси, таъсирчанлиги йўқолса, бундай таржима оригиналга эквивалент бўла олмайди. Эквивалентлик (муқобиллик) тушунчаси шунчаки оригинал билан таржиманинг шаклий мувофиқлигини эмас, балки уларнинг маънодорлик ва таъсирчанлик тарафидан қойим мақом бўлишини тақозо этади. Бироқ бу айтилганлардан шеърий таржимада шаклнинг (кенг маънода) аҳамияти йўқ экан, деган хулоса келиб чиқмайди. Аксинча, оригинал шеърда шакл ҳам мазмуннинг бир-бири билан узвий боғлиқлиги уни, айниқса, бошқа тилга таржима қилганда ўзининг бутун мураккаблиги, «антиқа»лиги билан намоён бўлади: бунда фақат вазн, қофия, луғатгина эмас, балки аллитерация, айрим олинган шеърий унсурларнинг (сўз, бўғин, товуш) оҳангдорлиги ҳам ғоят муҳимдир. Буларнинг барчаси, ўз навбатида таржимада асл нусхага мос калит, мувофиқ вазн, муқобил услуб топилганлигига вобастадир.

Шеърий асар (қўшиқ, ғазал, рубой, сонет, поэма, баллада ва ҳоказо) таржимадан сўнг ўзининг иккинчи умрини бошлайди. Таржимадан шеърнинг қанчалик *ййраб* чиқиши даставвал таржимонга боғлиқ. Асрлар мобайнида бир қанча авлодларга хизмат қилган таржималар бўлганлиги ҳаммага аён. Лекин, умуман олганда, асл нусхага нисбатан таржиманинг умри қисқадир. Асл нусха ўзгармаслиги тарафидан «идеал» ҳисобланса, яхши, «нормаль» таржима замонлар, маконлар, авлодлар, дидлар, эстетик тасаввурлар тафовутга дуч келган ҳолда бот-бот ўзгариб (эскириб) туради. Баъзан

шундай бўладикки, юз йиллар довоми оша бизга етиб келган шеърний обидалар бир авлоднинг ҳаёти давомидаёқ ўн марталаб таржима қилиниши мумкин.

Киши ўз олдига келган ҳар қандай емишни бефарқ истеъмол қила бермагани сингари, ҳар қандай асар ҳам тиллардан-тилларга бефарқ ва бемақсад таржима қилинавермайди. Таржима қилиниши номақбул, номатлубгина эмас, ҳатто зарарли бўлган нарсалар ҳам бор. Таржима бошқа халқ адабиёти билан танишиш, уни ўрганишдан бошланади. Таржимонлар ўзга миллий адабиётларда мавжуд энг сара, катта ижтимоий, адабий-эстетик ва тарбиявий аҳамиятга эга бўлган китобларни ўз тилларига ағдаришга ошиқадилар. Ёзувчилар, шоирлар, драматурглар бошқа тилда ижод қилувчи ўз маслакдошлари, қаламкаш дўстлари ва устодларининг китобларини алоҳида завқ-шавқ билан таржима қиладилар. Шундай экан, таржимашунослик фақат асл нусха билан таржима текстининг қиёсидангина иборат бўлиб қолмай, таржима қилишдан кузатилган мақсад орқасида эришилган *натижани* ўрганишни ҳам кўзда тутди. Қайта яратилган билан боғлиқ умумий адабий-эстетик жараённинг уч томони: танишувдан келиб чиққан *таржима*, таржимадан содир бўлган *танишув* ҳамда буларнинг ҳар иккаласидан ҳосил бўлган *таъсир* бир-бири билан диалектик тарзда чамбарчас боғлиқдир.

Юқорида айтилган масалалар қўлингиздаги китобнинг мундарижасини ташкил этади. Лекин бу проблемалар шу қадар жиддий, баъзилари эса мунозаралики, уларнинг ҳаммасини битта тадқиқотда қамраш, қўйилган муаммоларнинг барчасига узи-кесил, мукамал жавоб қайтаришнинг иложи йўқ. Зотан, авторлар ўз олдларига бундай вазифани қўйган ҳам эмаслар. Бизнинг мақсадимиз кичик шеърний жанрлар мисолида назм таржимасининг ўзига хос томонларини тайин этиш ва уларни имкон даражасида таҳлил қилишдан иборат.

ШЕЪР — ТАРЖИМА — ШЕЪР

ҲОФИЗ ВА ГЕТЕ

Буюк немис шоири Иоганн Вольфганг Гёте ўзининг машҳур «Ғарбу Шарқ девони» хусусида 1815 йилда Коттга ёзган мактубида мана бу сўзларни айтган эди: «Менинг ниятим Ғарб билан Шарқни, ўтмиш билан ҳозирги замонни, форсий билан немисга алоқадор нарсаларни завқ-шавқ билан бир-бирига боғлаш ҳамда уларнинг урф-одатлари, фикрлаш тахлитини ўзаро бир-бирига боғлиқ ҳолда олиб қараш, бирини иккинчиси орқали тушунишдан иборат»¹.

Ўз ҳаётида Краков шаҳридан шарқий томонга қараб бирон манзилга қадам қўймаган Гёте² форс шеърисятининг жавоҳирлари билан Ҳаммер фон Пургшталнинг таржималари орқали танишишга муваффақ бўлди.

Гётенинг фикрича, Ҳофиз ижодида маҳорат ҳосил қилмаган киши Кальдеронни тушунмайди.

Буюк мутафаккир немис ва форс адабиётлари, бу икки халқнинг моддий ва маънавий ҳаёти ҳамда тушунчаларидаги муштаракликдан завқланар экан, у муайян икки миллат, муайян икки адабиёт ёхуд Ғарб ва Шарқ адабиётларидаги умумий ғоялар ҳақидагина

¹ Қаранг: Л. М. Кессель. Гёте и «Западно-восточный» диван. Ответственный редактор: доктор филологических наук И. С. Брагинский. Издательство «Наука», М., 1973, стр. 29.

² «Ҳофиз... Шероздан ҳеч қаёққа чиқмаган». Шоислом Шомуҳамедов. Гуманизм — абадийлик ялови. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1974, 51-бет.

гапирмайди, балки жаҳондаги барча халқлар ва жаминки адабиётларга хос умумий белгилар, уларни бир-бири билан боғлаб турувчи умумий тараққиёт қонунларини кашф қилишга интилади. Буюк инсонпарварлик руҳи билан суғорилган ана шу эзгу интилишларнинг махражи сифатида у биринчи бўлиб «жаҳон адабиёти» деган истилоҳ (термин)ни қўллайди (1827).

«Шеърят,— деб ёзган эди Гёте ўзининг «Шеърят ва ҳақиқат» номли асарида,— айрим нозиктаъб ва тарбиятли кишиларга авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтадиган хусусий мулк эмас, балки жумлаи жаҳонга, барча халқларга хос истеъдоддир»¹.

Инсониятга, шеърятга, маданият тарихи ва тақдирига бундай қараш XIX асрда Фарбада ҳукм сурган Шарқ халқлари «ўз тарихига эга эмас», бинобарин, унга Европа тарихчиларининг усулларини қўллаб бўлмайди, деган европоцентриқ сохта «илмий» назариясига тамоман зид эди.

Ажойиб немис шоирининг Шамсуддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозий ғазалларини немисча таржимада ўқиши унинг ижодида сезиларли ўзгаришлар юз беришига сабаб бўлди. Аввало, у Ҳофиз ижодининг таъсири остида форс ғазалиёти услубида «Фарбу Шарқ девони»ни тартиб берди. «Бу китоб² кўп нарсадан дарак беради,— деб ёзади ўз «Девон»ига ёзган шарҳларида,— у даврнинг эҳтиёжини қондиради... Уни ўқир эканмиз, биз худди ўзимизга таниш дунёга келиб қолгандай бўламиз...» Шу тариқа Гёте Шарқ шеърятидан топган ғоявий-сиёсий маслак билан ўз эътиқодларининг яқинлиги ва ҳамроҳлигига ҳамда ундаги бадий усулнинг ўзи яшаган давр шеъряти учун ғоят мақбул эканлигига ишора қилади.

¹ Иоганн Вольфганг Гёте. Поэзия и правда, М., 1969.

² Ҳофиз ғазалларининг немисча таржимаси назарда тутилади.

Гёте нега энди ўзи яшаган даврдаги Германия ижтимоий-сиёсий зиддиятларини очиб ташлаш учун Шарқ адабиёти тажрибасига, жумладан, Ҳофиз ғазалларининг услуби ва шаклига мурожаат қилди, деган савол туғилиши табиийдир. Бунинг сабаблари қуйидагилардан иборат. Чунончи, Шарқ шеърлятида шундай бир тил ва услуб ишланган эдики, унда ҳар бир сўз, ҳар бир байт, қолаверса, ҳар бир товуш (ҳатто ҳарф) бир нечта мажозий маъно англатар, дафъатан қараганда содда ва беозор бўлган биргина калима чуқур ижтимоий мазмунга ишора қилган бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам Шарқ шеърлятининг алломаларидан Саъдий, Ҳофиз, Хайём, Бедил, Жомий, Лутфий, Навоий, Фузулийларнинг маъно тўла ғазалларини умуман адабиётда, қолаверса ҳар бир шоирнинг ижоди бўйича махсус малака ҳосил қилмаган, «ихтисослашмаган» кишининг ўқиб тушуниши ҳам қийин эди. Ҳатто буюк шеър даҳолари асарларининг номиданоқ ана шу мураккабликни пайқаса бўлади. Масалан, «Хамса»нинг биринчи достонини Низомий Ганжавий «Махзанул-асрор»— *сирлар хазинаси*, Хисрав Деҳлавий «Матлаул-анвор»— *нурларнинг туғилиши*, Абдураҳмон Жомий «Тухфатул-аҳрор»— *ҳимматлилар тухфаси* деб номласа, Алишер Навоий буни «Ҳайратул-аброр»— *тўғри кишиларнинг таажжубланиши* деб атади. Алишер Навоийнинг «Хазойинул-маоний»— *маънилар хазинаси* мажмуаси ҳақида шоир, катта адабиётшунос олим Мақсуд Шайхзода шундай деган эди: «...XV асрнинг лирик энциклопедияси, ҳеч шубҳасизки, «Хазойинул-маоний»дир. 47 минг мисрага яқин бир куллиётни ўзига жам қилган бу китоб киши руҳининг энг хилма-хил ҳолатларини ўз ичига олади»¹.

¹ *Мақсуд Шайхзода*. Асарлар, Олти номлик. Тўртинчи том. Ғазал мулкнинг султони (Алишер Навоий ҳақидаги тадқиқот ва мақолалар мажмуаси). Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1972, 157-бет.

Шарқ шеърятига хос ана шу сирлилик, полисемантизм, «лисонул-ғайб»¹ Гётенинг эътиборини ўзига жалб қилди. У юнон шеърий системасидан топа олмаган нарсани Шарқ ғазалиётидан — Ҳофиз ижодидан топишга муяссар бўлди. Шарқ шеърятига хос ана шу абстракциялаш услуби Гётега ўз мухолифларига зарба бериш ҳамда «Девон» туфайли ажойиб классик шеърий мажмуани бунёд этишида қўл келди.

Шу тариқа Гёте янгича шеърий усулга мурожаат этади. Бундай усулни у Ҳофиздан қабул қилади. Немис мутафаккири Ҳофизни «стилистик феномен» («ноёб услуб даҳоси»), «муқаддас Ҳофиз» деб атайди. Гёте Ҳофизни «Шарқнинг Вольтери» деб билади. Шу сабабли у ҳам Ҳофиздай бўлишни орзу қилади. Шунингдек, немис шоири ўзини ғурур билан «Мажнун» ва «Ҳотами Тай» деб атайди².

Гёте поэзиясининг руҳан Ҳофиз ғазалиётига ҳамоҳанглиги нимага асосланган? Немис шоири буюк Ҳофизнинг қалбига қандай қилиб йўл топа олди? Бу икки буюк даҳо гарчи тамомла бошқа-бошқа иқтисодий шароит, бадний-эстетик анъана, бўлак ижтимоий муҳитда яшаб, уларни бир-биридан (катта тарихий давр қарийб тўрт ярим аср) ажратиб турган эса-да, ижодларни ўртасидаги яқинлик, уйғунлик, ҳамоҳангликнинг бонси нима?

¹ Ҳофиз ғазалиётининг илк ўзбекча нашрига (1958) бош-қош бўлган проф. Ш. М. Шомухаммедов руҳоний тақводорлар шоири илоҳийлаштириб, уни «Лисонул-ғайб», яъни арши аъло сирларидан хабардор киши деб тарғиб этганларини, Ҳофизнинг девонини ғойибдан хабар берувчи «фол китобга» айлантириб юборганларини, унинг ижодини халқ орасида янада кенг ёйиш ва «ҳақиқий ўрганиш» Октябрь инқилобидан кейин бошланганини таъкидлайди.

Умуман, Шарқ шеърятига пурмаънолик масаласига келганда, бу фақат Ҳофиз эмас, балки бошқа забардаст шоирлар ижодига ҳам хосдир.

² Қаранг: Goethe. West-östlicher Divan. Unter Mitwirkung von Hans Hejnrich Schaefer, herausg. U. erläutert von Ernst Beutler. In der Diterischen Verlagsbuchhandlung zu Leipzig.

Аввало Шарқ билан Ғарб ўртасидаги илмий, маданий ва адабий муносабатларнинг тарихий илдизларига бир назар ташлайлик.

Халқаро Фирдавсий мукофотининг лауреати, адабиётшунос олим, таржимон Шоислом Шомуҳаммедов Алишер Навонийнинг «Девони Фоний» мажмуаси материаллари асосида ёзган «Гуманизм — абадийлик ялови» номли мақоласида Ғарбда илму фаннинг, инсонга нисбатан гуманистик ғояларнинг ўрта аср турғунлигидан сўнг Уйғониш ва ундан кейинги давр тараққиётига Шарқ маданиятининг ютуқлари асос бўлди, деган ғоят дадил фикрни тасдиқловчи бир қанча далиллар келтиради. Бу далиллар Ғарб олимларининг ўз асарларидан олинганлиги илгари сурилган тезиснинг ҳаққонийлигига шубҳа қолдирмайди. Бу ҳақиқатлар қуйидагилардан иборат:

1. Тиббиёт ва фармакология соҳасида — Ғарбда янги давр медицинаси тараққиётига Закариё ар-Розий ва Абу Али ибн Синонинг қадим замонларда латин тилига таржима қилинган китоблари асос бўлган. Европада жарроҳлик ва фармакология илми ҳам ана шу йўсинда тараққий топган. Кичик қон айланиш доирасини европаликлардан анча замонлар олдин (XIII асрда) Дамашқ ва Қоҳирада яшаган табиб Ибн ан-Нафис кашф этган. Буюк табибнинг бу ҳақдаги асарини XVI асрда итальян олими Андреалбакуо араб тилидан латинчага ўғирган (немис олими доктор Майёргоф берган маълумот).

2. Кимё соҳасида — Абу Райҳон Берунийнинг кимёвий моддаларнинг солиштирма оғирлигини аниқлаш соҳасида ўтказган тажрибалари ва эришган ютуқлари Ғарб олимларининг ана шу йўналишдаги тадқиқотларни бошлаб юборишлари дастур ва туртки бўлган.

3. Математика, оптика, география соҳасида — Жазоирда ўсиб-улғайган Леонардо да Винчи Муҳаммад ал-Хоразмийнинг математикада жорий этган ўнлик

ҳисоблаш системаси ҳақидаги билимини ўз ватани Италияга олиб келган ва уни бутун Европага тарқатган. IX асрда яшаб ижод этган Идрисий (география) ҳамда Ибн ал-Ҳишам (оптика) асарларининг араб тилидан лотинчага қилинган таржималаридан сўнг мазкур фан соҳалари Леонардо да Винчи ҳамда Кеплер томонидан ривожлантирилган.

Италиянинг эроншунос олими Александр Баузани ўрта асрларда араб ва форс тилларидан 70 дан зиёд илмий рисолалар лотин тилига ағдарилганини қайд этган¹.

Форобий билан Абу Али ибн Сино юнон олими Афлотун (Платон) асарларини ўрганадилар ва шарҳлайдилар. Профессор М. Шомуҳаммедов Бельгия олими Жак Дюшен Ҳийеменнинг зардушт гуманизмига бағишланган тадқиқотига асосланиб, «Афлотун фалсафасига қадим эрон фалсафий фикрининг таъсири бўлган»лигини қайд этади². Худди шунингдек, Форобий ва Ибн Сино ижоди таъсирида камол топган араб файласуфи Ибн Рошд «токи шу араб уни (Арастуни) тирилтириб, қоронғилик ва жаҳолатга ботиб қолган Европага олиб келгунича, Аристотель қадим дунё вайроналари остида кўмпilib ётар эди»³, дейди.

Шарқ билан Ғарб ўртасида адабиёт соҳасидаги ҳамкорликка келганда, «Минг бир кеча», «Қалила ва Димна», «Синдбоднома»ларнинг ғарб тилларига ўгирилиши ва бу таржималарнинг Ғарбий Европа адабиёти тараққиётига таъсирини қайд этишга тўғри келади.

¹ А. Баузани. Таъсири ислом ва Ирон дар Фарҳанги Италиён, нашри Донишқадан адабиёти Исфиҳон, шўморан 2, 3, соли 1345, саҳ. 119. (Қаранг: Ш. Шомуҳаммедов. Гуманизм — абадийлик ялови, Т., 1974, 53-бет).

² Шоислом Шомуҳаммедов. Гуманизм — абадийлик ялови. Т., 1974, 52-бет.

³ А. И. Герцен. Письма об изучении природы. Гослитиздат, 1944, стр. 95.

Александр Баузани берган маълумотга кўра, Данте даврида «Меърожнома» буюк италян мутафаккири билган лотин ва қадимги француз тилларига таржима қилинган. А. Баузанининг фикрича, «шак-шубҳа қолмайдики, Данте ўз «Илоҳий комедия»сининг ташқи қурилишини тузишда ислом маданиятидан бир қадар фойдаланган. Аммо «Илоҳий комедия»нинг ички мазмуни нуқтаи назаридан ҳам Данте ислом (Шарқ) таъсиридан холи қололмади...»¹ А. Исаакяннинг «Абул Абло ал-Маъаррий» достонини ўзбек тилига ўгирган (1976) шоир Асқад Мухтор ҳам мазкур таржиманинг муқаддимасида араб олимнинг (1973 — 1057) «Рисолаи урфон», «Аллузумият», «Рисолаи малоика» номли шеърий-фалсафий трактатлар муаллифи эканлигини, «Рисолаи малонка» асарининг сюжети Дантенинг «Илоҳий комедия»сига асос бўлган, деган фикрлар борлигини айтиб ўтади.

Форс адабиётининг зукко олимлари И. Брагинский, Ш. М. Шомуҳаммедовнинг далолат беришича, Ҳофиз ижоди Шарқ Уйғониш даврининг чўққиси ёки Фарб Уйғониш даврининг арафаси бўлган. Шоир «бир томчи қон, аммо минг андиша» эгаси бўлган киши дилига саёҳат қилади, унинг бутун кўча-кўйини, ҳамма пастлик-баландликларини, ўтмиш тарихи ва келаси орзуларини, яраларини ва гулчечакларини, заифликлари ва қудратини яхши билиб олади (51).

Ҳофиз шеърларининг русча таржимасига ёзган муқаддимасида таниқли рус шоири А. Фет бундай деган эди: «Бизнинг шоир билан ҳатто юзакигина танишиб чиқишимизнинг ўзи ҳам икки шубҳасиз ҳақиқатнинг гувоҳи бўла олади. Биринчидан, шоирлар ва мутафаккирлар ижодида бизни ҳайратда қолдираётган юксаликни кишилиқ руҳи аллақачон қўлга киритган; иккинчидан, қайси тупроқда ва қайси даврда униб ўсганли-

¹ Таржима Ш. Шомуҳаммедовники (54).

гидан қатъий назар, ҳақиқий поэзия чечаклари асло сўлмайдилар»¹.

ИНСОН МАНЗАРАЛАРИ

Гёте Ҳаммернинг «Форс суҳандонлиги» ҳақидаги асариди сўфизм, мусулмон тасаввуфи ақидалари билан танишадн. Илоҳиёт билан муттасил мукаммаллашиб борадиган табиатнинг уйғунлигини тарғиб қилувчи сўфизмни Гёте «...маълум даражада ўз фалсафий системасига оҳангдош деб тасаввур қилади»². Сўфизмда у инсоннинг илоҳиётга батамом қўшилиб кетгунча, тўғрироғи, унинг ўзи тангри даражасига кўтарилгунга қадар (*аналҳақ*) интилиши, «ёрга муҳаббати», бу муҳаббат йўлида «қурбон бўлиши» ғояларини топади. Бу мақсадга эришиш эса тўрт босқичдан иборат: биринчи босқич — шариат, иккинчи босқич — тариқат, учинчи босқич — ҳақиқат, тўртинчи босқич — маърифатдир. Ана шу босқичда ориф, яъни ҳақиқатга эришган инсон тангрининг висоли ва камолига эришади, унинг даражасига кўтарилади.

Инсоннинг ҳақиқатга эришуви ҳис-туйғуларнинг туғён уриши, авжга миниши ҳолатига нисбат берилиб, бу мастлик ҳолатига ўшатилади. Шунинг учун ҳам сўфизмнинг тасаввуфона лирикасида *май*, *ишқ*, *ёр* кенг тараннум этилади. Тангри — оташ, руҳий озиқ берилган инсон — кўмир. Худди оташ билан бирлашган кўмирнинг ўзи ҳам олов бўлиб ёнгани сингари, инсон илоҳиётнинг дийдорига эришиб, унинг ўзи ҳам илоҳий кучга айланади.

Умуман, Ўрта аср Шарқ тараққийпарвар адабиётида инсон мадҳияси марказий ўринни ишғол этади. Ре-

¹ А. Фет. Полное собрание стихотворений. Издание А. Ф. Маркса. Спб. 1912, т. II, стр. 197.

² Л. М. Кессель. Гёте и «Западно-восточный диван». Изд-во «Наука», М., 1973, стр. 77.

акцион ислом ақидаларига кўра, одамзод бу дунёда «муваққат», ожизу хор, у илоҳиётнинг Ердаги шарпаси, сояси бўлиб, ўзининг чинакам ҳаётини «нариги» дунёдан қидирмоғи даркор. «Дорил бақо»— нариги «чин» дунё лаззатларига муяссар бўлиш учун эса кишилар «дорил фано»— бу «ёлғончи» ёруғ дунёга ҳавасманд бўлмасликлари, қаноат ва итоатда умр кечирिशлари керак.

Ана шундай даҳшатли васвасалар гирдобиди ҳангу манг бўлиб қолган «бани одам»ни инсониятнинг доно фарзандлари ҳалокат ёқасидан қутқариб қолишлари, унинг ўз ақлу идроки ва қудратига ишонч пайдо қилишлари лозим эди. Бундай оғир миссияни журъатли, илғор, тараққийпарвар олимлар ва шоирлар бажардилар.

Буюк мутафаккир шоир Жалолоддин Румийнинг реакцион диний қарашларга исёнкорлик руҳи билан сугорилган мана бу ғазали фикримизнинг далили бўлади:

Онҳо, кӣ талабгори худоед, худоед!
Берун зи шумо нест, шумоед, шумоед!
Чизе ки накардед гум, аз баҳри чи жўед,
В-андир талаби гумшуда аз баҳри чароед?
Исмеду ҳуруфеду каломеду китобед,
Жибрили аминеду расулон шумоед.
Дар хона нишинед, магардед ба ҳар сӯ,
Зеро ки шумо хонаву ҳам хонахудоед.
Зотеду сифотеду гаҳе аршу гаҳе фарш,
Дар айни бақоеду муназзаҳ зи фаноед.
Хоҳед бубинед рӯҳ андар рӯҳи маъшуқ,
Зангор зи ойина ба сайқал бизудоед.
Ҳар рамз ки Мавло бисарояд ба ҳақиқат,
Медон, ки бад-он рамз сазоед, сазоед¹.

¹ «Гулшан адаб». Намунаҳои назми форсу тоҷик. Асрҳои XIII—XIV. Ҷилди I. Нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1975, саҳ. 75.

Мазмуни:

Эй, сизки, худонинг талабгорисиз (изловчисисиз), ўзингиз худосиз! (У) сиздан ташқарида эмас, ўзингизсиз, ўзингизсиз! Йўқотмаган нарсангизни нега излайсиз ва йўқолган (наrsa)ни излаб нима қиласиз? Сиз исму ҳарфлару сўзу китобсиз. Қўриқловчи Жаброил (фаришта) ҳам, пайғамбарлар ҳам ўзингиз. Уйда ўтиринг, ўзингизни ҳар томонга урманг. Негаки, сиз ҳам уйсиз ва уйнинг эгасисиз. Зот (асл, асос) ҳам, сифот (сифатлар, белгилар, зоҳирий аломатлар) ҳам ўзингиз. Гоҳ аршсиз (олий тахт), гоҳ фарш (уйнинг палоси), бақо (абадийлик) чашмасидирсиз, фан (муваққатлик)дан холисиз, софсиз. Руҳингиз маъшуқ руҳи билан бирлашишини хоҳласангиз, кўнгил ойинасидаги зангларни сидириб ташлаб, сайқал беринг. Қайси рамзники Мавло ҳақиқат деб куйласа, билгилки, сиз шу рамзга сазоворсиз, сазоворсиз.

Буюк Гёте ўз калтабин, жоҳил, мутаассиб рақибларига қарши курашар экан, Ҳофиз бамисоли бир ватандош устод сингари унга ёрдамга келади. Шўрпешона, ашаддий ортодоксал христиан руҳонийлари ва либерал варсақилар реакциянинг югурдаклари бўлиб, улар замонасининг катта ақл эгаларига қарши уюшган эдилар. «Ҳофиз ва Ульрих Гуттен қўнғир ва зангори чопон ҳамда жубба кийганлар, яъни мусулмон ва христиан мутаассибларидан қутулиш учун озмунча заҳмат чекмаган эдилар». «Меникилар эса,— деб истеҳзо қилади Гёте ўзининг бир шеърда,— росмана христиан кийимини кийиб юрадилар».

Демак, қайси давр, қайси эл, қайси юрт ва қайси дин ёки мазҳабга мансуб бўлишларидан қатъий назар, Ҳофиз ва Гёте рақибларининг шаклу шамойили бошқа бўлса ҳам, уларнинг ният ва мақсадлари бир хил — машъум ва хатарли эди. Ягона мунаввар мақсад йўлида қалам тебратган санъаткорлар эса ҳамма вақт

ва ҳар қандай шароитда бир-бирларини тушунадилар ва умумий тил топа оладилар.

Гётенинг «Девон»идаги бир шеърда Зулайхо Ҳотамга шундай мурожаат қилади: «Нега бунча ҳолинг паришон?» Ҳотам жавоб беради: «Биласанми, жасад — зиндондир, жонни алдаб унга қамаганлар».

Ҳофизнинг рубойларидан бирида ўқиймиз:

Энг яхшиси, май билан этайлик дил шод,
Уткандаги орзуни қилиб камроқ ёд.
Зиндоннинг асри — бу амонат жонни
Бир дамгина ақлдан этайлик озод¹.

Coprus carcer (*жасад-зиндон*) ибораси жуда қадимий бўлиб Цицерон уни юнонча «жасад-қабр» иборасидан таржима қилган эди. Бу бирикма пифагорчилар, Пифагор шогирди Филолай, Платон, софист Протагорнинг шогирди Кратил Эмпекдоклнинг шогирди Горгий Леонтинскийларнинг тилларида ҳам учрайди. Плутархнинг «Тасалли берувчи нутқлар» асарида жон қафасга қамалган қушга ўхшатилади. Бу образ Платондан навплатоникларга ва улар орқали Шарқ мутафаккирларининг асарларига ўтади. «Қамалган жон» образини Гёте Ҳаммер қаламига мансуб «Хазиналар» асарининг иккинчи жилдида ҳам учратади. Бунда дарвишлар жонни қафасга солинган ёки тўрга илинган, у ердан озодликка чиқишга талпинаётган булбулга ўхшатадилар.

Л. М. Кесселнинг қайд этишича², Гёте бу образни ўз «Девон»ига тақлидан, анъана юзасидан кўчириб қўя қолмасдан, балки уни Европа реакцияси шароитига мос-

¹ *Шамсиддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозий*. Ғазаллар. ЎзССР Давлат бадний адабиёт нашриёти. Тошкент, 1958, 215-бет. (Ҳофиз шеърларидан олинган таржималарни бундан кейин ҳам шу тўпلامдан оламиз ва бетини қавс ичида кўрсатиб борамиз).

² Қаранг: *Л. М. Кессель*. Гёте и «Западно-восточный диван». Изд-во «Наука», М., 1973, стр. 88.

лаб, янгича маъно берган ҳолда қўллайди: бутун иш-кал жон зиндон (тана) ичида бўлганлигида эмас, балки ўша зиндоннинг ўзи турмага қамалган. Агар салгина бўйин товланса борми, «зиндоннинг ўзини ҳам занжир-банд қиладилар», шу тариқа шўрлик жон «икки қават турма ичида қолади».

ИККИ ШОИР, ТУТАШ ТАҚДИР

Буюк форс шоири Шамсуддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозийнинг жаҳонгир Амир Темур билан ҳамда зарбардаст немисадиби Иоганн Вольфганг Гётенинг француз фотиҳи Наполеон Бонапарт билан учрашуви, улар суҳбатининг мазмунида, Гётенинг Ҳофиз шахси ва ижодига эҳтироми, «Ғарбу Шарқ девони»да Темурга билдирган муносабатида тарихнинг «такрорланиши» ва инсонлар тақдирининг монандлигини кўриш мумкин.

Ҳофиз Шерозийнинг, афсонага кўра, Амир Темур билан учрашиб, баҳс қилишларига сабаб бўлган машҳур бир ғазали борки (бу шеър ишнинг иккинчи бобида махсус таҳлилдан ўтказилади), у қуйидаги байт билан бошланади:

Агар он турки Шерози ба даст орад дили моро,
Ба ҳоли ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухоро (28).

Таржимаси:

Агар кўнглимни шод этса, ўшал Шероз жонони,
Қаро холига бахш эткум Самарқанду Бухорони (29).

Шарқшунос олим Шоислом Шомуҳаммедов шоир ғазалларининг ўзбекча нашрига ёзган сўз бошида («Ҳофиз ва унинг ижоди ҳақида бир-икки оғиз сўз») мана бу афсонани келтиради: Амир Темур Шерозга қадам қўйганида унинг ҳузурига кекса, ҳорғин

шоирни олиб келадилар. Жаҳонгир юқорида келтирилган ғазалга ишора қилиб деган: «Самарқанд билан Бухоронинг шуҳрати ҳамма ёқни тутсин деб, бутун дунёни забт қилсаму, буларни атиги бир гўзалнинг қора холига тортиқ қилиб юборишга қандай журъат этдилар?» Ҳофиз эса бамайлихотир: «Азбаройи қўли очқиқлигимдан қашшоқлигим шу жойга етди»,— деб жавоб қайтарган. Шоирнинг бу ҳозиржавоблигидан Темурнинг ғазаби пасайиб, Ҳофизга карам қилган: унга сарпо инъом этган.

Ана шу афсона Гётега ҳам маълум эди. У ибн Араб-шоҳнинг Жонсон томонидан латин тилига таржима қилинган хроникаси асосида ўз «Девон»ига киритилган «Қиш ва Темур» номли асарини яратади. Қаҳратон қишнинг жаҳонгир Темурга қарата айтган сўзлари император Наполеонга нисбат бериб ёзилган эди. Буни немис шоирининг ўзи эътироф этган.

Қизиғи шундаки, афсонада ҳикоя қилинишича, Темур билан Ҳофиз учрашганлари сингари, Гёте ҳақиқатан ҳам Наполеон билан кўришган ва у билан мунозара қилган. Талейраннинг маълумот беришича, шоир 1808 йил, 2 октябрда Эрфурт шаҳрида ўтказилаётган конгресс вақтида Наполеон Бонопарт билан учрашган. Наполеон Эрфурт конгрессида Александр I ҳам иштирок этаётганлигини хабар қилиб, Гётега агар у Эрфурт ҳақида бирон нарса ёзмоқчи бўлса, асарини подшога бағишлашини маслаҳат беради. Гёте эътироз билдиради:

— Жаноб олийлари, бунга одатланмаганман, мен ижодимни бошлаган кезлардаёқ кейинчалик афсус-надоматлар чекиб юрмаслик учун ҳеч қандай бағишловлар ёзмасликни ўзимга одат қилиб олганман.

— Людовик XIV замонидаги буюк ёзувчилар бундай фикрда эмас эдилар...— писанда қилади Наполеон.

— Шундайку-я, жаноб олийлари,— дадил жавоб қайтаради Гёте,— лекин уларнинг ҳеч қачон ўз қил-

мишлари учун пушаймон емаганликлари хусусида ўз-лари кафил бўлолмайдилар-да.

«ЯНГИ ОЛАМ — ЯНГИ ОДАМ»

Оламе хоҳам ки набвад мардуми олам дар ў.
Ва-з жафои мардуми олам набошад ғам дар ў.

Мазмуни:

Бир оламни истайманки, унда бу олам одамлари бўлмаса,
Ва бу олам кишилари жафосидан унда ғам бўлмаса.

Янги бир оламни қўмсаш, бу олам ичра ўзга инсоний сифатлар — бир-бирига муҳаббат, дўстлик, тенглик, шафқат ва мурувват ҳислари билан боғланган янги кишилар, озод жамиятни орзу қилиш барча миллатларнинг тараққийпарвар мутафаккирларига хос олижаноб фазилат эди. Чунончи, юқорида «Девони Фоний»дан келтирилган байтда ифодаланган фикр Ҳофиз ғазалиётининг асосий мотивларидан саналади. Масалан, Ҳофиз ёзади:

Ман на онам, ки забуни кашам аз чархи фалак,
Чарх барҳам занам ар ғайри муродам гардад.

Мазмуни:

Мен фалакдан ситам чекиб ўтирувчилар хилидан эмасман, агар истагимга қараб юрмас экан, мен фалакнинг ўзига барҳам бераман.

Яна:

Кел энди гул очиб ҳар ён, қадаҳ қўлда ўтургаймиз,
Бузиб чарх эски томин, янги бир тарҳ ила қургаймиз (147)

Гёте мететтернихчилик ҳамда аракчеевчилик сиёсати қутурган Европа шароитида яшади ва ижод қилди.

Феодал монархия ва клерикал реакцияси булутлари айни қуюқлашган, инсон ҳуқуқи поймол қилинган, ҳамма ёқни парокандалик қамраган, ўрта аср мутаассиблиги ва жаҳолатни тиклашга зўр бериб уриниш бораётган фавқулодда оғир бир даврда Гёте Ҳофизнинг гурур тўла ижодига мурожаат қилди, ундан инсоннинг эрки ва муҳаббати учун курашга чорловчи ажойиб шеърини дурдоналарни топа олди. Шу тариқа бамисоли асрлар довоми оша бу икки шеър даҳоси, буюк аллома ўртасида мушоира-диалог бўшланди.

Ҳофиз ёзади:

Гул айтдики кош такагоҳим бўлса,
Қочмасми эдим агар паноҳим бўлса.
Бўлмай гуноҳим куйдирадилар шундай,
Найлар эдилар зарра гуноҳим бўлса (221).

Гёте ёзади:

«Мен худди ит сингарини, бир неча ойлаб азоб-уқубат чека туриб сукут сақлашим мумкин эди; лекин муттасил ўз мақсадим сарини интилдим. Ниҳоят, уни амалга ошириш кези келганда, мен ҳар қандай ҳолда ҳам бор кучим билан мақсад сарини отилдим. Қандай азоблар чекмадим! Қўпинча — энг олижаноб ишларим учун мени қисти қафасга солдилар» (1823 йил, 31 мартда Римга ёзган хатидан).

Ҳофиз:

Мурод излаб ҳаёт беҳуда кетди,
Фалакдан менга қай хил фойда етди,
Жаҳонда ҳар кишига дўст бўлдим,
Бу қандай бахтки, у душманлик этди (207).

Умидинг узма бу даври жаҳондан,
Вале тол баргидек титра замондан.
Қароликдан нари ранг йўқ дер эрсанг,
Қаро сочим оқарди, бу қаёндан? (209).

Гёте:

«Мен кўришга кўзим йўқ нарсаларни кўрганимда бағоят кайфим чоғ бўлади. Негаки, ҳар бир нарса қандай яратилган бўлса, шу ҳолича яхши деб эътироф этишдан кўра даҳшатлироқ нарса йўқ дунёда. Бу ақл-идрок учун офат ва ҳар қандай маъсум ҳис-туйғуни барбод қилиш билан тенгдир» (1804 йил, апрелда Робинсонга ёзган хатидан).

Ҳофиз:

Топмадим бу олами хокида асло одами,
Бошқа олам, янги одам қайтадан тузмоқ керак (11).

Гёте:

Олам яратишни йнғиштир, Оллоҳ,
Энди бунёд қиламиз яккаш.
(«Девон»дан).

Ҳофиз:

Билимдонлик ва хушхонлик эмас Шерозда ҳеч манзур,
Кел, эй Ҳофизки, биз юзни бўлак юртга ўгургаймиз (147).

Гёте:

Инглизу итальян,
Бу ёқда герман, фаранг.
Муштин уриб кўкракка,
Ўз-ўзин мақтар, қаранг!

(«Девон»дан).

Шу тариқа Ер куррасининг қарийб икки қарама-қарши қутбида жойлашган икки мамлакат, икки халқнинг икки улуғ фарзанди: буюк форс Ҳофиз билан олижаноб немис Гёте ўртасида мақсад, дунёқарашда умумийлик, муштараклик аниқланади.

Қизиғи шундаки, Ҳофиз:

Гар мен каби тушар эсанг дом ичра,
Ташлардинг ўзингни май ила жом ичра.
Дунёни ўртаган ошиқ мастдурмиз,
Биз бирла ўтурма, қолма дашном ичра,—

рубонийсини яратар экан, гўё ўзиннинг бўлажак немис халафи Гётени хавф-хатардан огоҳлантираётгандай туюлади. Чиндан ҳам Гёте ўзининг *ҳофизона* бир мақомда яратган ва жаҳон адабиёти дурдоналаридан бири бўлиб қолган «Ғарбу Шарқ девони» учун ўз даврининг сотқин, мунофиқ малайлари, миллий мумтозлик ва худбинлик оғулари билан суғорилган калтабин зиёлилари томонидан озмунча дашномлар эшитмади. Чунки *ҳофизона* бийронлик, *ҳофизона* жасорат Ер юзининг қайси бурчагида бўлмасин — ҳамма жойда ҳам жаҳолат, худписандлик ва бадкирдорликни аёвсиз ёндиради.

Яна гапни Ҳофиздан эшитайлик:

Э сабо, сўзимни махфий қил баён,
Дил сиррин, юз тилда шарҳ этгил шу он (223).

Бош чиқаргай қабридан Ҳофиз оёғ ўпмоқ учун,
Қабрин устига қадам қўйсангиз унга ифтихор (95).

Ҳаммерман фон Пургшталнинг таржималари орқали Ҳофиз Шерозийнинг ажойиб мероси билан яқиндан танишган, унинг ғазаллари таъсири остида немис адабиётида янги жанрда забардаст «Девон» ижод қилган Гёте буюк форс шоирининг авлодларига қолдирган муқаддас, мусаффо мақсад ва ниятларини ўз халқига етказишда бебаҳо хизмат кўрсатди.

ОЛАМ — ШОИРГА, ШОИР — ОЛАМГА

«Литературная газета»нинг 1977 йил бир сонида биринчи саҳифада «Қардош халқлар тилларида» деган ном ос-

тида қуйидаги ахборот эълон қилинган эди: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти босмадан чиқарган митти қизил китобчада Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг биргина шеъри — «Яша Шўро»нинг Иттифоқи-миздаги ўн беш қардош халқлар тилларига қилинган таржималари берилган. Мазкур шеър русчада — Н. Гребнев таржимасида, украинчада — М. Бажан, белорусчада — П. Бровка, қозоқчада — А. Тожибоев, грузинчада — Қ. Қаладзе, озарбайжончада — Р. Ризо, литва тилида — А. Дриллинги, молдаванчада — А. Лупан, латиш тилида — Ц. Динере, қирғизчада — А. Тўқумбоев, тожикчада — М. Турсунзода, арманчада — С. Капутикян, туркманчада — К. Қурбоннепесов, эстон тилида эса В. Бээкман таржималарида баралла жаранглайди.

Худди ўша йили, худди ўша нашриётда яна бир ажойиб китоб чоп этилди: бу — академик-шоир Ғафур Ғулом ўн томлик асарлар мажмуасининг таржимон Ваҳоб Рўзиматов нашрга ҳозирлаган тўққизинчи жилди бўлиб, унга шоирнинг шеърий таржималари киритилган. Ғафур Ғулом таржима қилган назм усталаридан қуйидаги адибларнинг номлари кўзга ташланади: Абулҳасан Рудакий, Шота Руставели, Шайх Саъдий, Алигъери Данте, Абдурахмон Жомий, Фоний, Вильям Шекспир, Мирзо Бедил, Фридрих Шиллер, И. А. Крылов, А. С. Грибоедов, А. С. Пушкин, Т. Г. Шевченко, М. Ю. Лермонтов, А. Толстой, А. А. Фет, А. Н. Майков, Н. А. Некрасов, Абулқосим Лоҳутий, Иоганнес Бехер, В. В. Маяковский, Антал Гидаш, А. А. Сурков, Нозим Ҳикмат, Ленгстон Хьюз, А. Т. Твардовский, Мирзо Турсунзода, А. А. Кулешов, К. М. Симонов. Бу тўпламда 29 та шоирнинг номи зикр этилган. Унда жаҳон классик адабиёти, Ғарбу Шарқ, хориж ҳамда Иттифоқ рус ва бошқа қардош халқлар шеърияти намояндаларининг номлари учрайди. Ғафур Ғулом таржималари орасида рус, форс, грузин, итальян, инглиз, немис, укра-

ин, тожик, венгер, турк, белорус шоирларининг асарлари учрайди. Алигъери Дантедан — Иоганнес Бехергача, Иван Криловдан — Аркадий Кулешовгача, Абулҳасан Рудакийдан — Нозим Ҳикматгача, Тарас Шевченкодан — Мирзо Турсунзодагача турли замонларда ва турли қитъаларда яшаган, ҳар хил тилда ёзган, турфа услубларда ижод қилган сўз усталари бунёд этган ажойиб газал, рубоий, терцинна, дoston ва бошқа шеърий жанрлар Ғафур Ғулом қалами билан ўзбек тилида жаранглади.

Мана, совет воқелиги шаронтида яшаб ижод этган икки шавкатли ўзбек адиби Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий билан Ғафур Ғулом ижодининг мундарижаси, бадий-журрофий координатлари, бадий-эстетик оламининг тарихий, лисоний, ғоявий илдизлари, маънавий камолотининг сарчашмаси.

Улуғ пролетар ёзувчиси Максим Горький ёзган эди: «...Сўз санъати бўлган бадий адабиёт одамларга ўзaro бир-бирларини тушунишга ёрдам беради; Совет Социалистик Иттифоқимиздаги ишчилар ва деҳқонлар бошқа тилда гапирувчи қўшнилари яхши билишлари керак, — янги ижтимоий ҳаёт формаси шунга даъват этади. Турли қабилаларнинг одамлари бир-бирининг психологияси — «руҳини» қанчалик яхши билиб олсалар, уларнинг белгиланган улуғ мақсад сари ҳаракатлари шунчалик ҳамжиҳат, яқдил ва муваффақиятли бўлади»¹.

Бу сўзлар салкам ярим аср олдин айтилган. Утган давр ичида кўп нарса ўзгарди. Совет кишиларининг биродарлик, қардошлик, дўстлик муносабатлари мутасил мустаҳкамланиб борди. Эндиликда биз Горький орзу қилган замонда яшамоқдамиз. Ҳозирги вақтда СССР халқлари тилларидан рус тилига ва рус тилидан миллий тилларга таржима туфайли мамлакатимизнинг

¹ М. Горький. Собр. соч., том 24, ГИХЛ, М., 1953, стр. 423.

барча халқлари бир-бирининг маънавий-маданий бойликларидан баҳраманд бўлмоқдалар. Совет кишиси, қайси миллатга мансублигидан қатъий назар, СССР халқлари адабиётининг сара намуналарини ўқиш ва умумсовет адабиёти эришган ютуқлар хусусида фикр юритиш имкониятига эгадир. «Рус китобхони,— деб давом этади М. Горький,— Шарқ ва Шимол халқлари асарларини бир китобда учратиб, ёнма-ён яшаётган дўстлари ижодининг хилма-хил, ранг-баранглигини равшанроқ кўради, улар орасидаги ҳамда ўзи билан улар орасидаги ўхшашлик ва фарқларни яққолроқ сезади». Таржима адабиётларни, ижодий жараёнларни, адибларни, халқларни яқинлаштириш манфаатларига хизмат қилмоқда. «Кўнгиллар аро кўприк» (М. Шайхзода) бўлиб келмоқда. Бизнинг замонамизда таржима— даврнинг катта ижтимоий-маданий ҳодисасига айланди, бу лисоний-бадий мўъжизадан баҳра олмаган, унинг ҳаётбахш таъсири ва самарасини ўзида ҳис этмаган адабиёт йўқ. Совет адабиёти — кўп тилли, кўп миллатли адабиёт. Шу билан бирга, у ягона яхлит адабиёт ҳамдир. Чунки қардош халқлар адабиётларидан рус тилига қилинган бадий таржималар оригинал рус адабиёти билан тутшиб, омикталашиб, алоҳида миллий хусусиятлар, умумий, муштарак фазилат касб этгани ҳолда, ягона умумсовет адабиётининг қудратли оқими томон равона бўлади. Шу тариха адабиётимиз ҳар бир миллатга хос индивидуал белгиларни ёк эттириш билан бирга, умумсовет халқига хос бўлган чуқур интернационал туйғуларни ранг-баранг жиллоларда ифода этади. Фақат замонавий адабиёт эмас, барча қардош халқларнинг ўтмиш адабиёти намуналари ҳам шу ягона жараённинг таркибий қисмига айланиб бормоқда.

Фирдавсий ва Навоий, Руставели ва Низомий ашъорининг русча таржималари бугунги рус китобхонларига улар мансуб бўлган форс-тожик, ўзбек, грузин ва озар-

байжон адабиётларидан хабар бериб турнш баробарида рус шеърятининг ютуғи сифатида унинг олтин фондини бойитади. Ғафур Ғулом, Мирзо Турсунзода, Расул Ҳамзатов, Эдуардас Межилайтес, Қайсин Қулиев ва бошқа шоирларнинг ижоди ва улар асарларининг таржималари тўғрисида ҳам шуни айтиш мумкин. Ва шунинг таъсиридирки, совет поэзияси кўп овозли, сержило, ранг-баранг услубли бўлиб ривожланмоқда. Бу нарса совет поэзиясининг ўзига хос табиатидан, характеридан келиб чиқади. Миллийлик ва интернационалликнинг диалектик боғлиқлиги қонунияти билан барқуриб ривожланаётган адабиётимизда таржима заминида ўзаро таъсирланиш, озиқланиш доимий, узлуксиз жараён эканлигидан эндиликда барча огоҳ бўлиб қолди.

Совет Иттифоқида таржима билан шуғулланмаган шоирни топиш қийин. Таржима ижодкорларнинг ўзига хос байналмилал бурчи бўлиб қолди. Ўзбек шеърятини бўстонда ҳозир улуғ Навоий билан ёнма-ён Шекспир, Фирдавсий, Ҳофиз, Пушкин, Лермонтов, Данте, Гёте-лар ҳам мағрур ва масрур саф тортиб турган эканлар, бу ўша Ғафур Ғулом, Ойбек, Шайхзода, Уйғун, Ҳамид Ғулом, Асқад Мухтор, Мирмуҳсин, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Шонслои Шомухаммедов, Жуманиёз Жабборов ва бошқа адибларимизнинг қутлуғ меҳнати тўфайлидир.

ШОИР — ТАРЖИМОН — КИТОБХОН

«Кўп тилдан кўп нарсалар таржима қилганман,— деб ёзади ўз ҳаёт йўли ҳақида Ғафур Ғулом.— Рус, грузин, тожик, озарбайжон, татар, украин, туркман тилларидан таржималар қилганман. Улуғ М. Горькийнинг «Бўрон қуши қўшиғи», «Лочин қўшиғи» асарларини биринчи бўлиб ўзбек тилига таржима қилганим билан фахрланаман».

Таржима шоирларимизнинг ижодий уфқини кенгай-

тирди, уларнинг ҳар томонлама камол топишига ёрдам берди, мавзу доирасини кенгайтирди. Ўзбек адабиётида социалистик реализмнинг қарор топишида рус адабиётининг самарали таъсири мавжуд экан, буни таржима-сиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Миртемир буни ўз ижоди мисолида қўйидагича кўрсатиб ўтади: «Мен таржима билан кўп шуғулландим. Ҳозир ҳам шундай, чунки ҳар бир таржима меннинг учун янги бир босқич, пиллапоя бўлганини сезиб бордим. Дастлаб замон шоирлари, бора-бора Пушкин ва бошқа классиклардан таржима қилишга журъат этдим... шеърларимдаги жиндай пафос, шаклий янгилик, оптимистик руҳ, жиндай ҳайқирик ана шу мен таржима қилган рус ва бошқа қардош халқ шоирларининг таъсиридир. Бу ҳақиқат. Мен фақат ўз ижодим билан боғлаб гапирдим. Ғафур Ғулум, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Зулфия ва Шайхзода каби йирик сўз усталари ижоди мисолида ҳам талай гапириш мумкин. Мен ёш қаламкашларни, на фақат ёшлар, изланувчи ҳар бир шоирни таржима ишига шундай катта ижодий ният билан ёндошишга ундар эдим»¹.

Таржима ижодкор учун адабий таҳсил, маҳорат мактабидир. Бу мактабнинг дарсхонаси жуда кенг. Таржима жараёни таржимон-шоирнинг ўзи учун ижодий сабоқ бўлса, асар нашр этилгач, янги адабий факт сифатида, яна бир неча авлод адиллар учун ижодий арсенал, таъсирланиш манбаига айланади. Ҳар бир янги авлод ўз салафларига қараганда мўлроқ ва бойроқ адабий бисот, ранг-баранг шеърий мерос, мислсиз тажриба, ажойиб анъана вориси ва буни давом эттирувчи қудратли куч бўлиб бораверади.

Ўзбек китобхони ҳозир жаҳоннинг қарийб барча назм чашмаларидан баҳра топмоқда. Бу нарса оригинал шеъриятида ҳам сезиларли из қолдирмоқда. *Пушкин усулида, Маяковский йўлида, Ҳамзатов мақомида*

¹ «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1974, 4 январь.

ижод қилинган шеърлар анча. Сонет, октава, терцина, сарбаст, романс, оқ шеър каби формаларнинг пайдо бўлиши ҳам таржима шарофатидир. Совет шеърятининг тараққиёт эволюциясига назар солган киши катта бир ижтимоий-маданий ҳодисани пайқамаслиги мумкин эмас. Бу Шарқ ва Ғарб шеърятини анъаналарининг тобора яқинлашиб бориши, бу анъаналарнинг чатишуви, бир-бирига сингиши ва синтезлануви ҳодисасидир. Буни ҳозирги китобхонларнинг диди ва эҳтиёжи ҳам, адабий усулларнинг «Шарқу ғарбийлиги» ҳам кўрсатиб турибди. Тадқиқотчиларнинг кузатишига қараганда, Расул Ҳамзатов, Қайсин Қулиев каби шоирларнинг ижодига Шарқ ва Ғарб, аниқроғи, рус шеърятини тажрибаси билан форс, Кавказ шеърятини анъаналари бирлашган. Бу «таржима плюс таъсир» ҳамда «таъсир плюс таржима» жараёни борган сари кучаймоқда, шунга мувофиқ ҳолда совет кишиларининг диди, маънавий дунёси боймоқда, кенгайиб бормоқда.

Таржима ва китобхон ҳамда таржима билан оригинал адабиётнинг ўзаро муносабатлари ҳақида гап кетганда, замонамизнинг яна бир муҳим ҳодисаси — зуллисонанлик¹ (биллингвизм) хусусида тўхтаб ўтиш лозим. Ҳозирги вақтда кўпчилик китобхонлар адабий асарларни ҳам она тилида, ҳам рус тилида бемалол ўқиб баҳра олиш қобилиятига эга. Икки тилда барабар шеър ёзадиган зуллисонан шоирлар: ўзи қозоқ ёки ўзбек бўлиб, рус тилида ёки бошқа тилларда ижод қиладиганлар топилади. Шунингдек, ўзлари рус бўлиб, миллий республикалар ҳаётидан китоб ёзадиган адиблар ҳам кўп учрайди. Шоирлар таржимонлар билан фаол ҳамкорлик қилмоқдалар ёхуд ўз асарларини

¹ «Зуллисонанлик икки тил эгаси, икки тилни билувчи, икки тилда ижод қилувчи». «Навой асарлари лугати». Тузувчилар: Порсо Шамснев, Собиржон Иброҳимов, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1972, 258-бет. (Бундан кейинги ўринларда «НАЛ» шаклида қисқартириб ёзилади.)

Ўзлари таржима қилмоқдалар. Бир вақтлар В. Г. Белинский, таржима оригинал тилини билмайдиган кишиларга мўлжалланади, шунинг учун таржимоннинг вазифаси асар тўғрисида иложи борича тўлароқ тасаввур беришдан иборат, деб таърифлаган эди. Бу тўғри фикр. Таржиманинг талаби шу. Бироқ бундан рус тилини яхши биладиган кишилар учун ўзбекча таржималарнинг ҳожати йўқ, уларнинг таржимага эҳтиёжи қолмаган деган хулоса чиқариб бўлмайди. Дарвоқе, бунинг аксини даъво қилувчи қуйидаги мулоҳазалар ҳам бўлганлигини шоир Асқад Мухтор қайд этганди: «Достоевскийни ёки Дантени таржима қилиш шартми? Агар китобхон уларнинг асарларини *тушуниш* даражасида камолотга эришган бўлса, у ҳолда *рус тилида* ҳам ўқийверади. Мабодо бу даражага етмаган бўлса, унда ўзбек тилида ҳам барибир ўқимайди. Ҳозир рус тили тобора чуқурлашиб бораётган даврда балки, бу гапда ҳам жон бордир. Лекин агар ёмон таржима хусусида баҳс очилгандагина шундай дейиш мумкин» (Таъкид авторларники — Г. С; Н. К). «Илоҳий комедия» ва «Фауст» таржималари бунинг тамомила аксини кўрсатди, дейди Асқад Мухтор. Абдулла Орипов ва Эркин Воҳидовларнинг моҳирона таржималарини халқимиз худди оригинал асардай севиб ўқимоқда¹.

Ўзга тилда бунёд этилган асарни она тилида ўқишнинг бошқача лаззати бор. Бунда зуллисонайн китобхон икки карра — бир марта оригиналда ўқиб, яна бир марта таржимани ўқиб — лаззатланиш, завқланиш имкониятига эга. Лекин бу нарса, юқорида қайд этилганидай, *таржима савиясига* бўлган талабни янада оширди. Зотан, китобхон асл нусхадан воқиф бўлгани сабабли, таржиманинг аҳволи (сифати) нечук экан-

¹ Қаранг: *Асқад Мухтор*. Таржима — умрбоқий бўлсин. «Таржима санъати». Мақолалар тўплами. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1978. 18—19-бетлар.

лигини дарров пайқайди. Бундай китобхонларни фақат бадий юксак, аслига яқин таржималаргина қаноатлантира олади.

Таржима воқелигимиз, ижтимоий ҳаётимизнинг қонуний ифодаси, кўп миллатли совет китобхонининг доимий эҳтиёжи бўлиб бораётган экан, бу ҳол шуни кўрсатадики, *оригинал адабиёт* билан *таржима адабиёти* орасидаги муносабат янгича характер касб этмоқда, таржима китоблари аксарият бевосита *оригинал асар* сифатида ўрганилмоқда. Чунончи, танқидчиликда ва адабиётшуносликда СССР халқлари адабиётини фақат муайян бир тил, масалан, рус ёки ўзбек тилларига қилинган таржималар асосида таҳлил этувчи ишлар талай учрайди. Фафур Ғулом, Зулфия, Рамз Бобожон ижодларига бағишланган рус тилидаги ишлар ёки форс-тожик адабиёти намуналарининг таржималари асосида ўзбек тилида барпо этилган рисолалар, монографиялар бунга мисол бўла олади. Шуниси диққатга лойиқки, бундай тадқиқотлар орасида мамлакатимиз шоирларининг ижодини *қиёсий ўрганувчи* ишлар ҳам бўлиб, уларда ҳар бир адибнинг индивидуал услуби, усуллари, тадбири, маҳораги, совет адабиётини ривожлантириш соҳасидаги алоҳида хизмати кўрсатилади. Хуллас, шеърӣ таржима, В. Я. Брюсовнинг образли қилиб айтишича, шоирларнинг халқаро майдондаги «бадий турнири» бўлиб қолди. Таржимага *ишонч* ортиб бормоқда.

ШЕЪР ВА ТАРЖИМА

Шеър таржима учун ёзилмайди. У — она тилининг мўъжизаси. Тилнинг барча нозик хусусиятлари, фонетикаси, мусиқавий имкониятлари, ритми, товуш ва овоз бойликлари, асрлар мобайнида шаклланган луғат хазинаси, талаффуз қонуниятлари — буларнинг ҳаммаси шеърда бор бўйи билан намоён бўлади. Поэзиянинг

андазаси бошқача. Сўзлар, оддий иборалар шеърга кўчганда ўзгача маъно, ўзгача жило касб этади, шеър ҳатто ўз синтаксиси, ўз грамматикасига эга. Халқларнинг ўз «шеърий тили», қарор топган поэтик анъаналари бор. Алоҳида шаклланган усуллар, шеърий системалар мавжуд. Шеърият миллий руҳнинг ифодачиси ҳисоблаб келинган. Кишилар энг эзгу туйғуларни, умид ва армонларини поэзия орқали изҳор этганлар. Шеър — кўнгил таржимони, шоир — халқ дилининг куйчиси бўлиб келган. Унинг қуроли — она тили. Шу тил заминида илҳоми жўшиб, нутқий гўзаллик олами — шеърият деган санъатни бунёд этади.

Шеър санъати эса бу олий даражадаги гармониядир. Шоирлар — руҳий гармония яратувчилардир, дейди А. Блок¹. Бу — нутқ гармонияси, фикр-мантиқ гармонияси, ҳиссиёт-кечинмалар гармонияси, музика-ритм гармонияси. Шеърда бу белгилар алоҳида-алоҳида кўринмайди, албатта. Унда буларнинг ҳаммаси жамулжам бўлган яхлит организм сифатида мавжуддир. Ҳа, шеър — бу тирик организм, у туғилади ва абадий яшаш ҳуқуқини олади. Унинг ҳамма аъзолари ўзига монанд, табиий бўлиши лозим. Ҳар бир сўз, ибора, ифода, товуш шоир туйғулари, фикри, кайфиятига, мақсадига хизмат қилиши зарур. Бўлмаса шоир уни ўзгартиради, энг мос ва энг жарангдорини, энг таъсирчан вариантини топиб қўллайди. Улуғ шоирларнинг шеър устидаги меҳнати, ижодий «изтироблари» шундан далолат беради. «Ҳақиқий шеърда сўзлар бир-бири билан темир занжир орқали боғланган бўладилар» (Е. Винокуров)². Сўзлар «аҳдлашади», суҳбат қуради. Битта эпитет ўзгарса — мувоzanат бузилади, гармония лат ейди, шеърнинг асаби

¹ Александр Блок. Записные книжки. Изд-во «Художественная литература», М., 1965, стр. 53.

² Е. Винокуров. Поэзия и мысль. Изд-во «Советская Россия», М., 1966, стр. 9.

зирллайди. Чинакам шеърий асар кишини мафтун қиладиган меъморчилик обидасига ўхшайди. Агар бир гишт бежо бўлса борми — бутун бинонинг ҳуснига доғ тушади. Шонр куйининг ифодалари, тасвирининг ранглари, симметрияси — ҳамма-ҳаммаси ўзига хос, уйғун ва мукамалдир. Шунинг учун бундай шеърлар инсон қалбини тугёнга келтиради, дили ва дидини, тафаккури ва тасаввурини қамраб олади. Ҳақиқий шеър нондек азиз, кишилар маънавий дунёсининг ноёб гавҳаридай умрбоқийдир. Шундай. Шеър она тили бағрида пайдо бўлади ва шу тил соҳиби бўлган халқнинг завқу ҳиссиётини қондиришга хизмат қилади. У таржима учун ёзилмайди, лекин таржима қилинади. Бошқа миллат китобхонлари ҳам ундан лаззат олишга муяссар бўлсинлар деб таржима қилинади. Бу деган гап шеърдаги ўша олий гармония, фикр-ҳиссиёт-музика уйғунлиги санъати бошқа тилда қайта яратилиши лозим. Хўш, бу амалда бўладиган ишми? Шеър бутун сеҳрли жозибаси, она тили бағридаги камолоти билан бошқа тилга кўчиши мумкинми?

Шеърий таржимани қўйиб турайлик. Насрий асарни таржима қилиш ҳам осон иш эмас. Катта ижодий қобилият, чидам ва малакага эга бўлган кишигина бу борада муваффақиятга эришиши мумкин. Нега деганда, бадий таржиманинг қийинчиликлари, ўзига хос талаблари борки, бу икки тилни билиб олган ҳар қандай одамнинг қўлидан келавермайди. Инглиз олими Х. Савори бадий таржима муаммолари, бир-бирини инкор этувчи талабларини мана бундай санаб чиққан:

1. Таржима асл нусханинг сўзларини бериши керак.
2. Таржима асл нусхада ифодаланган фикрни бериши керак.
3. Таржима асл нусха каби ўқилиши керак.
4. Таржима таржимадай ўқилиши керак.
5. Таржима асл нусханинг услубини акс эттириши лозим.

6. Таржима таржимоннинг услубини акс эттириши лозим.

7. Таржима асар яратилган давр адабиёти сифатида ўқилиши керак.

8. Таржима таржимон яшаган давр асари сифатида ўқилиши лозим.

9. Таржимада иловалар, қисқартишларга йўл қўйилмайди.

10. Таржимада иловалар, ўзгартиришлар бўлиши мумкин.

11. Таржима асар мансуб бўлган миллатнинг хусусиятларини ифодалаши шарт.

12. Таржима китобхонларнинг миллий тасаввурга мос бўлиши лозим¹.

Бундай қарама-қарши мазмунли тезислар рўйхатини яна давом эттириш мумкин. Бадий таржимада муаммо кўп. Аммо ҳамма гап шундаки, бу талаблар амалда бир-бирини бутунлай инкор этмайди. Улар зоҳиран бир-бирига зид бўлиб туюлса-да, лекин аслида бадий таржима ана шу зиддиятлар тугунида дунёга келади. Шу азалий зиддиятларни, «қарама-қаршилиқлар» бирлигини тўғри англаган ва шунга мувофиқ усул қўллаган таржимонгина муваффақиятга эришиши мумкин.

Шеър таржимасида бу зиддиятлар кўламини, қийинчиликлар, муаммолар яна ортади. Бунда санаб ўтилган талаблардан ташқари, шеър яратиш талаби бор. Бу эса энг асосий талабдир. Бадий таржиманинг мушкулоти, масалалари шеър таржимада концентрациялашади, фокусланади. Бадий таржима таҳлилига бағишланган ишларнинг аксариятида гап асосан шеър таржимаси устида кетиши ҳам шундан бўлса керак. Шу сабабдирки, шеърни умуман таржима қилиш мумкинми, деган савол кўп асрлардан бери адиблар, олимларнинг

¹ I Th. H. Savory. Theart of Translation. London, 1957, P. 48 — 49 (В. Н. Комиссаровнинг «Слово о переводе» китобидан олинди. ИМО, М, 1973, 31-бет).

фикрини банд этиб, қайта-қайта мунозараларга сабаб бўлиб келмоқда. Қизиғи шундаки, бу масалани ижобий ҳал қилганлар (яъни шеърни таржима қилса бўлади дегувчилар) ҳам, салбий фикр билдирганлар (яъни шеърни таржима қилиш мумкин эмас дегувчилар) ҳам ўз фикрларини далиллар билан исботлайдилар. Яна қизиғи шуки, таржимага шубҳа билан қарайдиган кишиларнинг кўпи атоқли сўз санъаткорларидирлар. Гапни Дантедан бошлайлик. У ўзининг «Базм» рисоласида дейди: «Вазн қонуниятига бўйсунган, муспқавий равонликка эга бўлган асарларни асл нусха лафзининг тамомни лазизлиги ва уйғунлиги билан бошқа тилга бенуқсон таржима этиб бўлмайди»¹. Бу қарийб олти аср муқаддам айтилган эди. Дантенинг ўзи таржима билан шуғуллангани ҳақида маълумот йўқ. Лекин кўп таржималарни ўқиган, солиштирган — буниси аниқ. У пайтларда айниқса антик адабиётдан таржималар кўп яратилган бўлиб, улар савия жиҳатдан бирдай эмасди. Уйғониш даврининг улуғ мутафаккири бўлган Данте антик маданиятга, хусусан, латин шеъриятига чексиз муҳаббат билан қараган, бу шеърятни шоир инсоният бадиий иқтидорининг қўл етмас чўққиси деб ҳисоблаган. Таржималар эса бу чўққидан анча узоқ эди. Данте каби шеърятнинг буюк ҳомийсини бундай таржималар қаноатлантирмаган, албатта. Унда таржима имкониятига салбий қарашнинг пайдо бўлиши ана шу таржима савиясининг пастлиги, оригиналга нисбатан эркинлик қилишларнинг кўплиги сабаб бўлган бўлса ажаб эмас.

Аммо яна шуни ҳам айтиш керакки, Данте шеърни умуман таржима қилиб бўлмайди, демоқчи эмас. Унинг фикрича, шеърнинг барча нафосати таржимада акс этмайди, яъни: таржима «бенуқсон» бўлмайди. Бу гапда жон бор.

¹ Данте. Малые произведения. Изд-во «Наука», М., 1968, стр. 331.

Данте замонидан бери адабиётда қанчадан-қанча ўзгаришлар юз берди. Бадиий таржима борган сари авж олди, ҳақиқий санъат намунаси бўладиган аллақанча шеърӣ таржималар бунёд этилди. Бироқ, шунга қарамай, кейинги асрларда ҳам Дантенинг қарашларини ривожлантирган, ҳатто ундан ўтказиб шеърни таржима қилиш бу — санъат асарини нобуд этиш билан баробар, деган фикрлар пайдо бўлди. Чунончи, атоқли инглиз шоири Перси Шелли ёзади: «Бирон-бир поэтик текстни бошқа тилда қайта яратишга уриниш — бу баайни би-нафша гулини ичида металл қайнаб турган идишга солиб, шундан кейин унинг аввалги ҳолатини яна сақлаб қоламан деб тентакларча ишонишдай гап». Шелли бу ташбеҳини қуйидагича изоҳлайди: «Ахир, шоирларнинг тили ҳамма вақт товушларнинг бир хилдаги гармоник такрорига итоат этади, бусиз поэзия ҳосил бўлмайди. Уқувчи руҳига таъсир этиш учун товушлар такрори ҳатто баъзан сўзлардан ҳам муҳимроқ бўлади. Шунинг учун ҳар қандай таржима бефойда ишдир»¹.

Бу — лирик шоирнинг ақидаси. У шеърни таржима қилишга умуман қарши. Хўп, қани кўрайлик-чи, таржимонларнинг ўзи бу масалага қандай қарайдилар.

Илья Эренбург: «Ҳатто суратнинг репродукцияси оригинал тўғрисида ҳар қандай яхши шеърӣ таржимага қараганда кўпроқ тасаввур бера олади. Ҳар бир тилнинг ўз сўзхонаси, ўз жаранги, ўзининг ассоциатив имконияти бор» (Пабло Неруда асарларининг 1964 йилги русча нашрига ёзилган сўз боши, «Прогресс» нашриёти, М., 15-бет).

Ал. Межиров.

И вновь

Из голубого дыма

¹ Қаранг: К. Чуковский. Высокое искусство. «Искусство» нашриёти, М., 1964, 166—67-бетлар.

Встает поэзия.
Она —
Вовеки неперевода,
Родному языку верна.

(«Лит. газета». 1963, 21 декабрь).

Булар — анча йиллар шеър таржимаси билан шуғулланиб, ажойиб поэтик дурдоналар туҳфа этган шоирларнинг фикрлари. И. Эренбург француз шеърятидан, Лотин Америкаси шоирлари ижодидан бир қанча ажойиб таржималар яратди, Ал. Межиров ҳам моҳир таржимон сифатида маълум. Бу икки таржимоннинг фикрларида муштараклик бор: келтирилган далил битта — шеър миллий тилнинг нозик томонларини акс эттирадиган нутқ санъати, шу боисдан бу санъат бошқача характердаги тилда айнан шаклланиши мумкин эмас. Аммо бу икки фикр орасида фарқ ҳам бор. И. Эренбург Данте каби умуман шеърини таржимага қарши эмас. У бунда тўла аниқлик бўлмайди, деб ўкинди билдиради, ҳеч қандай таржима асл нусха ўрнини батамом босолмайди, дейди. Эренбургнинг фикрича, ҳатто М. Лозинский бажарган «Илоҳий комедия»нинг классик таржимаси ҳам «Данте сўзларининг сеҳри эмас, балки бу сеҳрий нафосат ҳақида ҳикоя, холос». Ал. Межиров эса, шеър таржимасига қатъий қарши чиқиб, Шеллига ҳамовоз бўлган. Унингча, «Поэзия она тилига содиқ» — шу табиий стихиянинг фарзанди. Лекин Ал. Межировнинг «поэзия ҳеч қачон таржимага бўйсунмайди», деган фикри билан келишиб бўлмайди. К. Чуковский, Л. Мкртчянлар бундай бир ёқлама, хато қарашларнинг асоссизлигини яхши кўрсатиб берганлар¹. Бироқ гап бу фикрларнинг умуман зарарли ёки фойдали, тўғри ёки нотўғрилигида эмас. Бу гаплар ҳар ҳолда бекорга айтилмаган. Биз-

¹ К. Чуковский. Высокое искусство. Изд-во «Искусство», М., 1964, стр. 167—68. Л. Мкртчян. Поэзия в переводе. Сб. «Мастерство перевода», 1969, Изд-во «Советский писатель», стр. 22.

нингча, шеър таржимасига шубҳа билдирган кишиларнинг фикрини қуруқ инкор этишдан кўра, бу фикрларнинг пайдо бўлиш сабабларини қидириш ва шеърини таржима табиатини чуқурроқ таҳлил қилиб, амалиёт учун нафи тегадиган асосли илмий йўлни қидириш, яхши таржималарга замин тайёрлайдиган оптимал усулларни белгилаш, моҳир санъаткорларнинг тажриба ва малакаларини ўрганиб, реалистик таржима методининг ютуқларини кенг ва батафсил таърифлаб бериш фойдалидир.

Шарқ поэзиясининг таржимонларидан бири Арсений Тарковский бу масалага бошқа томондан ёндашиб, анча диққатга сазовор мулоҳазаларни баён этади. У ёзади: «Таржима чинакам санъатдир. Лекин шунга қарамай, ҳар қандай яхши таржиманинг ҳам йиллар ўтиши билан асл нусхадан узоқ эканлиги борган сари яққолроқ кўзга ташланади» («Лит. газета», 1967, 31-сон). Яна: «Шеърни бир тилдан иккинчи тилга таржима қилиш, агар таржимани айнан ўхшаш нусха яратиш деб тушунилса, ақлга сиғмайдиган ишдир» («Вопросы литературы» журналы, 1967, 6-сон, 133-бет). Иккита муҳим фикр ўртага ташланган: 1) таржиманинг умри асл нусха умридан қисқа, у вақт ўтиши билан эскиради, бадний таъсир кучини йўқотиб боради; 2) таржима оригиналнинг айнан ўхшаш нусхаси бўлолмайди, агар шундай деб қараладиган бўлса, бу амалга ошиши мумкин бўлмаган ишга беҳуда уриниш бўлиб чиқади.

А. Тарковскийнинг қўп йиллик кузатишлари, ижодий тажрибаси таржима амалиётидаги жараёни белгилайдиган, фақат таржима санъатининг ўзига хос қонуниятларини илғаб олишга имкон берган. Бу икки фикр бир-бирига жуда боғлиқдир. Таржиманинг асл нусхага қараганда тез эскириши худди ўша ўзига хос табиатидан — асарнинг айнан ўхшаш кўчирмаси эмаслигидан келиб чиқади. Бадний таржимада айнан ўхшашликни қўлга киритаман, деб ният қилган таржимон,

турган гап, муваффақиятга эриша олмайди. Шундай қараш билан таржима асарини баҳоловчи танқидчи ҳам тамоман нотўғри хулосаларни олдинга суради.

Таржима санъати — оригинални айнан такрорлаш санъати эмас. Бу умуман назарий жиҳатдан ҳам, амалий жиҳатдан ҳам мумкин бўлмаган иш. Тиллар, шеъррий системалар, вазн, мусиқавий омиллар орасидаги фарқлар бунга йўл қўймайди. Таржима санъати — қайта тиклаш санъати, асарни бошқа тилда қайта яратиш санъатидир. Қайта яратилган нарса аслига айнан ўхшамайди. Агар айнан ўхшаса, у қайта яратилган бўлмасдан, балки кўчирма бўлади. Кўчирма эса — санъат эмас, балки такрордир. Санъатда такрор бўлмайди. Шеър таржима қилинар экан, осонликча, ўз-ўзидан амалга ошмайди. У бир ердан иккинчи ерга кўчирилган ниҳолдай нарса эмас. У қайта яратилади, демак, бу гўё иморатни бузиб, ўша усулда, лекин бошқа материал билан янгидан тиклашга ўхшаган гап. Таржима — асарни янги тил материали асосида янгидан тиклаш санъатидир. Бутун *маҳорат, ижодийлик* ана шунда намоён бўлади. Бу жуда мураккаб руҳий жараёндир. Ижодкорнинг кайфияти, қарашлари, малакаси ва ҳоказо жуда кўп омиллар бунда ўз таъсирини қолдиради. Шу сабабли таржима асл нусха билан қиёсланаркан, унинг қанчалик аниқлиги ҳақида гапирганда, юз фоиз *мосликни* талаб қилиб эмас, балки қанчалик яқинлигига қараб фикр юритиш лозим. Таржима аниқлиги унинг эстетик таъсир қиймати нуқтаи назаридан оригиналга нечоғли яқинлигига қараб баҳоланади. Бу энг тўғри мезондир. Шундай мавқедан туриб текшириш олиб борилса, моҳир таржимонларнинг санъатини очиб бериш, зоҳиран аслига яқиндай бўлиб кўринган, лекин ҳеч бир завқ бағишламайдиган ҳиссиз, сўник таржималарнинг яроқсизлигини исботлаб кўрсатиш мумкин.

Таржима асл нусханинг ўрнини тўла-тўқис қоплай олмас экан, бинобарин, оригинал ҳақида шунчаки ах

борот берувчи ҳар қандай вариантни таржима деб қабул қилса бўлаверади, буюк шоирларнинг шеърлари деб ўқиб юрганамиз улар асарларининг оддий баёни экан-да, деган хулосага келиш ҳам мумкин. Очигини айтганда, шунақа таржималар ҳам йўқ эмас. Қуруқ шеърини баён ёки соддароқ қилиб айтилса, шарбати эзиб олинган мевадай ширасиз «таржималар» муаллифларнинг буюк номига иснод келтиради ва китобхонни алдайди, ихлосини қайтаради, санъатни бебурд ва бефайз суханбозликка айлантиради. Шу сабабли асл нусха ўрниги юз фоиз қоплай олмаслик ҳақидаги гап бунақа таржималарни оқлаш учун айтилаётган гап эмас. Асло. Бу гапни айтишдан мақсад — таржима табиатининг ўзига хос бош хусусиятини очиб беришдир. Таржимадан кузатиладиган мақсад — асл нусханинг ўрнини батамом қоплаш эмас, балки унинг асосий қиймати тўғрисида тўла тасаввур беришдан иборат (лекин бу оригинал даражасидаги мукамаллик бўлмайди). Яхши таржимонлар шунга интиладилар. Бунини таржима имконияти кўтара олади. Бадий таржиманинг санъат сифатидаги моҳияти ана шундан иборат. «Таржиманинг имкониятлари чегараланган. Таржимон имконияти эса чегараланмаган. Фикрни, истиорани, сифатлашни, байтларни, вазни, сўзларнинг маъносини ҳамма вақт таржимада беришнинг иложи бор. Ҳиссиёт, оҳанг, ритм, сўзнинг услубий бўёқдорлигини фақат қайта ҳосил қилиш мумкин. Таржима бўладиган ҳамма нарсани бера билиш — таржимоннинг шарафли бурчи. Қайта яратишдаги муваффақият унинг истеъдоди, ақли ва бадий гидрокига боғлиқ. Таржимадаги ижод, аслини олганда, оригиналнинг мазмуни, шоир ҳиссиёти ва интонациясидан келиб чиққан ҳолда ана шу «таржима бўладиган» ва «таржима бўлмайдиган» унсурларни бир бадий яхлитликка бирлаштириш маҳоратидан иборат»¹.

¹ Давид Самойлов. Сравнение перевода с оригиналом. В кн. «Редактор и перевод». Изд-во «Книга», М., 1965, стр. 60—61.

Амалий аҳамиятга эга бўлган рационал концепция. Таржимадаги ижоднинг нозик томонлари, ички қонуниятлари, диалектикасини шундай тушунган кишигина унинг имкониятларини рўёбга чиқаришга қобил бўлади. Бу ижодкор таржимонни янги-янги ютуқлар сари илҳомлантиради. Д. Самойлов таржимон *истеъдодига* алоҳида урғу беради. Ҳақиқатан ҳам, ижодкорнинг шахси, унинг индивидуал қобилиятига жуда кўп нарса боғлиқ. Шундай санъаткор таржимонлар борки, улар учун таржима қилиб бўлмайдиган асар йўқдай. Қанчадан-қанча ажойиб шеърӣ таржималар бунга ёрқин далил бўлиши мумкин.

Шундай қилиб, бир ёқда — китобхонларни хушнуд қиладиган юксак савиядаги шеърӣ таржималар, иккинчи ёқда — қийинчиликлар олдида таслим бўлиш, ваҳимага тушиш ва шеър билан таржима бир-бири билан мутлақо келишмайдиган ҳодисалардир, деган фикрлар. Балки бу ҳам Ҳ. Савори санаб ўтган муаммолар қаторига қўшиладиган яна бир антиномиядир. С. Маршак ёзган эди:

«Мен кўринишда бир-бирига зид, лекин моҳият-эътибори билан тўғри бўлган икки хил фикрни олдинга сурмоқчиман.

Биринчиси. Шеърни таржима қилиш мумкин эмас. Иккинчиси. Ҳар гал бу истиснодир»².

Ахир, ҳар қандай санъат асари ҳам истисно тариқасида дунёга келади. Шеърнинг яратилиши ўзи истисно ҳодиса, мўъжиза. Мўъжизалар ҳар кун, ҳар ерда яратилавермайди, бу иш ҳар кимнинг қўлидан ҳам келмайди. Мўъжиза шунинг учун ҳам мўъжизаки, у одатдаги нарса-ҳодисалардан фарқ қилади, кишиларни ўзининг нодирлиги, *истисно* эканлиги билан ҳайратга солади. Яхши санъат асари бўладиган таржималар ҳам шундай истисно ҳодиса — мўъжизадир.

² С. Маршак. Поэзия перевода. «Лит. газета», 31 мая 1962 г.

Шеърни таржима қилиш мумкин эмас, дегувчиларни адабий алоқаларга, таржималарга душман бўлган кишилар деб қарамаслик керак. Буларнинг ташвишлари, жонбозликларини тушунмоқ даркор. Улар поэзияни жуда қадрлаганларидан, таржимага ҳаддан зиёд катта талаб ва масъулият билан ёндошганларидан шундай фикрларни баён этганлар. Бу билан улар шеърятни ҳимоя қилиш, унинг нафосати, гўзаллиги учун курашишни мақсад қилиб олган эдилар. Бу — қутлуғ ният. Шеърятни ҳимоя қилиш керак. Лекин таржимага қарши чиқиб эмас, балки яхши таржималар учун курашиб ҳимоя қилиш лозим. Ёмон, яроқсиз таржималар (ёмон ёзилган оригинал шеър каби) поэзияни обрўсизлантиради, дидни хароб қилади. Кўҳлик, ёрқин таржималар эса, аксинча, миллий шеърятга янги қанот бағишлайди, уни ўлкалардан-ўлкаларга олиб ўтади, шоирнинг номини шон-шуҳратга буркайди.

Шу маънода яхши шеърини таржима учун кураш поэзиянинг софлиги учун курашнинг таркибий қисмидир.

АНИҚЛИК НИМАДАН БОШЛАНАДИ ЕКИ «ҚОРА МАРИЯ»

Ўз-ўзидан равшанки, гўзал, мукаммал таржима учун кураш — аниқ таржима учун кураш демак. Аниқ таржима эса, асар тўғрисида кенг тасаввур берадиган, оригиналга энг яқин таржимадир. Бундай таржималар бадий жиҳатдан етук бўлиб, китобхонга завқ бағишлай олади. Бу тўғри. Лекин мана шундай *яқинликни, етукликни* қандай қилиб аниқлаш мумкин? Шеър таржимасида аниқлик нишонлари нималарда кўринади? Сўзларнинг муқобиллигидами, мисралар мазмунининг мос келишидами, асар умумий маъносининг баёнидами, оҳанг ёки ритм мувофиқлигидами? Булардан қай бири муҳимроқ, қайсиси бирламчи?

А. С. Пушкиннинг «Ёлвориш» («Заклинение») шеърининг биринчи бандини олиб қарайлик:

О, если правда, что в ночи,
*Когда покоятся живые*¹
И с неба лунные лучи
Скользят на камни гробовые,
О, если правда, что тогда
Пустеют тихие могилы,—
Я тень зову, тебя жду Лейлы:
Ко мне, мой друг, сюда, сюда!

Шоирнинг 1955 йилда ўзбек тилида босилган «Танланган асарлар»ида бунинг таржимаси қуйидагича:

О, агар бу рост бўлса, тунда —
Битганида одамнинг умри,
Қабрларнинг тошига шунда
Ялт-ялт тушса кўкдан ой нури,
О, агар бу рост бўлса, шундоқ
Бўш қолса тинч мазорнинг бари
Мен Лайлига бўлиб кўп муштоқ:
Чорлайман: кел, дўстим, мен сари!

Пушкинда аниқ ва равшан айтилган: агар тунда, ҳаммаёқ тинчиган пайтда арвоҳлар қабрларидан чиқиб сайр этадилар, деган ривоят рост бўлса, эй севгилим, менинг ҳузуримга кел, сени кутаман. Аммо ўзбекча шеърни ўқиганда бу маънони тополмайсиз. Нега? Ахир, мисралар мисраларга тўғри келади-ку, ташбеҳлар ҳам, иборалар ҳам бор. Қофия ҳам ёмон эмас: Пушкиндаги

¹ Таъкид бизники — Авторлар. (Барча ўринларда мисол тариқасида олинган текстлардаги таъкидлар авторлар қаламига тегишлидир.)

кофияланиш системаси айнан сақланган. Унда нега бўлмаса, шеърнинг маъноси қоронғи? Сабаби — битта сўзнинг бутунлай нотўғри таржима қилинганида. Бу — «покоятся» сўзидир. Таржимон уни *вафот этиш, марҳум бўлиш* маъносида «битганида одамнинг умри» деб ўғнради. Ваҳоланки, «Когда покоятся живые» — «тириклар тинчиганда (ухлаганда)» деб таржима қилиниши керак. Шу қусур туфайли мавҳумлик пайдо бўлиб, бу нарса асарнинг бутун мазмунига таъсир этади ва ўзбек ўқувчиси шоирнинг фикрини тушунолмай доғда қолади.

А. С. Пушкиннинг хрестоматияларга киритилиб, мактабларда ўқитиладиган шеърларидан бири «Тутқун» шеърдир. Унда озодлик, эрк учун кураш туйғулари тарабдан этилади. Таржимада эса...

Утирибман қоронғи, тор зиндонда,
Тутқунликда жўжа бургут ҳам ҳижронда —
Ғамгин дўстим тишда қанот қоқмоқда,
Қонли гўшт парчасини тишлаб тортмоқда.

Хўш, энди айтинг-чи, бургут тутқун билан бирга зиндон ичида турибдими ёки ташқарида, озодликдами? Дастлабки икки мисрадан жўжа бургутнинг банди зиндон эканлигига ишора бор, лекин кейинги мисрани ўқиганда бу фикрдан қайтасиз. Чунки унда айтилган: «Ғамгин дўстим тишда қанот қоқмоқда», яъни ташқарида — озодликда парвоз этиб юрибди. Ҳайрон бўласиз: бургут ташқарида бўлса, нега аввалида уни «ҳижронда», «тутқунликда» дейилади, нега озод қуш яна озод бўлишни орзу қилади? Мантиқсизлик. Ёки зиндон ташқарисида туриб дўстини чорлаётганмикин? Унда гўштни унга ким ташлаган? Бу ҳам маълум эмас. Кўрдингизми, сўзнинг нотўғри ишлатилгани шеърни нима аҳволга солиб қўйган. Китобхон асардан лаззатланиш, буюк шоирнинг армонларини ҳис қилиш ўрнига жум-

боқларни ўйлаб кетади, хаёли чалкашади. Мана рус-
часи — унда ҳамма нарса аниқ:

Сижу за решеткой в темнице сырой,
Вскормленный в неволе орёл молодой.
Мой грустный товарищ, махая крылом,
Кровавую пищу клюет под окном...

Илёс Муслим мисраларининг бетаъсирлиги, табний шонрона руҳдан маҳрумлиги шундайгина кўриниб турибди. Номуносиб қўлланилган сўз ва иборалар анча. Бургун гўшти «тишлади» деб бўладими?..

Сўзларнинг нотўғри таржима қилиниши, айниқса, лирик шеърлар маъносига катта путур етказди: бу ҳол баъзан мавҳумликни юзага келтирса, гоҳо тескари маънони келтириб чиқаради. Масалан, М. Ю. Лермонтовнинг «Монолог» шеъридаги «ничтожество» сўзи ўзбекчага «хўрлик» деб ўгирилгани учун маъно бошқача бўлиб қолган:

Инон, бу оламда хўрлик кўриш саодат,
Чуқур билим, шону шуҳрат истаги.
Заковат ва жўшқинликка бўлган муҳаббат,
Биз уларни *ишлатмасак* недир кераги?

Лермонтов ўз замонасидаги пасткаш, жоҳил ва ноқобил кишиларнинг айшу ишратда («Ничтожество есть благо ва том свете») бўлиб, олий мақсадли кишилар, илму адаб аҳли хорликда, қувғинда яшаётганини алам билан ёзган бўлса¹, таржимон шоирнинг пасткашларга нисбатан изҳор этган нафратини... шафқатга айлантирган. Мисолдаги «ишлатмасак» сўзи ҳам асл нусханинг мазмунига хилоф. Аслида «употребить не мо-

¹ Ҳамоҳанглик: Чархи кажрафторнинг бир шеваидан доғман-Айшни нодон суруб, кулфатни доно тортадур. (Фурқат).

жем» дейилган, яъни: истеъдод ва билимларимизни иш-
лата олмасак, ундан нима фойда. Шонр заковат аҳ-
лининг ночорлигига ачинади, замонани айблайди, тар-
жимон эса заковатли кишиларнинг ўзини айбдор қилиб
кўрсатади. Ёинки «Икки лочин» (Лермонтов) шеърیدا-
ги:

И у ног *самолюбивых*
Гибнут юноши толпой!

сатрларини

Киборлар оёғи остида — бу чоқ
Ҳалок бўлмоқдадир бир тўда ўғлон!—

деб таржима қилиш билан такаббур кишилар асилзо-
далар табақасига айлантирилган. Ҳамма мутакаббир-
лар киборларга кирмайдн, бошқа табақалар орасида
ҳам ўзига бино қўйган шахслар кўп.

А. С. Пушкин шеърлари таржимасидан яна бир на-
муна:

Жонажон юртининг мовий осмони
Остида зориқди, сўлди сарвиноз...
Хазондек қовжираб ёшгина жони,
Сояси устимда этади парвоз;

Аммо орамизда мислсиз ғов бор,
Мен туйғу уйғотдим қалбда беҳуда:
Лоқайдлар ўлимдан қилди хабардор,
Мен ҳам уни лоқайд тингладим жуда.

Шеърнинг мазмунига кўра, маҳбуба вафотидан ке-
йин содир бўлган кечинмалар қаламга олинган. Унда
ўлим хабарини етказган лоқайд ким бўлди экан? Ори-
гиналда: «Из равнодушных уст я слышал смерти весть»—
«Ўлим хабарини лоқайд кишилар оғзидан эшитдим»,
деб очиқ айтилган-ку! Бадий асарда, шеърда ҳар бир

сўз, ҳар бир белги ёрқин, равшан бўлиб, ярқираб туриши керак. Ўз шеърлари устида қайта-қайта ишлаган, сўзларни юз бор чертиб-салмоқлаб, ардоқлаб қўллаган буюк санъаткор Пушкинда шунақа мавҳумликлар, ноаниқликлар бўлиши мумкинмиди? Биз биламизки, «фақат таржиманинггина эмас, балки таржимоннинг ижодий тақдири ҳам баъзан битта сўзга вобаста бўлиб қолади»¹.

Ҳа, сўзнинг маъносига бепарқ қараган, асарни она тилида ёрқин ифода этолмаган кишидан яхши таржима ни кутиб бўлмайди. Луғавий хатолар тасодифан содир бўлиши ҳам мумкин. Битта-иккита сўзнинг нотўғри берилганини пеш қилиб, таржимонни тил билмасликда, иўноқликда айблаш, умумлашма хулосалар чиқариш балки маъқул иш эмасдир. Айтишлари мумкин: айрим луғавий хато бўлиб туради, бунга ёпишиб олиш яхши эмас, асосий гап асар яхлит ҳолда асл нухасига мувофиқ келадими ёки йўқми — шунга эътибор бериш керак. Аслида, биз ҳам шундай фикрдамиз. Аммо майда луғавий хатолар асар қиёфасини ўзгартириб юборса, маънони қоронғилаштириб, бадий қийматни йўққа чиқарса-чи?

Шундай сўзлар бўладики, улар шеърнинг меҳвари бўлиб, асосий маънони ифодалаб келади. Корней Чуковский бундай мисолни келтирган эди: америкалик занжи шоир Ленгстон Хьюзнинг «Қора Мария» номли шеърини рус тилига аввал М. Зенкевич таржима қилади. Бу таржимага кўра, шеърда занжи йиғитнинг қора танли қизга эҳтиросли муҳаббати ҳикоя қилинади. Аммо бу шеър В. Британский томонидан иккинчи марта таржима қилинганда маълум бўладики, *қора Мария* ҳеч қандай занжи қиз эмас, балки... маҳбусларни ташийдиган турма машинаси экан! Негрлар бу машинага шунақа «лақаб» берган эканлар. Шеърда негрнинг шу машина-

¹ Л. Гинзбург. Вначале было слово. «Мастерство перевода», 1965, стр. 291.

ни кўргандан кейин таҳликага тушиши, қўрқув аралаш ташвишлари тасвирланган¹.

Мураккаб мажозийлик, сўзнинг «олам каби бепоён» (Н. В. Гоголь) туйғу уйғотиши шеърятнинг муҳим хусусиятидир. Кўп маъноли, кўп планли сўзлар, истиоравий иборалар ҳар бир йирик шоирнинг асарини безайдиган латифликдир. Бу хусусиятни таржимон илғаб олмаса, фарқламаса, нозик маънолар, сеҳрловчи ҳиссиётлар акс этмайди. Бугина эмас. «Оддий» сўзлар ҳам шеърда ғоят катта кучга эга. Оддий сўзни хато ўгириш билан ажойиб асарни майиб қилиш ҳеч гап эмас. Гап шеърдаги сўзларни зарурат тақозоси билан ўзгартириш, муқобил вариантлар қўллаш ёки алмаштириш устида бораётгани йўқ. Асарнинг барча сўз ва ибораларини тушуниб, тўғри таржима қила билиш бадий аниқликка эришнининг бирламчи, ибтидоий талабидир. Чунки ҳар қандай таржимада бўлгани каби, назм таржимасида ҳам аниқлик дафъатан лисоний аниқликни таъминлашдан бошланади.

«КАИФ ДЕГАНИНГ — АЛАМ ВА ҚАЙҒУ»МАС

Таржимада луғавий саҳву хатолар бўлмаслиги керак. Бу илк ибтидоий талаб. Икки тилни яхши билган, шеърят майдонида маҳоратини намоён этишга чоғланган жонкуяр таржимонлар буни яхши биладилар. Бироқ таржимада сўз аниқлиги фақат шундан иборат эмас. Сўзларнинг маъносини дўруст тушунишнинг ўзи билан иш битмайди. Бадий таржимада сўз аниқлиги кенгроқ маънога эга масаладир.

Шундай таржималар борки, уларда шеърнинг мазмуни берилган, сўз ва иборалар ҳам сақланган бўлади-ю, лекин асарнинг бадий қуввати, таъсирчанлиги аслидагидай бўлиб чиқмайди. Бундай таржималарнинг

¹ К. Чуковский. Высокое искусство, 1964, стр. 11.

ишкалини исботлаш ҳам мушкул. Нега деганда, «луғавий хато» йўқ, вазн, қофия бор — шеър дейиш мумкин. Таржимоннинг иқтидори даражасида шеър деса ҳам бўлади, аммо муаллифнинг уфқи тарафидан қараганда, чинакам санъат асарини ўлчови билан ёндашганда, буни шеър деб бўлмайди. Бундай ўртаминена хом таржималарнинг пайдо бўлишига сабаб ана шу сўз танлашдаги нўноқлик, шеърнинг қон томири бўлган образлар, ифодаларни бера билмасликдир.

...«Ёлвориш» шеърининг давоми:

Ҳижрон олди кўринганиндай
Маҳбуб руҳи бўлгил намоён.
Сўнги ғамдан ўзгариб чирой
Рангсиз, ҳолсиз, қиш кунисмон.
Кел, енгил куй, ёки шамол, ё —
Олжадаги юлдуз сингари,
Кел мисоли даҳшатли сиймо,
Менга фарқсиз, келгил мен сари!

Бу парчадаги сўзларнинг деярли ҳаммаси Пушкин да бор. Бироқ уларнинг аксарияти айни пайтда Пушкин мисралари учун номуносиб сўзлардир: *ҳижрон, сўнги ғам, чирой, рангсиз, ҳолсиз, шамол, даҳшатли сиймо*. Лекин агар таржимон русча-ўзбекча луғатни шафе келтириб, «арифметик» исботлашга тиришса, ўзини ҳақ деб даъво қилиши ҳам мумкин. Ҳақиқатан, сўзма-сўз олганда: *разлука — ҳижрон, мука — ғам, дуновение — шамол, ужасное — даҳшатли*. Аммо мазкур шеър учун бу сўзлар айтарли муқобил эмас. Улар худди шу аснода, шу қўлланишда шеърнинг зуваласига қоришмайди. Олинган сўзларнинг бадий маъно даражаси, поэтик туйғу уйғотиш қуввати Пушкин каломининг қудратини ифодалашдан ожиз.

Явись возлюбленная тень,
Как ты была перед разлукой,

Бледна, хладна, как зимний день
Искажена последней мукой.
Приди, как дальная звезда,
Как легкий звук иль дуновенье,
Иль как ужасное виденье,
Мне все равно: сюда, сюда!

Маҳбуба чехрасини шоир қиш кунига ташбеҳ этиб, «бледна, хладна» сифатлашларини қўллаган. Бу мутаносиб ташбеҳ. Оқарган, ҳиссиз чехрани қиш куни каби совуқ дейиш мумкин. *Ҳолсиз, рангсиз* сифатлари бу таъаввурни бера олмайди, Пушкин маҳбубасининг портретини шакллантирмайди. Таржимада ташбиҳдаги мутаносиблик бузилган. «Шамол» — лирик шоир каломи эмас, у «дуновенье»га нисбатан қўполроқ. Пушкин айтган шамол енгил ва ёқимли — шабада, насим, сарин ел сингари. «Даҳшатли сиймо» деганда киши назарида қўрқинчли башара намоён бўлади. Даҳшатли сиймо ҳақиқатан ҳам даҳшатли, лекин қалбидан кучли туйғуларга йўғрилган муҳаббат нидоси отилиб чиқаётган шоир учун қўрқинчли арвоҳ, маҳбуба руҳи даҳшатли эмас! «Сиймо» сўзи ҳар доим ижобий маънода қўлланиб келингани учун «даҳшат» каби салбий маъноли сўз билан қўшилиб бирикма ҳосил қилиши у қадар дуруст эмас.

«Ёлвориш» шеърининг қолган бандлари таржимасида ҳам шунақа нолойиқ, мисраларга ёпишмайдиган иборалар учрайди. Бошқа-бошқа, бир-бирига алоқадор бўлмаган сўзлар аралаштириб юборилгани учун лафзий ғализлик пайдо бўлган. Шеър хотимасидаги «тосковать» сўзи ғамгин деб берилгани сабабли кучли авж пасайиб, оҳанг сўниши юз берган. Пушкиннинг лирик қаҳрамони ўзининг оташин муҳаббатини изҳор этса, таржимада ошиқ севгилиси олдига ғаму андуҳни дастурхон қилади.

«Осмонда нимранг доғ ой каби сузар», «ям-яшил арчалар унда бепоён», «каҳрабо нуридан бериб нишона»

(«Қиш эртаси»), «Ўнқир-чўнқир тошга қоқилиб, гилди-
ракдан тоғларда ҳалок бўларман, ё жарга йиқилиб, бу-
зуқ кўприк остида чок-чок» («Йўл шикоятлари») каби
мисралар ҳам таржимон танлаган сўзлар, қўллаган ибор-
ралар, грамматик тартиблар ноўхшов, ғариб эканлигини
кўрсатади. Сўз қашшоқлиги, таржимон ифодаларининг
ожизлиги шеърни хийла файзсиз, сўлғин қилиб қўйган.

Пушкиннинг «Жудолик» шеърдаги «Узнай любовь,
неведомую мне» мисраси «Мен кўрмаган севги маҳринг-
га тушсин» тарзида таржима қилинган. Топиб ишлатил-
ган жонли ибора. Лекин афсуски, унчалик мувофиқ
эмас. Бу гапни Пушкин ўз дўсти Пушкинга қарата ай-
тади. Маҳр — мусулмон қонунчилигида бўлғуси эр то-
монидан қизга бериладиган маблағ. Демак, маҳр фақат
қизники бўлиши мумкин, эркакларга маҳр йўқ¹. Кўчма
маънода ҳам («онангнинг маҳрига тушганми?!») бу
идиоматик ибора эркакларга нисбатан ишлатилмайди.

Сўзлар барча жилолари — аслий маъноси билан
ҳам, мажозий, кўчма маънолари билан ҳам, ифодавий
образлиги билан ҳам мувофиқ, ўринли, табиий бўл-
сагина, асарнинг ҳуснига ҳусн қўшади, мазмунини бўрт-
тириб, таъсирчан қилиб етказа олади.

М. Ю. Лермонтов бир шеърда ёзади:

Все на свете редко стало —
Есть надежды, счастья мало;
Не забвение разлука —
То блаженство — это мука.

Таржимада:

Тансиқ бўлиб қолди бари ҳам,
Умид бору бахт-саодат кам;
Унутилмас жудолик мангу,
Қайф деганинг — алам ва қайғу.

¹ «Маҳр. Куёв томонидан келинга тўланадиган пул, мол-ашё бў-
либ, бир қисми нақд, қолгани кейинчалик (ажрალიшганда) тўланиб
келинган...» НАЛ, 38- бет.

«Блаженство — это мука» — «Кайф деганинг — алам ва қайғу» эмас. Бу хато. Чунки «блаженство» бу шеърда *кайф* маъносида қўлланилмаган. Кайфнинг тури бисёр: ширакайф, ароқ кайфи, наша кайфи, кайфу сафо ва бошқалар. Лермонтов қайси кайфни кўзда тутган дейсиз? Йўқ, у ўз шеърда ҳеч қандай кайф ҳақида гапирмайди. Кайф унинг кўнглига сиғмасди. Агар шоир бу ўринда кайф ҳақида ёзганида, айрилиқ, қайғу, бахт, хиёнат тўғрисида сўзламаган бўларди. Бу мухтасар фалсафий ҳикматнинг таржимаси қуйидагича: «Роҳат — бу азоб» ёки «Ҳаловат — бу машаққат». Шоир нобоп ва нобакор замонасидаги ўзига ўхшаган зукко кишиларнинг ҳаётини шундай «таъриф» этган эди. Аслида, кайф «блаженство» сўздан бутунлай узоқ эмас. Чунончи, русча-ўзбекча луғатда «блаженство» — *роҳат, ҳузур-ҳаловат, кайф-сафо; айш, маза* деб берилганига қараганда, бу сўзнинг маънолари кўп. Лекин Лермонтов қўллаган маънога *кайф* батамом тўғри келмайди. Кайф-сафо билан ҳузур-ҳаловат орасида фарқ катта.

Синоним сўзлар ичидан энг муносибни топиб ишлата биллиш истейдод, тилнинг нозик томонларини чуқур ҳис этишнинг нишонасидир. Бу бадний таржимада аниқликка олиб келадиган асосий талаблардан бири. Зеро, сўз аниқлиги, биринчи навбатда, унинг маъно ва баднийлик ҳосил қилиш жиҳатидан асл нусхага қанчалик мос ва монанд бўлишига қараб белгиланади. Атоқли чех таржимашунос олими Иржи Левий таржимон маҳорати доимий сўз танлаш, вариант қидиришдан иборат, деганида ана шуни назарда тутган. Таржимоннинг қийинчилиги ҳам шунда. Бу машаққатга дош берган, уни енгиб ўта олганларгина чинакам санъат асарларини бунёд этадилар.

«АСЛИГА ТЎҒРИ...»

Пушкиннинг «Куз» шеърини Миртемир таржимасида ўқиймиз:

Куз кунларин сўкишар бизда одатан,
Аммо, азиз ўқувчим, менга суюмли,
Сўлим сукути, ғариб жилваси билан —
Оилада суюмсиз боладай мунгли,
Кўнглимни жазб этади...

Ғавон, тиниқ, сероҳанг мисралар. Шоир кайфия-
тига мувофиқ бўлиб тушган хазонрезлик кунлари ман-
зараси яққол гавдалантирилган. Айтиш керакки, бу
парчада мисраларгина эмас, сўзлар ҳам қарийб барчаси
русча оригиналга батамом мос келади — таржимон ҳеч
қандай ўзгартиришларга, алмаштиришларга йўл қўй-
маган. Мана асл нусха:

Дни поздней осени бранят обыкновенно,
Но мне она мила, читатель, дорогой,
Красою тихою блистающей смиренно,
Так нелюбимое дитя в семье родной
К себе меня влечет...

Шунга қарамай, таржимада ғализлик, мавҳумлик ни-
шонаси йўқ. Миртемирда бундай олиймақом аниқ тар-
жималар талай топилади, улар кишини ҳайратга солади,
«сўзма-сўз аниқ» таржима кўз ўнгингизда туради. Энди
мана бу мисраларни солиштириб кўринг:

И мысли в голове волнуются в отваге,
И рифмы легкие навстречу им бегут,
И пальцы просятся к перу, перо к бумаге,
Минута — стихи свободно текут.

Фикрларим бошимда журъатли тўлқинланур,
Қофиялар чопишар уларга пешвоз.
Бармоқлар қалам истар, қалам дер қоғоз,
Бир зумда шеърларим оқишади ҳур.

Бу катта меҳнат, ўз ижодига, таржимага, Миртемирнинг ўзи айтганидай, жуда зўр эътибор, масъулият билан қарашнинг мевасидир. Таржимада маҳорат ва малака шу тариқа ҳосил қилинади. Ҳар қандай аниқлик тарафдори бўлган китобхоннинг диди ва талабини қондирадиган бу каби таржималар қанча кўп бўлса шунча яхши. Лекин барибир, ана шу максимал аниқликка интилиш айрим ҳолларда мавҳумликка, яъни ноаниқликка олиб келиши ҳам мумкин. Уша «Куз» шеъридаги қуйидаги сатрлар бунга мисолдир:

Қандай ҳузурдир коньки боғлиқ оёқлар,
Сирпанса, силлиқ, *турғун сув* кўзгусида.
Ҳали у қиш тўйлари,— у машаққатлар...
Ахир биз учун тоқай чана устида —
Дилбар армидалар-ла сайру томоша...
Ҳаётга тўлиб кетдим, ўзим шунақа...

Ёки баланд эҳтирос, кучли муҳаббат билан ўзбекчалаштирилган. «Эркинлик» одасининг мана бу сатрларини ҳам ўқувчига тўла тушунарли деб бўлмайди.

Халқ ўзи ёки шоҳ қонун қўлида,
Билганин қилолса бу халқнинг шўри,
Беҳабар, мудраган қабилаларга
Алам! Ушаларга етади зўри...
Тожидан ажралган шоҳона бошин
Қонли, шум кундага мутеъ уради
Ҳам ёвуз, қирмизи, ясоғлиқ кийим,
Кишанбанд галларда ётади ахир (?)

Бу қусурлар, албатта, ҳаддан зиёд сўзма-сўз аниқликка эришиш учун қилинган ҳаракатнинг натижасида пайдо бўлган. Бунда «луғавий хато» ёки сўзнинг ноўрин ишлатилиши йўқ. Бу асл нуханинг сўзлари, ибораларини айнан сақлашдан ҳосил бўлган ноаниқликдир.

Бундай ҳол гоҳо атоқли адибимиз Ойбекнинг илк таржималарида ҳам учраб турарди. У баъзан ҳатто русча жумлаларнинг сўз тартиби, русча таркиботларни айна беришга интилган. Бун «Маскарад» драмаси таржимасида кўриш мумкин. М. Ю. Лермонтовнинг равон мисралари таржимада оғир, босиқ бўлиб чиққан.

Рафиқам Арбенини сизга *тасъдим* этаман;
Ҳар ҳолда сиз кўрмайсиз бунда *ҳеч зарар сўзи*;
Рост келибсиз бирорта можарога;
А сенинг ҳам ичингда шайтонча қурмиш маскан,
А мен хурсандман беҳад,
Шуни англадим, *сиз унутгансиз хижолат*,
А сиз нима биласиз? А қандай?

Бу «а»ларнинг ҳаммаси (улар таржимада жуда кўп) русча текстдан шундай кўчиб ўтган.

Асардаги жумлаларнинг тартибини ўзгартирмай олиш, оригиналнинг шаклий хусусиятларига ўралиб қолиш проза таржимасида ҳам кузатилади. Насрда ҳам ҳижжалаб ўгиришнинг хавфли оқибати — иборалар, образларни она тилига зўрлаб киритиш, тилнинг грамматик қурилиши талабларига риоя қилмаслик каби ҳоллар учраб туради. Бироқ шеърий таржимада бунинг салбий таъсири бошқача бўлади. М. Ю. Лермонтов ёзди:

Смело верь тому, что вечно,
Безначально, безконечно —
Что прошло и что настанет,
Обмануло иль обманет.

Таржимада:

Неки мангу, қўрқмасдан ишон,
Бошланиши, сўнгги йўқ, аён.
Неки ўтди, не келиб етар,
Ё алдади, ё алдаб кетар.

М. Ю. Лермонтов наздида мангулик — интиҳосиз ва ибтидосиз; ўтмиш ва келажак, хиёнатлар, алдов-фириблар — бари мангу. Шуларнинг ҳаммасига ишониб яшаш керак, дейди шоир. Таржимоннинг эса мангулик ҳақидаги тушунчаси тор, фазо ва маконсиз. Сабаби шуки, таржимада русча жумлалар бир бошдан қайтарилган. Бир жумладан иборат шеъринг банднинг биринчи мисраси алоҳида гап бўлиб чиққан, кейинги мисралар эса унга боғланмайди. Таржимани ўқиган киши шоирнинг фикрига тушунмайди. Чунки ўзбек тилининг жумла тузилиши қондасига хилоф иш қилинган — банднинг охирида келиши керак бўлган мисра бошига ўтказилган.

Рамз Бобожон таржимасидаги бу гализликни атайлаб қилинган сўзма-сўзлик оқибати деб бўлмас. У бунинг таржиманинг асосий принципи даражасига кўтармаган ҳам. Чунки Р. Бобожоннинг бошқа таржималарида бу каби қусур кўзга ташланмайди.

Сўзма-сўз, ҳижжалаб ўгиришни ижодий принцип қилиб олиб, уни аниқ таржиманинг бирдан-бир тўғри йўли деб қараган кишилар ҳам бўлган. Бундай майл, хусусан XIX асрда Россияда ҳукмрон эди. Таржимада формализмнинг пайдо бўлиши XIX аср охиридаги адабий оқимларнинг хусусияти, декаденчилик ва символизмнинг таъсири билан боғлиқ бўлган. Бадий ижодда шаклий гўзалликка ортиқ даражада эътибор берилш, шаклни мазмундан юқори қўйиш «санъат-санъат учун» деган адабий-эстетик оқимнинг асосий талаби ўлароқ намоён бўлганди. Бу оқим таъсиринга тушиб қолган таржимон-шоирлар буквализмни қаттиқ туриб ҳимоя қилардилар. Чунончи, атоқли рус шоири А. А. Фет бундай ёзган эди: «Гениал асарнинг ажралмас хусусияти бўлган шаклнинг умумий жозибасини қисман бўлса-да бера олган таржимон бахтлидир: бу таржимоннинг ўзи учун ҳам, китобхон учун ҳам олий бахт. Аммо муддао бунда эмас, асосий гап ҳижжалаб ўгиришнинг иложи борлигидадир; бегона тил заминиди бу қанчалик оғир

ва дағал бўлиб туюлмасин, бундай таржималарда ўқувчи фаросат билан оригинал кучини пайқаб олади. Ўқувчига ёқадиган одатдаги усулда бажарилган таржима орқали эса, авторни эмас, балки кўпроқ таржимонни ўқийдилар»¹.

Фетнинг даъвоси тўғри: ўқувчига ёқадиган бир қолипдаги одатий таржималар автор ҳақида ҳамма вақт ҳам тўла тасаввур беролмайди, асарни маълум даражада миллий заминдан, ўзига хосликдан маҳрум этади. Бу аниқ таржима усули эмас. Формализм тарафдорлари шуни пеш қилиб, бадий таржимада аниқлик асл нусхани сўзма-сўз ва ҳатто ҳарфма-ҳарф, текстни ҳижжалаб ўгириш билан қўлга киритилади, деб талаб қилдилар. Ваҳоланки, улар таклиф этган усул ҳам, аслини олганда, аниқликка олиб келмайди. Чунки, аниқлик фақат шаклий мувофиқликдан иборат эмас, сўзларнинг луғавий мувофиқлиги ҳамма вақт ҳам бадий мувофиқликка олиб бормайди. Ҳижжалаб қилинган таржима айна шу бадий қийматга зарба етказадди, асарнинг завқбахшлиги, эстетик таъсир кучини сусайтиради. Ўқувчига муаммосифат шеър тақдим этиш, дағалликлар, мавҳумотлар тумани ичидан нафосатни топиб ол, дейиш, таржимонга ҳеч қандай «бахт» ато этмайди.

Шеърий асар учун шаклий белгилар жуда катта аҳамиятга эга. Умуман, «олий даражада мукамал бўлган санъат асаригагина ғоя ва унинг гавдалантирилиши бир-бирига ғоят мувофиқ келади»². Шаклий нафосат мазмунни ўқувчига етказишда катта воситадир. Шеър ҳақида гапирганда мазмун билан шаклни бир-биридан ажратиб кўрсатишнинг ўзи айб. Шакл ва мазмун — яхлитликда, диалектик бирликда мавжуд ҳодисалардир. Бадий асарда мазмунга бегона шакл ёки шаклга но-

¹ «Сатиры Ювеннала в переводе А. А. Фета». Предисловие. М., 1885., стр. 5.

² Гегель. Сочинения, т. 12, стр. 79.

мувофиқ мазмун бўлмаслиги лозим. Модомики, шеърнинг таржимаси ҳам тўрт мучали бутун мукамал асар бўлиши талаб қилинар экан, унда таржима оригиналга муқобил ҳолда шаклан ҳам мазмунан ҳамоҳанг бўлиши даркор. Таржимада ҳижжалаб ўгириш тадбирини қўллаш эса худди шу шакл билан мазмун яхлитлигига раҳна солади. Бу шаклни бирламчи, мазмунни иккиламчи деб ҳисоблаш оқибати ўлароқ, шаклий унсурларни деб мазмунни қурбон бериш демакдир. Бунга Фет таржималарининг ўзи тайёр мисол бўла олади. Буюк Гёте унинг таржимасида дағал шоирга айланиб қолган, Ҳофиз ғазалларидаги чуқур маънолар ўқувчига равшан эмас. Мавҳумлик, чалкашлик шу даражада кўпки, китобхон асар мазмунини англаб олиш учун асл нусхага мурожаат этишга мажбур бўлади. Ваҳоланки, «таржима асл нусха тилини билмайдиган кишиларнинг эҳтиёжини қондиришга мўлжалланади» (В. Г. Белинский). Шундай тенденция XIX аср охири, XX аср бошларидаги ўзбек адабиётида ҳам мавжуд эди. Чунончи, Саъдий Шерозийнинг «Гулистон» асарини «Шавқи Гулистон» номи билан таржима қилган Муродхўжа шу усулни қўллаганди. Албатта, Муродхўжа истеъдодли шоир бўлмаган, у Саъдий шеърларининг гўзалликларини акс эттиришни мақсад қилган ҳам эмас. Унинг нияти «Гулистон»нинг барча маъноларини аниқлик билан ўқувчиларга етказиш эди. Лекин бу ният тўла амалга ошмаган. Чунки таржимон форс тилининг сеҳрига тушиб қолади. Сатрма-сатр, сўзма-сўз ўгириб, ўзбек шеърятига, ўзбек тили талабларига хилоф иш тутади. Натижада Муродхўжа мисралари сунъий бўлиб чиққан:

Эй муқбил, агар сан йўқ оламда,
Сан беғам эсанг, биз ҳам эмасмиз ғамда.

Қарорн мол йўқ ўлғай фақир эли қўлида,
Сув ғирбол ичида каби сабр ошиқнинг дилида.

Мажоли сухан кўрмасанг илгари,
Дебон қадрингни этма нари.

«Қалила ва Димна»ни ўзбек тилига ўгирган Алмайи ҳам ундаги шеърий парчаларни шу тартибда берган:

Улум ном ила орзудур манго,
Ки мақсуд номи накўдур манго.

Формализм таъсирига берилган ўзбек таржимонлари фақат форсча жумла қурилишини сақлаб қолмай, кўп ҳолларда арабча, форсча ибораларни таржима қилмасдан олганлар. Бу эса ғализликни яна оширган.

Шундай қилиб, ҳижжалаб ўгириш орқали бадий нафосатни акс эттиришга уриниш, маъно нозикликларини тўла кашф этишга интилиш амалда асарнинг қийматига путур етказиб, мазмуннинг аниқ ифодаланишига халақит беради. Аниқлик учун олиб борилган кураш тескари натижага олиб келади. Энг ёмони, бу усул ижодийликни, санъат асари учун зарурий шарт бўлган эркинликни бўғайди, таржимоннинг қўлини боғлайди, уни боши берк кўчага олиб киради. Сўзма-сўз таржима орқали аниқликка эришаман деб уриниш — ўз-ўзини алдаш, китобхонни эса бадий завқдан маҳрум этиш демак. Фет айтганидай, «ҳарфма-ҳарф» таржиманинг мумкин ёки номумкинлигида эмас, гап бу ишнинг фойда ёки зараридадир. Ҳижжалаб ўгиришнинг иложи топилди дейлик ҳам. Лекин у кимга керак? Китобхонгами? Китобхон ҳақиқий санъат асарини ўқишни истайди. Сўзма-сўз бажарилган таржима эса санъат намунаси бўлмайди, гарчи «ўта санъатсеварлик», «нозик таъб билан» қилинган бўлса ҳам, бадий таржима, ҳар қандай санъат асари каби, ўзининг эстетик қиймати билан баҳоланади. Бу эса таржимада ҳам шеър равон, табиий, баркамол бўлиши керак, деган сўз. Эстетик қиймат

сўзма-сўз ёки мисрама-мисра аниқлик орқали эмас, балки ижодийлик, кучли илҳом орқали қўлга киради.

Формализмнинг зарарли оқибатларига қарши кураш совет даврида кенг авж олдирилди. Бу принципнинг яроқсизлиги амалда исботланди. Совет таржима мактабининг катта ютуқларидан бири ҳам ижодийлик асосидаги реалистик таржима методини қаттиқ туриб ҳимоя қилиш ва ҳаётга кенг тадбиқ этишда ўз ифодасини топди. Бу борада 1954 йилда СССР ёзувчиларининг II съездида Мухтор Аvezов, Максим Рильский ва Павел Антокольскийларнинг бадиий таржима масалаларига бағишланган маърузалари муҳим роль ўйнади. Таржиманинг кенг маънодаги ижодий иш, таржимон эса муаллиф билан тенг ҳуқуқли ижодкор эканлиги Абдулла Қаҳҳор, Миртемир, Ҳамид Ғулом, Асқад Мухтор, Зулфия ва бошқа ўзбек адибларининг ижодида ва адабий-танқидий ишларида исботлаб берилди.

Формализмга, ҳижжалаб ўгиришга қарши кураш Иван Кашкин, Корней Чуковский, Гиви Гачечиладзе, Байрам Тоҳирбоев, Вл. Россельс, М. Расулий, Н. Владимирова, Г. Ғафурова сингари таржимашуносларнинг ишларида ўз аксини топган. Бу нарса бадиий таржима савиясини кўтаришга сезиларли ижобий таъсир кўрсатди. Бироқ шунга қарамай, ҳижжалаб ўгириш усулининг акс садоси ҳамон таржимачилик амалиётида такрорланиб турмоқда. Шунинг учун бу иллатга қарши кураш доимий давом этиши лозим.

ГОРАЦИЙНИ «ЛОТИНЧАСИГА» УҚИБ БУЛАДИМИ?

Қани энди, ҳақиқатан ҳам, барча ҳолларда сўзма-сўз таржима мумкин бўлсайди, асл нусхадаги ҳар бир сўз ва товушни, жилоланиб турган ибораларни худди ўзидай, айнан кўчираверишнинг иложи топилсайди! Бунда таржимон ҳеч бир қийинчиликка дуч келмай, сўз-

ни сўзга «улаб» кетаверарди. Лекин афсуски, бунинг иложи йўқ. Сўзни сўзга тўғрилаб шеър яратиш у ёқда турсин, ҳатто шеърни насрий йўлга ўтказиб ўгириш ҳам мушкулдир. Оддий тағлама (подстрочник)да ҳам асл нусха сўзларини «айнан» сақлаб бўлмайди. Ҳолбуки, шеър яратиш учун фақат сўзларни айнан таржима қилишининг ўзи кифоя эмас. Шеърний таржима аниқлиги лисоний аниқликдан ташқари (тўғриси, луғавий аниқлик билан бирга), ритмий аниқлик (вази мувофиқлиги) ва мусиқавий-интонацион аниқлик (оҳанг монандлиги) бўлишини тақозо этади. Шоир-таржимон лисоний маъноларни мувофиқ вази либосига «жойлай» олса, оҳангдошликни ҳосил қилолсагина шеър пайдо бўлади. Асл нусханинг сўзлари эмас, поэтик маъноси бошқа тилдаги янги шеърний қанотга ўтади. Таржимоннинг маҳорати, санъаткорлиги мана шу нуқтада синалади. Аниқлик ҳам ана шу поэтик маъно, шеърний қийматнинг оригиналга нисбатан яқин-узоқлиги билан баҳоланади. Тўғри, гоҳо таржима аслига сатрма-сатр мувофиқ келиши ҳам мумкин (буни эквилинеар таржима дейилади). Бироқ буни умумлаштириш ва ижодий принципга айлантириб, аниқликнинг ягона йўли сифатида тақдим этиш ярамайди. Мисралари аслига айтарли ўхшамайдиган, «айнан» мос бўлмаган, лекин шеърни яхлит олиб қараганда, асар руҳига жуда яқин бўлган таржималар бор:

Ҳаёт қайнаб тонг туманида,
Кўз илғамас эл ўрмонида,
Зўр ўлканинг қайноқ қонида
Ҳукм сураб сафарбар бир ҳол:
қўлингга қурол ол!

В утреннем тумане жизнь кипит,
По дорогам слышен стук копыт,
Родина великая не спит,

бўлиши мумкин, аммо у рассом асарни каби муаллифнинг қалб қўридан ўтказилган эмас»¹.

Таржимон — ижодкор. У асарни «қалб қўридан ўтказиб», она тилида янгидан пайдо қилади. Таржимоннинг ҳиссиётлар олами, маданий савияси, диди ва истеъдоди унинг таржимасида ойнада кўрингандай акс этади. Таржимон авторнинг оташин тарғиботчиси бўлиши баробарида, ўз адабиётининг вакили сифатида майдонга чиқади, ўз адабиёти талаблари, анъаналари доирасида ижод қилади ва шу адабиётни бойитишга ҳисса қўшади. Шунинг учун агар у ўз халқи шеърятининг хусусиятларини эътиборга олмаса, ватан адабиёти далили бўладиган асар тақдим этмаса, унинг таржимаси муваффақиятсиз чиқди деган гап. Бошқа тилда, бошқа адабий муҳитда туғилган санъат асарини ўз халқининг санъат асарига айлантириш, дадил ижодий ёндашиш, эркинлик усулини қўллаш орқали амалга оширилади. Ижодийлик билан эркинлик бир-бири билан алоқадор, бир-бирини тўлдирадиган, тақозо этадиган тушунчалар. Лекин улар орасида фарқ бор. Бу яқинлик шундаки, ижодийлик ҳам, эркинлик ҳам формализмга, ҳижжалаб ўгиришга зид принциплар бўлиб, шоир-таржимоннинг ҳуқуқини кенгайтиради, ижодкор шахс сифатида қалам тебратишга имконият яратади. Эркинлик билан ижодийлик тўла мос келган жойда аниқ таржима ҳосил бўлиши мумкин. Аммо шундай эркинликлар борки, улар ижодийлик доирасидан узоқлашиб, асарнинг қиёфасини ўзгартириб юборишга сабабчи бўлади. Бу эса ижодийлик эмас, балки ўзбошимчаликдир.

Таржимада «ижодий усул» деганда оригиналнинг моҳиятига чуқур кириш, унинг ўзига хослиги, ички ҳаётини пайқаб олишни тушуниш даркор. Лекин баъзан бунини таржимадаги ўзбошимчалик, эркинлик билан маънодош

¹ С. Маршак. Воспитание словом. Изд-во «Советский писатель», М., 1964, стр. 235.

деб ҳисоблайдиларки, бу ҳақиқатга тўғри келмайди. Асл нусхадан узоқлашишга интилиш — ижодийлик эмас. Бундай эркинлик ижодийликни бадном этади, таржимадаги аниқликни шубҳа остига қўяди. Шу сабабли талабчан таржимонлар ва назариячилар вақти-вақти билан ҳар қандай эркинликка қатъиян қарши чиқади-лар, «оригинал бағрига қайтишга, у билан омихта бўлишга» даъват этадилар.

Шуни ҳам айтиш керакки, «ўта аниқлик» тарафдорлари бўлган ва ҳижжалаб ўгиришни бадний таржима принципи қилиб олган шоирлар ҳам ижодийликни инкор этмаганлар. Улар эркинликка қарши чиқиб, сўзма-сўз яқинлик доирасида ижод қилиш, аниқроқ айтганда, ижодийликни формализмга бўйсундириш учун бу икки усулни бир-бирига қўшишга зўр бериб ҳаракат қилганлар. Ахир, А. Фет ва В. Брюсовлар катта истеъдод соҳибни бўлган шоирлар эдилар. Уларнинг ижодида шеърият бутун гўзаллиги билан камол топган. Улар ҳеч қачон ижодийлик душмани бўлмаганлар. Асло. Шуниси ҳам борки, на Фет, на Брюсов ҳижжалаб ўгиришни тасодифан ижодий принцип қилиб олган эмаслар. Бу зукко шоирлар таржимада турли усулларда ижод қилиб, турфа ижодий принципларни амалда синаб, ўз-ўзларидан, яратган таржималаридан қониқмаслик натижасида шу йўлни танлаган эдилар. Бу ижодкорларнинг шеъриятга, буюк санъат обидаларига чексиз ҳурмат ва беҳад катта масъулиятни ҳис этишлари натижаси эди.

Валерий Брюсовнинг таржимон сифатидаги ижодий эволюцияси бунга мисолдир. Брюсов Вергилийнинг «Энеида» асари таржимаси устида жуда кўп йиллар иш олиб борган. Достоннинг айрим бобларини олти-етти марталаб қайтадан таржима қилиб чиқади. Ҳар гал ўзининг олдинги вариантини, гарчи улар яхши таржима бўлса-да, яроқсизга чиқариб, янгидан таржима қилишга ўтирган. Қизиғи шундаки, шоир ҳар сафар ишга киришар экан, янги ижодий методни қўллаган, аниқликка

олиб борадиган йўлни қидирган. Профессор М. Гаспаров «Энеида» таржималари вариантларини солиштириб, жуда қизиқ ҳодисаларни кузатган¹. Унинг кўрсатишича, В. Брюсовнинг «Энеида» таржимаси устидаги фаолиятини «буквализм томон интилиш» деб таърифласа бўлади. Таржимон бунда уч босқични босиб ўтган: 1) эркин таржима ёки «қайта ҳикоя қилиб бериш» усули; 2) чин маънодаги «шеърий таржима» (аниқ, аммо буквалистик белгилардан холи) ва 3) соф буквализм. Кейинги вариантни шоирнинг ўзи «олий аниқлик» деб билган. Бу «олий аниқлик»ка эришиш учун у ҳар бир жумла, ҳар бир ифода ва ибора устида қайта-қайта ишлайди, заргар каби нозик санъат намоён этиб, ўз асарини бутун жилолари билан Вергилийникига мувофиқлаштиришга интилади. Тадқиқотчининг фикрига қараганда, В. Брюсов босқичма-босқич ишлаб, қуйидаги жиҳатларга алоҳида эътибор берган:

1. Парафразалар (мажоз) аниқлигини таъминлаш. В. Брюсов бунга катта аҳамият бериб, «қайта ҳикоя қилиш» усули билан «шеърий таржима» орасидаги асосий фарқ ана шунда деб ҳисоблаган. «Одатдаги жумла таржимасида асл нусхадаги сўз ёки сўзлар гуруҳининг тўла мувофиқлигини таъминлаш мумкин, лекин «парафраза»да бунинг иложи йўқ. Парафраза — шеърий таржимада қонуний ва зарурий усулдир, вазн ва қофия талаби шуни тақозо этади. Бу талаблар таржимоннинг сўз танлашдаги эркинлигини чегаралайди.

2. Образли ифодалар аниқлигини таъминлаш.

3. Сўз маънолари аниқлигини таъминлаш.

4. Сўзларнинг грамматик аниқлигини таъминлаш.

5. Сўзлар тартибини асл нусхага яқинлаштириш.

6. Урғуни мослаштиришга интилиш.

Эркин таржимадан расмана шеърий таржима бос-

¹ М. Гаспаров. Брюсов и буквализм. «Мастерство перевода», Изд-во «Советский писатель». 1971, стр. 88.

қичига ўтишда шоир кўпроқ парафразалар ва ифодаларнинг аниқлигига эътибор қилган бўлса, учинчи босқич — «ўта аниқ таржима» босқичига ўтганда грамматик формалар, лотинча сўз тартиби ва оҳангни сақлашга эътибор қилади. В. Брюсовнинг таржимага бўлган назарий қарашлари унинг умумий ижодий эволюциясига вобаста ҳолда ўзгариб борганлиги учун унда биридан фарқ қилувчи фикрларни учратиш мумкин. Дастлабки мақолаларида шоир майда-чуйда қурбонлар бериш эвазига асарнинг асосий хусусиятини сақлашга эришиш учун курашган, «шуурсиз содиқлик баъзан хоинликдир» деган мулоҳазалар билан майдонга чиққан бўлса, кейинги мақолаларида услубий бўёқдорликни бутун қирралари билан бериш, оҳангдошлик, мусиқани аниқ сақлашга чақиради.

Валерий Брюсовнинг бутун саъй-ҳаракати, ижодий изланишлари шунга қаратилган эдики, таржимоннинг иши «асл нусха ўрнини босадиган бўлсин», «лотин тилини билмайдиган кишиларга Горацийни лотинчасига ўқиш имконияти яратилсин». «Таржима шундай бўлиши керакки, у иқтибослар олишга тўла яроқли бўлсин», унинг асосида илмий-тадқиқот олиб бориш мумкин бўлсин. Гораций қасидалари таржимаси хусусида гапириб, ёзганди: «Мен таржималаримда ўз олдимга Горацийнинг вазнларини, нутқий баён тарзини, луғатининг ўзига хослигини, сўзларининг жойлашиш тартибидаги хусусиятни, аллитерация ва умуман «товушлар жўрлиги»ни сақлашни мақсад қилиб қўйдим, чунки метрик системадаги шеърлар таржимасида бунинг иложи топилмади».

В. Брюсов лотин классик шеърляти таржимаси билан кўп шуғуллангани ва шу асосда мулоҳаза юритгани учун бадиий таржиманинг бир қанча муҳим проблемалари, жумладан, классик шеърлят ва ҳозирги китобхон, давр руҳини бериш, шакл ва мазмун сингари масалалар хусусида фикр юритган. Классик асарларда, инсоният

бадий даҳоси бунёд этган асарлар таржимасида «ҳар бир сўз, қарийб ҳар бир товуш муҳим ва қимматлидир; таржимада бирор нарсани ўзгартириш қарийб муқаррар асл нуханинг қиёфасини ўзгартиришга, ҳуснини бузишга олиб келади». Классик асарларнинг жуда кўп шарҳ ва изоҳлар орқали улардаги ибора ва ишоралар, баҳсу мунозараларга сабаб бўлиб келгани ҳам таржимоннинг ишини оғирлаштиради. Асар шундай таржима қилиниши керакки, у ўз даври китобхонига қандай таъсир ўтказган бўлса, ҳозирги ўқувчига ҳам шундай таъсир қилсин, деган талабга В. Брюсов қарши чиқади. Биринчидан, дейди у, асар ўз даври китобхонига қандай таъсир этгани номаълум — биз бун билмаймиз. Иккинчидан, бу принцип асардаги кўп нарсдан воз кечишга мажбур қилади, яъни уни китобхонга мослаштиришга олиб келади. Таржимон содалаштиришга уриниб, поэтик матннинг ораларида изоҳлар, тушунтиришлар қилади, натижада асар мансуб бўлган даврнинг адабий анъаналари, усул ва услублари ўзгариб кетади. «Агар рус тилида Вергилий ва Гомер, Эсхил ва Сенека, Сапфо ва Қатулл бир-бирларига ўхшаб қолсалар, уларнинг шеърлари — битта услубда, бир хил тил билан ёзилса — таржималар асл нуха ўрнини босмаган бўларди. Бугина эмас, таржима даврнинг ўзига хос колоритини ҳам ифодалаши лозим».

Шунинг учун классик асарларни замонавий шеърият галаблари асосида, оммабоп қилиб таржима қилиш эркинликнинг бир кўриниши бўлиб, нотўғри, номақбул йўл ҳисобланади. «Ҳозирги ўқувчи»га мувофиқлаштирилган таржиманинг умри қисқа, ваҳоланки, классик обидалар ҳар ўн йилда таржима қилинавермайди!

Кейин, В. Брюсовнинг фикрича, замонавий китобхон тушунчасининг ўзи ҳам мавҳум тушунчадир. Зеро, китобхонлар орасида ўқимишлилиги, маданий-маънавий савияси жиҳатидан ажралиб турадиган турли тоифалар мавжуд. «Бир гуруҳ ўқувчилар учун ту-

шунилиши қийин бўлган, ғалати бўлиб туюладиган асар бошқа гуруҳ китобхонлар учун содда ва тушунарли бўлиб туюлиши мумкин»¹. Бундан ташқари, китобхонларнинг диди ва эстетик идрок этиш қобилияти борган сари ўсиб боради. Бугун тушунилмаган ёки кам идрок этилган асар беш-ўн йилдан кейин жуда кўп китобхонларнинг онгига чуқур сингиши мумкин. Қолаверса, асарни китобхон савиясига тушириш эмас, балки китобхон савиясини асарни тушуниш даражасига кўтариш учун курашиш лозим. Бу китобхонларнинг ўзи учун соддалаштирилган таржималарга қараганда ўн чандон фойдалироқдир. Мураккаб санъат асарларини тушуниш, баҳра топиш китобхондан анчайин фаолликни, ўз устида ишлаш, меҳнатни талаб қилади. Воқеан, классик асарлар шунинг учун ҳам ўлмас ва ҳамма вақт пурқимматдирки, уларда бадий ва ғоявий яхлитлик юқори даражада уйғунлашган, санъат деб аталадиган мўъжиза бутун мураккаблиги билан мукамал намоён бўлган. Бундай асарлардан ҳар бир давр китобхони махсус тайёргарлик, сўз санъатига беқиёс ихлос ва иштиёқ билан ёндашгандагина лаззат топа олади. В. Брюсовнинг фикрлари, таржимонлик услубини таҳлил этиш устида анча кенг тўхталишга сабаб, биринчидан, бунинг авторлари қизиқтираётган масалага бевосита алоқадор эканлиги бўлса, иккинчидан, «Брюсов ва буквализм» мақоласининг муаллифи М. Гаспаровнинг анча мунозараларга туртки бўлган хулосаларига диққатни тортишдир.

М. Гаспаров Валерий Брюсовнинг таржимонлик фаолиятини таҳлил қиларкан, бадий таржима усуллари, принциплари тўғрисида умумлаштирувчи хулосалар чиқаришга ҳаракат қилади. Унинг фикрига биноан, таржимада фақат икки йўл бор: ё «баён қилиб бериш», яъни — эркин таржима, ёки ҳижжалаб ағдариниш, яъни — буквализм. Булар орасида турадиган учинчи кўриниш,

¹ «Мастерство перевода», 1971, стр. 126.

М. Гаспаров таъбири билан айтганда, «олтин ўрталик» бўлиши мумкин эмас. Бошқача айтганда, ҳам ижодий, ҳам аниқ таржима мавжуд бўлмайди. Қизиғи шундаки, профессор М. Гаспаров «олтин ўрталик»ни инкор этгани ҳолда, В. Брюсовнинг иккинчи босқичини («қайта ҳикоя қилиш»дан кейинги усул) шеър таржима намунаси сифатида баҳолайди. Аммо бунда у нимага назарда тутгани ноаниқ. Бундан фақат шу хулоса чиқадики, «эркин ҳикоя қилиб бериш» ҳам, ҳижжалаб таржима қилиш ҳам «шеър таржима» бўлмайди. Шеър таржима — шу икки қутб орасидаги босқич. Шунга қарамай, Гаспаров наздида, ҳижжалаб ағдариш бадном бўлган зарарли деб ҳисобланган усул эмас. Аксинча, олим бу усулни бадний таржимада муайян ҳуқуққа эга, зарурий метод деб ҳисоблайди.

Таржимондан «олтин ўрталик»ни талаб қилиш қийин. Чунки бу нарсага ҳеч қачон эришиб бўлмайди. Таржимонлар икки гуруҳга бўлинадилар: 1) эркин усулга амал қилувчилар ва 2) ҳижжалаш усулига амал қилувчилар. Қанақа таржимани *эркин таржима* деб аташ мумкин? М. Гаспаровнинг наздида, бу — ўқувчига асарнинг *таржима* эканлигини сездирмайдиган, китобхон тушунчасига мослаштирилган, шунинг учун асл нусханинг услуби, ўзига хослигини *бузиб кўрсатадиган* таржималардир. Бунинг акси ўлароқ, ҳижжалаб қилинган таржима ҳар доим оригинални ўқувчининг эсига солиб туради, уни асарга яқинлаштиради ва шу асосда китобхоннинг диди, тасаввурини бойитади, маънавий-эстетик оламни кенгайтиради. Эркин таржима асл нусхага нисбатан зўравонликдир. Ҳижжалаб ағдариш эса ўқувчига нисбатан талабчанликни оширишдир. Эркин таржималар ҳам хорижий адабиётлар ҳақидаги билимларимизни кенгайтириши мумкин. Таржима адабий истеъмолчиларга мўлжалланади, ҳижжавий таржима эса адабиёт аҳлига мўлжалланади.

Шундай қилиб, тадқиқотчининг фикрича, ҳижжалаб

ағдарыш аниқликнинг бирдан-бир усули бўлиб, диди нозиклашган муайян гуруҳ кишилар учун зарурий адабий методдир. М. Гаспаров аниқ таржима билан сўзмас-сўз таржима орасида ҳеч қандай фарқ кўрмайди, буларни бир нарса деб тушунади. «Қайси таржима керакли? Кўпроқ эркироғими ёки кўпроқ сўзмас-сўз қилинганими? Биз жавоб берамиз: у таржима ҳам, бу таржима ҳам керак...» «Олтин ўрталик» эмас, балки таржиманинг ҳар икки тури бир вақтнинг ўзида тенг ҳуқуқ билан яшаш керак»,—деб ёзади профессор М. Гаспаров. Маданиятлар маданиятлар билан, одамлар одамлар билан танишгандай танишадилар. Дастлаб ўртада ошначилик юзага келсин учун умумийлик бўлиши лозим, лекин дўстликнинг давом этиши учун улар ўзларининг ҳар бирига хос хусусиятларини бир-бирларида кўришлари керак бўлади. Ҳақиқий қизиқиш шунда туғилади. Уқувчининг хорижий маданиятлар билан дўстлашуви доимий жараён. Бу бирдан воқе бўладиган ҳодиса эмас. Бир гуруҳ китобхонлар хорижий маданият билан танишишнинг ўзини кифоя деб билса, қолганлари чуқурроқ кириб боради, қалбан ҳис қилишга иштиёқ сезади.

Профессор М. Гаспаровнинг мулоҳазаларига диққат қилинса, у В. Брюсов принципларини ёқлаётгани, таржимада ўта аниқликка эришиб, китобхонга иложи бор қадар хорижий автор ҳақида тўлароқ тасаввур бериш тарафдори эканлиги маълум бўлади. Бу яхши. Бироқ унинг ҳижжавий таржимани қаттиқ туриб ҳимоя қилиши нодуруст. Аввало, айтиш керакки, Валерий Брюсовнинг таржимонлик усулини бутунлай «ҳижжавий» деб аташ тўғри эмас. Чунки Брюсов ғоят аниқликка эришиш учун курашган. Унинг таржималарида шаклий аниқлик мазмунга хилоф бўлиб тушмаган. Шунинг учун бу таржималарни ҳижжавий таржима деб бўлмайди. Таржимада аниқлик учун курашиш, ҳар қандай ўзгартиришлар, ўзбошимчаликларга нисбатан шафқатсиз бўлиш яхши гап. Лекин бунинг эвазига ҳижжавийлик тариқатини

тақдим этиш хатарли йўлга бошлашдир. Буквализм ҳеч қачон аниқликка олиб келган эмас.

М. Гаспаров эркинликни кўпроқ айблайди. Албатта, унинг тушунчасидаги эркинлик ҳечам аниқликка яқинлашмайди. Асарга эркин ёндашиш, олим назарида, услубни бузиш, муаллиф маҳоратини, ўзига хослигини нобуд қилиш билан баробар. Эркин, ижодий усул билан аниқ таржима яратиш мумкин эмас, дейди у. Наҳотки шундай бўлса? Наҳотки эркинлик билан аниқликнинг ҳеч бир алоқаси бўлмаса? Бу тушунчалар бир-бирига батамом қарама-қаршимикин? Уларнинг ўзаро кесишадиган нуқтаси наҳотки йўқ?

ТАРЖИМОН — АВТОРНИНГ РАҚИБИМИ?

Аслини олганда, эркинликнинг бадном бўлишига асос бор. Адабиёт тарихида хорижий тилдаги асарнинг қиёфасини ўзгартириб юборган таржималар кўплаб учрайди. Бундай эркинлик ҳукмрон тенденцияга айланган замонлар ҳам бўлган. XIX асрнинг биринчи ярми рус адабиётида бу усул шоир В. А. Жуковский ижодида кенг қўлланилган. Унинг шеърларини таржима дейиш ҳам, оригинал асар дейиш ҳам мумкин. Негаки, у сюжетни, мавзунини, воқеаларни Ғарбий Европа шоирлари ижодидан олгани ҳолда, шу асосда соф русча шеърлар яратар, воқеаларни, мотивларни рус китобхонининг одатига, таъб-талабига мослаштириб берарди. Рус китобхонлари Шиллер ёки Бюргерни эмас, балки шоир Жуковскийни танир эдилар. Шунинг учун у ўз методини таърифлаб, «таржимон поэзияда — авторнинг рақиб» деган эди. Жуковский, ҳақиқатан ҳам, автор билан рақобат қилар, инглиз, немис шоирлари билан беллашиб, уларни *руслаштирар*, поэмаларни, балладаларни Россия заминига кўчиради.

Ўзбек адабиёти тарихида ҳам бундай майл мавжуд бўлган. Чунончи, Хомушийнинг «Шоҳномаи туркий»си, Хиромийнинг «Чор дарвеш»и, Сайқалийнинг «Баҳром ва Гуландом»и шундай эркинликларга мисол бўла олади. Хомуший Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сини насрий таржима қилган бўлса, Сайқалий билан Хиромий насрий матн асосида дoston ижод қилганлар. «Шоҳномаи туркий»да назм ҳам бор. Аммо бу шеърини парчалар Фирдавсий байтларининг ўзбекчалаштирилган варианты эмас, балки таржимон ижодининг маҳсулидир. Айтайлик, Суҳроб дostonининг бошланиши мана бундай:

Чу нўҳ моҳ бигзашт бар духти шоҳ,
Яке кўдак омад чу тобанда моҳ.
Ту гуфти нави пилтан Рустам аст,
Ва ё Соми шер аст, ё Найрам аст.
Чу хандон шуду чехра шодоб кард,
Варо ном Таҳмина Суҳроб кард.

Хомуший таржимаси:

«Аммо ровиёни дафтару ноқилони қиссаи ширин ҳарфи мўътабар андоғ келтирибдурларким, вақтеки шоҳи Самангонни қизи Рустамдин бори ҳомила қолиб, муддати ҳамли ўтуб, ҳақсубҳонаҳу ва таоло бу нозанин маҳлиқога хуршиди тобон янглиғ бир ўғил каромат қилди. Назм:

Бериб ҳақ таоло бунга бир писар,
На дейким писар, гўйиё шери нар.
Заҳомат била Рустами филтан,
Шижоат била сафдару сафшикан.
Қаду қомати, ёлу боли баланд,
Басе дилпазиру басе дилписанд.
Самангон эли барча шодоб ўлуб,
Бу тифл оти эл ичра Сўҳроб ўлуб,

Қилиб тўй шоҳи Самангон сарир,
Жавонбахт ўлуб шаҳриёри далер¹.

Бу байтлардаги айрим сўзлар асл нусхани эслатиб туради. Лекин яхлит ҳолда асар бошқа тус олгани кўзга ташланади. Хомуший Фирдавсийда унчалик эътибор қилинмаган ислом ғояларини киритади, диний асосни кучайтиромоқчи бўлади, дostonлар сюжетини ўзича баён қилиб, янги воқеалар, эпизодлар қўшади, бир неча ўринларни қисқартириб юборади. Таржимада Суҳробнинг онаси Таҳмина образи хиралашиб қолган, унинг ўрнига Самангон шоҳи (Таҳминанинг отаси) образи кучайтирилган. Юқоридаги парчани Шоислом Шомуҳаммедов таржимасида кўриб чиқайлик:

Тўққиз ой ўтганда туғди шоҳ қизи
Бир ўғлонким, тўлин ой эрди юзи.
Киши кўрса дерки, «Рустаммидир бу
Ва ё Сомми, ёки Найраммидир бу?»
Юзи тоза гулдек, кулумсар мудом,
Шу бобдан бўлганми балки Суҳроб ном².

Бу таржима билан Хомуший таржимаси орасида фарқ катта. Ш. Шомуҳаммедов асарга дахл қилмайди, байтма-байт ўзбекчалаштириб, оригинал хусусиятларини сақлашга муваффақ бўлади.

Хомуший таржимасининг давоми: «Бу ўғулга уч энага таин қилдилар ва ҳар кунликига уч ботмон қайду шакар берур эрдилар. Ибтидои таомға кирганда... уч-тўрт барра гўштини ер эрдилар» (276-бет). Бу каби

¹ «Шоҳномаи туркий». Хомуший таржимаси. «Ўзбек адабиёти», 4-жилд, 2-китоб. ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1960, 275-бет.

² *Абулқосим Фирдавсий*. Шоҳнома. Биринчи китоб. Ғафур Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1975, 407-бет.

Ўзбек халқ дostonларига хос муболағали тасвир Фирдавсийда йўқ. «Шоҳнома»нинг ўзбекча таржимаси тил ва услуб нуқтаи назаридан «Бўз ўғлон», «Ҳазрати Али дostonи», «Гўрўғли» сингари асарлар характерини эслатиб туради. Унда биз буюк Фирдавсий услуби ва маҳоратидан бирор нишона тополмаймиз. Фақат қаҳрамонларнинг номи ва сюжетнинг умумий чизигига «Шоҳнома» воқеаларини хотирга солади.

Авалло шунини айтиш керакки шеърни наср билан таржима қилишнинг ўзи эркинликнинг ёрқин кўринишидир. Шеърни насрлаштириш кенг тарқалган усул. Муҳаммадризо Огаҳий «Ҳафт пайкар» (Низомий) ва «Ҳашт биҳишт» (Хусрав Деҳлавий) дostonларини, «Гулистон» (Саъдий)даги бир қанча шеърини ҳикояларни насрий таржима қилган; Умар Боқий (XIX асрнинг иккинчи ярмида) Алишер Навоий «Хамса»сини насрий баёнга кўчирган; А. С. Пушкиннинг «Боқчасарой фонтани», «Балиқчи ва балиқ ҳақида эртак», «Шоир» номли асарлари, И. А. Крилов масаллари ilk марта ўзбек тилига насрий таржимада босилган эди. Насрий таржиманинг ҳам барчаси бир хил эмас. Ўзига хос хусусиятига қараб, уларни бир неча гуруҳга бўлиш мумкин.

Асл нусхадан узоқлашган насрий таржималар билан бир қаторда асар мазмунини акс эттира олган насрий вариантлар ҳам бўлади. Аммо насрий баён шеър мазмунини ҳар қанча тўғри бермасин, бари бир, у шеър ўрнини босолмайди. «Таржимон ўзини батамом эркин ҳис қиладиган насрий таржима асл нусхасига яқин бўлиб туюлиши мумкин, бироқ амалда насрий таржима ўзининг барча яқинлиги, тўғрилиги ва аниқлиги билан энг узоқлашган, энг нотўғри ва энг ноаниқ таржимадир» (В. Г. Белинский)¹.

Шеър насрга кўчганда, энг аввало, унинг асосий ху-

¹ «Русские писатели о переводе». Изд-во «Советский писатель», М., 1960, стр. 190.

сусияти бўлган поэтик жозоба йўқолади, фақат шеър-гагина хос завқбахшлик лаззати, туйғуларга таъсир этиш кучи барҳам топади. Ҳар қандай насрий баён бу — асарни шарҳлаш демак. Лирик ҳиссиётлар ўрни-ни мазмуннинг қуруқ баёни эгаллайди. Масалага чуқур-роқ ёндашилса, шеърий асарни, айниқса, лирикани ҳар қандай насрлаштириш ёки баён этиш билан маъносини тўла англатиб бўлмайди. Шеър фақат ўзининг назмий ҳолатидагина маъносини ўқувчига етказиши мумкин. Шеърий маънони (мазмунни) унинг таъсир этиш хусу-сиятидан ажратиб тасаввур қилиб бўлмайди. Насрий таржима шеърни оммабоп қилиб тушунтириш йўлла-ридан биридир. Бунинг характерли намунасини Аҳмад Жалилнинг «Гулистон»дан қилган таржимасида кўриш мумкин. Бу таржимон Саъдий шеърларининг ҳар бир байтини, олдин форсчасини келтириб, кейин татарча насрий ва назмий таржимасини беради. Бу билан ҳам қаноатланмасдан, байтнинг маъно-мазмунини батафсил изоҳлаб тушунтиради. Таржимон бу усулни «Гулистон» каби асарни авомга етказишнинг энг мақбул йўли деб маъқуллаатади. («Шўро» журнали, 1914, 15-сон, 317-бет).

Насрий таржималар қаторига йирик асарларнинг илмий-академик нашрларини ҳам киритиш мумкин. Ил-мий-академик таржималар кенг оммага мўлжалланмай-ди. Бу шеърий асарнинг муқобил вариантини яратиш учун даъво бўлмасдан, балки асарни чуқурроқ тушу-нишга ёрдам берадиган ишончли манба бўлиб хизмат қилади. Илмий-академик насрий таржималарнинг аҳа-мияти ана шунда. Бундай нашрлар ўз тузилиши, изоҳ-лар, шарҳларга, ҳар хил луғатларга сероблиги билан ажралиб туради. Аммо айтиш керакки, изоҳлаш, содда-лаштириб тушунтириш фақат насрлаштирилган таржи-маларга хос эмас. Шеърни шеър билан таржима қил-ганда ҳам баъзан бундай тафсиллийлик содир бўлади. Айрим шоир-таржимонлар муаллифнинг поэтик фикрла-

рини «тушунтиришга» мойил бўладилар, шу мақсадда ўзларидан бандлар, мисралар илова қиладилар. Турган гап, бундай пайтда асарнинг ғояси, мазмуни ўзгармайди, аксинча, худди шу жиҳат таржимада бир қадар кучайгандай бўлиб туюлади. Чунончи, А. С. Пушкиннинг «Балиқчи ва балиқ ҳақида эртак» асарининг инқилобдан олдинги шеърӣ таржимасида анчагина қўшишлар, илова мисралар мавжуд.

Масалан, кампирнинг:

«Дурачина ты, простофиля!
Не умел ты взять выкупа с рыбки!
Хоть бы взял ты с нее корыто,
Наше то совсем расколотое»¹,—

деган сўзлари ўн тўрт мисра билан таржима этилиб, «асосли» қилиб тушунтирилади («ҳолингга қарасанг-чи, шоҳ ҳам хирож йиғади-ку, жаҳон моли кимга зиён қилибди» каби). Шунингдек:

Пирмард ул замон бўлуб ночор,
Эндилик умридан бўлуб безор.

Пир анга ҳолини баён қилди,
Жабри хотун анга аён қилди².

каби изоҳловчи мисралар ҳам анча. Қизиғи шундаки, таржимон баъзи ўринларни чўзган, кенгайтирган бўлса, асарнинг бир қанча бандларини ихчамлаб таржима қилган. А. С. Пушкиннинг атайлаб қилган такрорлари (чолнинг балиққа шикоятлари) ўрнига сюжетга мувофиқ бўлган умумий маъноли мисралар келтирилган.

¹ А. С. Пушкин. Полн. собр. соч., т. IV. Изд-во АН СССР. М., 1963, стр. 336.

² «Ўзбек адабиёти», IV жилд, II китоб, ЎзССР Давлат бадний адабиёт нашриёти, Тошкент, 1960, 404-бет.

Албатта, бундан асарнинг сюжети ҳам, ғоявий мазмуни ҳам унчалик зарар кўрмаган, таржимон буни усталик билан китобхонга етказа олган. Аммо Пушкинга хос *овоз* йўқ, буюк шоир *махоратидан* дарак берувчи ихчамлик сақланмаган. Асарнинг ғоявий мазмуни берилгану, лекин шоирнинг содда, аммо ўзига хос санъати тўла етказилмаган. Бу ҳам эркинлик ҳисобланади. Шундай характердаги эркинлик совет давридаги таржималарда ҳам баъзан учраб туради. Яна Пушкиндай мисол.

«В альбом Пушину»:

Взглянув когда-нибудь на верный сей листок,
Исписанный когда-то мною,
На время улети в лицейский уголок,
Где подружились мы душою.
Вспомни быстрые минуты первых дней,
Неволю мирную, шесть лет соединенья,
Живые впечатленья
Младой души твоей.
Печали, радости, размолвки, примиренья,
И дружбу первую, и первую любовь...
Что было — что не будет вновь.

«Пушчинн альбомига»

Бу махфий вараққа кўз ташлаб бир чоқ,
Менинг ёзганимни эсга олгайсан.
Ширин хаёлларга бирпас толгайсан,
Хаёлда лицейга учгайсан, ўртоқ.
Эсланар тез ўтган биринчи кунлар,
Ҳам бирга ўтказган тотув олти йил,

Қайғулар, шодликлар, қувноқ гурунлар
Ажралмас ўртоқлик қарор топган дил
Утиб кетди бари, қайтмагай ортиқ...
Эсга тушганида юм-юм оқар ёш;
Эсга тушар илк бор бўлганинг ошиқ,
У ҳам ўтди... Лекин кетса ҳамки бош,
Ешлик дўстларини унутиш оғир;
Шўх хаёл эмас-ку, узилмас асло.
Қўрқинч замонлар келсин, бари бир.
Мангуликдир, бузилмас асло!

(Миртемир таржимаси.)

«Балиқчи ва балиқ ҳақйда эртак» асарида илова ва изохлар агар таржима асли билан солиштирилмаса, сезилмаслиги мумкин. Лекин бу кичкина лирик шеърда ортиқчалик дарҳол кўзга ташланиб турибди. Мисраларнинг ҳисобини олиб ўтиришга ҳожат йўқ. Математик аниқликни даъво қилиш жоиз эмас. Зотан, гап мисраларнинг таржимада кам ёки кўп бўлишида эмас. Масала шу пловаларнинг қанчалик ўринли ёки ўринли эмаслигидадир. Таржима бадий тарафдан етук, китобхон Пушкин дардларидан огоҳ, унинг кечинмалари, армонларини қалбдан ҳис этади. Охириги икки мисрага қадар асарга ижодий муносабатда бўлиб таржима қилинган бўлса ҳам, лекин чегарадан четга чиқилмаган, сўнги икки мисрани эса у ёйиб, Пушкин «дилидаги» гапларни янада ошкорроқ ифодалашин лозим топган. Миртемир гўё Пушкин фикрини давом эттирмоқчи, ниҳоясига етказмоқчи. Аммо бу ортиқча уриниш. Шеър оригиналда ниҳоясига етган, шоир муддаоси асар замирида акс этган. Бундай «беозор» эркинликлар ҳам унчалик мақбул тадбир кўринмайди.

ҲАМИДНИНГ ҲАМЛЕТИ БОШҚА

Ҳамид Олимжоннинг ўттизинчи йилларда яратган ажойиб асарларидан бири «Офелиянинг ўлими» шеъри-

дир. Шоир бунда «Ҳамлет» спектаклидан олган таассуротларини қоғозга туширади. Вильям Шекспир трагедиясининг ички моҳияти шоирона туйғулар замирида юзага чиқади, асар қаҳрамонларининг тақдирига нисбатан кучли ҳамдардлик изҳор этилади. Социалистик давр кишининг нигоҳи орқали қоронғи ўтмишнинг аянчи фожiasi очиб берилади. Шоир катта ҳаяжон билан сўзлайди, соф муҳаббатни хор қилган, олижаноб кишиларнинг ниятини поймол этган замонани лаънатлайди.

Мазкур шеърни Светлана Сомова рус тилига таржима қилган. С. Сомова — истеъдодли таржимонларимиздан. У ўзбек адабиётининг муҳиби. Классик шеърятимиздан, ўзбек совет шоирлари асарларидан таржималар қилган. Унинг бадиий етук таржималари анча. Шоира рус шеърини маданиятини пухта эгаллаган, таржималарида Пушкиндан Блоккача бўлган бой анъанадан фойдаланади. Бироқ С. Сомова асл нусха хусусиятини акс эттиришга кам эътибор беради. Унда оригиналдан чекинмиш, асарни ўз руҳига мослаб таржима қилиш майли сезилиб туради.

«Офелиянинг ўлими» шеърининг таржимаси бунга яққол мисол бўла олади. Таржимоннинг нияти биринчи банддан бошлаб аниқ бўлган. Ҳамид Олимжонда:

Орзунинг бор куйлашга, лекин қалбингдан
Тарқалар бир маъюс ва ғамгин садо.
Қўйнингда бир қучоқ оқ ва нафис гул,
Лек руҳинг тўла мотам ва азо¹.

Бу шеърнинг лейтмотивидир. Тасвирланажак воқеанинг, айтилажак фикрнинг манзаравий муқаддимаси: Офелиянинг умри тугамоқда, унинг муҳаббати завол

¹ Ҳамид Олимжон. Беш томлик асарлар мажмуаси, I жилд. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1970, 108-бет.

топди, аммо қиз нақадар соф ва маъсум, у севги учун яратилган гўзал, лекин замона бу севгини азага айлан-тирган. Сомова ёзади:

Хочешь петь ты, но вместо слов
Стынет стон на сухих губах.
Ворох белых лесных цветов
В распростертых твоих руках¹.

Жарангдор, сероҳанг мисралар. Аммо аслидан узоқ.
Ҳамид Олимжон таъкидлаган «мотам ва азо» таржи-мада йўқ. Бу эса бўлиши керак. Шеърнинг кейинги бандлари ана шу маънонинг муқаррар бўлишини тақо-зо этади.

Фойда йўқдир, гўзал, *золим фалакдан*
Қанча дод қилсангу, қанча шикоят,
Қанча ёлворсанг, қанча тўксанг ёш,
Барибир, аламга бўлмас ниҳоят.

Таржимаси:

Столько муки в твоей крови,
Так сгорающий взор глубок.
Что плывешь ты в слезах любви,
Как размытый волной цветок.
Что ж, плыви... Небосвод угрюм,
И пучина реки жадна,
Сколько жалоб, и слез и дум
Похоронено в тине дна.

Ҳамид Олимжон Офелиянинг фожиасини «золим фа-лакка» боғлаб тушунтиради, шафқатсизлик, жабр-алам

¹ *Ҳамид Алимджан*. Избранные произведения. Изд-во литерату-ры и искусства им. Гафура Гуляма, Ташкент, 1971, стр. 81.

ҳақида ёзади. Светлана Сомованинг бу билан иши йўқ. У Офелиянинг ўзи ҳақида гапиради, қиз ўлимининг *тасвирий манзарасини* кучайтиради: севги ёшига фарқ бўлиш, тўлқинлар ювган гулдай сузиш; очофат гирдоб, балчиқлар тубига кўмилган ўйлар, ҳасратлар... С. Сомова манзарани тасвирлайди, аммо ўзи гўё холис, бепарқдай четда туради. «Что ж, пльиви...» Ҳ. Олимжон эса бунга рози эмас, у замонанинг адолатсизлигини очик норозилик билан баён этган. Ўзбек шоирининг фикрлари умумлашма характер касб этган, инқилобдан олдинги бахтсиз ҳаётни, эрксиз, севги гадоси бўлган қизларнинг аччиқ тақдирини қаламга олган:

Ҳусн балосига ким этди дучор?
Ҳолбуки, бусиз ҳам қанчалар алам,
Ҳолбуки, бусиз ҳам қизнинг бошида
Сўнгсиз мусибатлар, дунё-дунё ғам.

Ҳолбуки, бусиз ҳам қийналарди жон,
Бусиз ҳам етарди фалокат, азоб,
Фақат гўзал эмас, ҳатто хунук қиз
Кўз очиб кўрарди ёлғиз изтироб.

Эҳтиросга бой, ҳаяжонли мисралар. Лекин таржимада бу икки банд йўқ. Табиий. Таржимоннинг асар бошидан қабул қилган йўли, танлаган концепцияси учун бу ориқча эди. Таржимон ўзига маъқул келадиган фикрларни кенгайтириб, уларни ўз услубига солиб кучайтиради, маъқул бўлмаган бандларни эса ташлаб кетади. Офелиянинг ўлими учун Ҳ. Олимжон Ҳамлетни айбдор ҳисобламайди. Ҳамлет қизни жондан севар эди, унинг қалбини ширин муҳаббат тўлдирганди. Аммо пасткашликлар, қонхўрлик ва қотиллик, нопок муҳит унинг қалбини ўзгартиради. У қасос олишга, бир ўзи бутун ифлосликларга қарши жанг қилишга отланди, вужуди қийноқ-

лар, шубҳалар оташида ёнарди. Ҳамлет қалбидаги севгининг хароб бўлишига муҳит, замона айбдор эди.

Фақат нетмак керак, бордир на чора,
Севгувчи юракни қуршаса бало?
Бутун олам кўзга эса қоронғи,
Балоларга Ҳамлет эса мубтало?
Шубҳа оташида ёнар тафаккур,
Дунё бир ғамхона, «Дониё зиндон».
Йўқдир юракларни ёритгали нур,
Занжирдадир севги, қафасдадир жон.

Таржимада бу ғоялардан асар йўқ. Бунинг ўрнига С. Сомова Ҳамлетни айбловчи мисралар битади, Офелияга қараб: унга ишонма, шаҳзоданинг қалби муз, деб уқтиради. Ҳамид Олимжон Ҳамлетнинг қалбини Офелиянинг оташ кўзлари ёндиради, деса, С. Сомова «бадқовоқ шаҳзоданинг» «икки кўмир чўғидай ёниқ кўзлари»да хаёллар сояси кезарди, дейди. Давомини ўқиймиз:

Он любил тебя, как глухой
Любит звон ключевой воды,
Он любит тебя, как слепой
Любит свет золотой звезды...
В склепе скорби душа его,
Взор его омрачен и пуст,
И ни возгласа, ничего,
Не сорвется с холодных уст.

Бу гаплар Ҳамид Олимжоннинг хаёлига келмаган. Таржимон Ҳамлетнинг муҳаббати ҳақиқий эмас, унинг қалби азалдан тош каби ҳиссиз эди, деб уқтиради. Ҳамлет Офелияни гўё эрмак қилиб, фожиали ўлимига сабабчи бўлган экан. Бешафқат, даҳшатли Ҳамлет!

Баҳс Шекспирни *ким тўғри тушунгани* хусусида эмас. Масала шундаки, Светлана Сомова Ҳамлетни билан Ҳамид Олимжон Ҳамлети орасида катта фарқ бор. Улар бошқа-бошқа одамлар. Ҳ. Олимжонда Ҳамлет — алам-

зада, қасоскор, олижаноб қалбини замонанинг адолат-сизлиги нобуд этган киши; С. Сомова Ҳамлети — ҳиссиз, гуссали, совуққон одам. Таржимада Офелияни сувда қалқиб келаётган гулга ўхшатиш қайта-қайта тилга оли-нади. «Қокилинг қора мажнун толга илинди» сингари ташбеҳлар илова қилинади. Шеърнинг хулосаси ҳам тар-жимада бошқача. Натижада умумий поэтик маъно ўз-гарган; интонация, тасвир услуби ва ҳатто композиция-ни ҳам таржимон ўзига мослаб қайта қуради. Чамаси, С. Сомова «Офелиянинг ўлими» шеърини таржима қи-лишни эмас, балки пайтдан фойдаланиб, «Ҳамлет» фо-жиаси ҳақидаги ўз таассуротларини назмга тизган. Тар-жимон ўз созини чалиб, ўз қўшиғини куйлайди.

Маълумки, С. Сомова Ўзбекистон ҳақида, унинг ки-шилари тўғрисида анча оригинал асарлар ҳам ижод этган. Жумладан, унинг «Шоир ҳақида поэма» номли катта достони бўлиб, унда Ҳамид Олимжон образини гавдалантиришга ҳаракат қилган. Шоирнинг ёшлиги, йигитлик даври, таниқли адиб сифатида камол топиши характерли воқеалар заминиде тасвирланади. Бироқ ада-биётшунос Пётр Тартаковский тўғри қайд қилганидек¹, поэмада шоир характери миллий асосда, ўзига хос ин-дивидуаллиги билан шаклланмаган. «Ҳамид Олимжон тирик, қудратли инсон, миллий хусусиятларни мужассам-лаштирган инсон» эмас, балки оддий «адабий персонаж» бўлиб чиққан. Тасвирланган миллий анъаналар, ўзбекона хос тушунчалар ва ашёлар, воқеалар ҳам ўзаро боғлан-маган, табиий бўлиб чиқмаган. П. И. Тартаковскийнинг шу асар ҳақидаги яна бир фикри жуда муҳим. «Шоир ҳақида поэма» асарида бир боб Бибахоним афсонасига бағишланган. Танқидчининг кўрсатишича, бу ривоят соф «русчасига» ҳикоя қилинган, ҳатто Бибахоним Петер-бург лаҳжасида гапиради. Жоме мачити эса «храм» деб

¹ П. Тартаковский. Поэзия пустыни и весны. Изд-во литературы и искусства им. Гафура Гуляма, Ташкент, 1974, стр. 113.

олинган. С. Сомова талқинида афсонанинг халқчиллик руҳи, халқ донишмандлиги, юмори, колорити сақланмаган, фабуланинг қуруқ, яланғоч баёни бор, холос (180-бет).

Бундай майл ва талқин С. Сомованинг таржималарида ҳам акс этган. Дарҳақиқат, ижодкорнинг ўзи мансуб бўлмаган миллат ҳақида асар ёзиши билан унинг таржима концепцияси орасида ўхшашлик бор. Ҳар икки ҳолда ҳам адибдан миллий колорит бағрига кириш, ўзини ўша миллий руҳга мослаш талаб қилинади. Миллийликдан маҳрум бўлган оригинал асар ҳам, таржима ҳам муваффақият қозонолмайди, чунки ғайримиллий бадиий асар бўлиши мумкин эмас. Бундан ташқари, миллийлик шакл ва мазмун билан узвий боғлиқ ҳолда воқе бўлишни назардан соқит қилиб бўлмайди. Шарқона формада ўз ҳиссиётларини ифодалаш, хосликларни Осиёдан олиб, Европача руҳда асар яратиш шакл билан мазмуннинг номувофиқлигини юзага келтиради. Тафсилотлар, воқеалар шарқона бўлгач, унинг талқини, тасвири, ички ҳаёти ҳам шарқона бўлгандагина рус китобхони Шарқ мавзудида асар ўқишга муяссар бўлади.

Оригинал билан эркин муомала қилишни С. Сомованинг бошқа таржималарида ҳам кузатилади. Ҳамид Олимжоннинг «Жавоб», «Қора денгиз бўйида», «Савол», «Чимён бўйида» шеърлари шу усулда русчалаштирилган. «Розимасман бир ёш томса кўзимдан»—«Я стыжусь себя, когда слеза замутит блестящие глаза».

Фафур Фуломнинг 1942 йилда ёзган «Сен етим эмасан» шеъри Светлана Сомова таржимасида бутун мамлакат бўйлаб тарқалди, фарзандлари фироқида дилхун бўлган жангчиларга тасалли бўлди, уларга умид, ирода бағишлади. Бу таржимоннинг ҳозиржавоблиги, бениҳоя улкан хизмати эди. Шуниси борки, С. Сомова таржимаси «Сен етим эмасан» даражасида эмасдир. Рус тилида шеърнинг *умумий мазмуни* акс этган, холос. Ўзбек шоирининг донишмандона иборалари, майин, меҳрибон ово-

зи, айна пайтда гаддор душманга нисбатан кучли газа-
бини ифодаловчи момақалди роқ янглиғ ўкириккли мисра-
ларининг ҳайбатли зарби таржимада кўринмайди. Асар
рус тилида ўртамиёна бир шеърин нутқ даражасига ту-
шиб қолган.

Гафур Гуломнинг уруш йилларида ёзган яна бир
ажойиб шеъри «Соғиниш» ҳам Светлана Сомова таржи-
масида чоп этиб келинади. Бу мураккаб фалсафий шеър.
Композиция пухта тузилган: мисралар, бандлар, сўз ва
иборалар ҳисоб-китобли. Бузруквор отанинг, улуғ бар-
дошга эга инсоннинг ички дунёси, бой тафаккури тасвир-
ланади. Бир томонда душманга қарши мардона жанг қи-
лаётган ўғил учун ғурур, иккинчи томонда соғинч, дои-
мий хатар таҳликаси... Файласуф шоир тасаллини
табиатнинг абадийлик қонуниятидан қидиради ва меро-
сий барҳаётлик ғоясини ажойиб бир усталик билан опти-
мистик руҳда тараннум этади. Бу шеър анча дуруст
таржима қилинган. Асосий маъно, ифода ва образлар
берилган, муҳими — русча бандларнинг тузилиши Га-
фур Гулом шеърининг оҳангига мувофиқ келади.

...От Юпитера и до песчинок морских
Нерушима твоя лучезарная власть,
И среди неоглядных сокровищ твоих
И ресница не может бесследно пропасть¹.

Бундан кейинги ифода ва образлар, ирсият ва аба-
дийликни баркамол эътиқод билан гавдалантирувчи тас-
вирлар: «Ҳоки анжир тугаб, қовун ғарқ пишган чоқ»,
«баҳор новдасида бўртган куртаклар», тонгда Бедил
мутолаа қилиш, «гулқайчи ва истак кўтариб» боғ айла-
ниш, гул пайванд этиш... барчаси рус тилига ҳам ўтган.
Аммо эътироз бошқа тарафдан. «Соғиниш» русчада

¹ Гафур Гулям. *Стихи*. Изд-во «Художественная литература»,
М., 1971, стр. 27.

«Жду тебя, сын мой» деб номланган. Сарлавҳа беҳудага қўйилмайди. У асарнинг маъносини, шоир ниятини ифодалаши лозим. Фафур Гулом ўзи танлаган сарлавҳа орқали бутун қалб кечинмаларини мужассамлантирувчи ғояни акс эттириш, оталик ҳиссиёти, соғинч дардини айтишни, интизорликни, мунис юракларнинг беҳудуд умидини изҳор этишни мақсад қилади. Русча сарлавҳа ҳам шеър мазмунидан келиб чиқиб қўйилган. Лекин у асарнинг фақат бир жиҳати — оптимистик пафосини алоҳида урғу билан таъкидлашга мўлжалланган.

Кези келганда айтиш лозимки, ўзбек сўвет шеъриятидан қилинган таржималарда бу ҳол тез-тез учраб туради. Масалан, Ҳамид Олимжондан: «Бахтлар водийси» — «Ферганская долина», «Хаёлимда бўлдинг уззукун» — «На берегу Черного моря», «Жавоб» — «Минуты молчания», «Ҳол» — «Вдохновение» деб; Зулфиядан: «Менинг Ватаним» — «Здесь родилась я», «Икки мактуб» — «Два стихотворения», «Ғолиблар қайтганда» — «Навстречу» тарзида ўзгартирилган. Буни бошқа шоирлар ижодида ҳам кўриш мумкин. Баъзан шундай бўладикки, бир шеърнинг иккита таржимаси бошқа-бошқа сарлавҳалар билан иккита асардай тақдим этилади. Чунончи, Ғ. Ғуломнинг «Куз келди» шеъри — «Встречая будущее» тўпламида (Тошкент, 1969) «Слово чести» (Н. Гребнев таржимаси) ва «Рукопись славы» (В. Липко таржимаси) деб келтирилган. Кўринадики, сарлавҳаларни ўзгартириш ҳатто ноширларни ҳам чалкаштириб юборган. Сарлавҳани ўзгартириш эркинлик «дебочаси»дир, бу аксарият асарнинг муҳим нуқталарини ўзгартиришга сабаб бўлади.

«Соғиниш» шеърининг интерпретацияси хусусида гапирганда таржимачилигимизда ҳукм сураётган яна бир умумий нуқсонни кўрсатиб ўтишга тўғри келади. Бу қ и с қ а р т и р и ш касалидир. Мазкур иллат муайян даражада ўзбек адабиётидан таржима қилувчилардан кўпчилигининг фаолиятида учрайди.

«Соғиниш» шеъридаги мана бу ажойиб банд таржи-
мада йўқ:

Асалдан ажралган мумдай сарғайиб
Ини йўқ аридай тўзгиганим йўқ.
Улуғ эътиқодда ўламан қариб,
Абаддир ленинча падарий ҳуқуқ.

Бундай ташбиҳларни, Фафур Фуломни ялт этиб на-
моён этадиган сатрларни таржимадан соқит қилиш увол.
Шоирнинг маҳорати, ўзига хос иборасозлиги ҳамма би-
соти билан гавдаланса яхши бўлади. Шу каби Ф. Фулом-
нинг яна «Сен етим эмассан», «Куз келди», «Алвидо»,
«Кўклам тонготари» шеърлари, Ҳ. Олимжоннинг «Ўзбе-
кистон», «Улка сафарбар», «Бахтлар водийси», «Комсо-
мол келади», «Нима бизга Америка», «1924 йил январи-
да Самарқанд» асарлари, Зулфиянинг «Тожикистон хо-
тиралари», «Менинг Ватаним», «Палак», «Олтин куз»,
«Қайинзорда» номли ва бошқа шеърлари шундай қис-
қартиришларга дучор бўлган. Баъзан бутун-бутун банд-
лар ташлаб кетилса, гоҳо банднинг бир ёки икки мисра-
си олиниб, қолганига таржимоннинг ўзи тўқиган сатрла-
ри илова қилинади. Қисқартириш ва иловалар нима мақ-
садда қилинмасин, асар учун фойда келтирмайди. Ал-
батта, шеърий таржимада зарурат юзасидан бир-икки
мисра ортиқ ёки кам бўлиши мумкин. Бу асарнинг ҳаж-
ми, жанрига қараб қўлланилади. Достонлар таржимаси-
да бу нарса жилла сезилмас, кичик лирик шеърларда эса
мисра нарёқда турсин, битта сўзнинг ошиқ ёки камлиги
дарров билинади. Илова ва камомат айрим ҳолларда
асарнинг умумий ғояси ва композицион зуваласига унча-
лик зарар етказмаслиги ҳам мумкин. Таржимон асар-
нинг яхлитлигини таъминлаб, ўз вазифасини адо этган-
дай бўлади. Баъзи бандлар ортиқчадай туюлади, «таф-
силийлик»дан қутулиш баҳонасида «инҳамлаштириш»
сари борилади. Лекин бу нотўғри йўлдир.

, «Таржимада ҳеч бир ўзгаришлар, илова ва қисқартиришларга йўл қўймаслик керак. Агар асарнинг заиф жойлари бўлса, уни ҳам бериш шарт», деган эди В. Г. Белинский¹. Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Зулфия каби шоирларнинг русча таржималарда тушиб қолган сатрларини «заиф қисмлар», ёпишмаган, ортиқча ўринлар деб бўлармикан? Асло! Шоир ҳар бир мисра устида ўйлайди, унинг салмоғи гоёни кучлироқ, бардамроқ, тيرانроқ қилиб ифодалаш учун зарур эканлигини билиб ёзади. Адиб лозим деб топган ва ўз асарига киритган ҳамма нарса «ортиқча» эмас. Ахир Фафур Фуломнинг «Кўклам тонготари» (рус тилига А. Наумов таржима қилган) шеърисидаги мана бу банд наҳот ортиқча бўлса:

Ишқинг, бола-чақанг, бахтинг, меҳнатинг,
Ҳуқуқинг кундан-кун бўлсин десанг соз,
Кўклам тонготари байроқдорига —
Улуғ партияга бўлгин жўровоз!

Бу — шеърининг хотимаси. Моҳир қасиданавис шоир поэтик фикрининг якуни эди. Асарнинг мазмун-маъноси, воқеалар тасвири шунга олиб келган. Ажабки, бу таржимонга ёқмайди; бандни ташлаб кетади. Қолдирилган жойларни тўлдириш учун эса таржимонлар ўзларидан қўшадилар. Ваҳоланки, уларнинг *иловалари* авторларникидан «бақувват» эмас. Умуман, таржимонлар бу усулдан воз кечсалар, анча адолатли иш бўларди.

Шундай қилиб, эркинликнинг турлари кўп, уларнинг зарари ҳам ҳар хил. Юқорида келтирилган мисоллар асосидаги кузатишларни жамланса, шеъринг таржимада эркинликнинг қуйидаги кўринишлари борлиги аён бўлади:

1. Шеърини наср билан бериш. Бунинг ўзи яна бир неча кўринишга эга.

¹ «Русские писатели о переводе. XVIII—XX вв». СП, Л., 1960, стр. 197.

2. Шеърни шеър билан таржима қилганда изоҳлаш йўлидан бориш.

3. Шеърни ҳам наср, ҳам назм билан таржима қилиш ва маъносини тавсифлаш («Гулистон» шеърларининг Аҳмад Жалил қилган таржималари).

4. Шеърни ҳам наср, ҳам назм билан таржима қилиш, аммо асар хусусиятини ўзгартириб бериш («Шоҳномаи туркий»).

5. Асарнинг ғояси, мазмунини ўзгартириб ўгириш.

6. Шеърни қисқартириб таржима қилиш.

7. Иловалар тақдим этиш.

8. Шеърнинг композицион қурилишини ўзгартириш.

9. Шеърнинг мазмунини сақлаган ҳолда оҳангини ўзгартириш.

10. Мазмун ва оҳангни сақлаш, лекин поэтика, образларни ўзгартириш.

11. Қофияланиш тартибини ўзгача мақомга солиш.

12. Вазни алмаштириш ва ҳоказолар.

Булар ичида фақат таржимоннинг ўзбошимчалиги, нотўғри позициясининг оқибатида бўладиган эркинлик ҳам, шеърини таржимада қонуний зарурият ҳисобланган ижодий эркинлик ҳам бор. Албатта, шеърни насрга ўтказувчи кишининг мақсади аён: у асарни оммафаҳм этишни кўзлайди. Насрий таржималар, баёнлар йирик бадиий обидаларни чуқурроқ идрок этиш, улардаги маъноларни илғаб олишда ўқувчига кўмак беради. Бироқ шоир-таржимонларнинг шеърини асарни назм билан таржима қила туриб, уни бошқача усулда бошқа маъно билан талқин этишлари таржимадаги атайлаб қилинган ўзбошимчалик бўлиб, бундай ўзгарувчи эркинликлар ҳақиқатан ҳам аниқлик тушунчасига хилофдир.

ШЕЪРИЙ ТАРЖИМАДА ВАЗН МУАММОСИ

Шеър таржимасида ўзгаришлар, «қурбонлар» бўлиши табиий ва зарурий ҳол. Бундан қочиб қутулиб бўл-

майди. Бироқ ана шу қурбонлар, ўзгаришлар нималар ҳисобига бўлади, уларнинг характери, моҳияти қанақа? Қурбонлар эвазига нимага эришилади? Бу нарса асарнинг қийматига таъсир қиладими ёки йўқми? Ўзгаришлар, эркинликлар оқибатда ижодий аниқликка олиб келадими ёхуд оригиналнинг ўзига хослигини ўзгартириб юборадими? Масалага ана шу нуқтаи назардан ёндашилса, эркинлик билан аниқлик чегараларини топиш, таржимонларнинг усул ва услуби, тадбир ва санъаткорлигини илғаб олишга йўл очилади.

Ҳар қандай таржима — икки тилни муқояса этиш жараёни. Бас, бунда маҳорат тиллар орасидаги фарқни енгиб ўтишдан бошланади. Жумладан, шеър таржимасида ҳам аҳвол шу. Аммо шуниси борки, бу фарқлар шеърини таржимада янгича маъно касб этади, уларнинг «қайсарлиги» ошади, лисоний тўсиқларни енгиб ўтиш қийинчилиги кучаяди. Бунинг сабаби фақат шеърда миллийликнинг чуқур томир ёйганлиги ёинки шеърини тилнинг ўзига хослигида эмас. Бунинг боиси шеърда вазн ва оҳанг мавжудлиги, нутқнинг ўлчовларга бўйсунганлигидадир. Тиллар орасидаги фарқлар шеърини системалар аро тафовутлар билан қўшилиб кетади. Шоир-таржимон бу иккала ғовни ҳам енгиши керак. Агар шеърини асарлар таржимасига диққат қилсангиз, ундаги ўзгаришлар, оригиналдан ажралиб турадиган томонлар кўпинча икки нарса — вазн ва қофия талаби билан содир бўлганини кўриш қийин эмас.

Вазн — шеърнинг асосий хусусияти. Бу шунчаки нутқ ўлчови эмас. Вазн — ритмнинг асоси, бу — шеърини системаларни вужудга келтирадиган замин. Жаҳон шеърини системаларининг (аруз, ҳижо, силлабо-тоник, тоник, александрия, метрик) ҳаммаси вазн табиатидан пайдо бўлган. Вазн хусусияти эса ҳар бир тилнинг фонетик қурилишидан ҳосил бўлади. Вазн муайян тилдаги ритмик имкониятнинг назмга кўчган шакли. Бир хил шеърини вазн бир неча халқ адабиёти учун муштарак бўлиши

мумкин. Силлабо-тоник система немис, рус, чех шеърини адабиётини қўлланилади; аруз араб, эроний ва туркий халқлар адабиётини амал қилиб келган. Лекин шуни айтиш керакки, бир вазн бир неча халқ адабиётини амал қилса-да, аммо ҳар бир миллат адабиётини унинг ўзгача хислати бор.

Шеърни бир тилдан иккинчи тилга таржима қилиш уни бир вазн бағридан ўзга вазн системасига ўтказиш демак. Ҳа, бу ерда фақат ўтказиш ҳақида гапириш мумкин. Зеро, вазнни бошқа тилга кўчириш мумкин эмас, яъни бошқа шеърини системада ёзилган асарни аслидаги вазни билан таржима қилиб бўлмайди. Ахир, масалан, арузда битилган ғазални рус тилига аруз билан, силлабо-тоник шеърни ўзбек тилига силлабо-тоник вазн билан бериб бўлмайди-да! Мабодо, таржимон бир илож қилиб бунинг уддасидан чиқди ҳам, дейлик. Тасаввур қилинг: ғазал немис тилида аруз вазнида ўқилади. Йўқ, бу хаёл эмас. Серҳафсала, тиниб-тинчимас таржимонлар бу тажрибани ҳам қилиб кўрганлар! Ҳофиз ғазаллари ва Саъдийнинг «Бўстон» асари немис тилига арузда ўгирилган. Бироқ бу тўла муваффақиятсизликка учраган тажриба бўлди. Чунки аруз немис тили учун бегона, сунъий вазн эди.

Шундай қилиб, шеърни таржима қилганда фақат ўз адабиётини мавжуд бўлган вазндан фойдаланиш мумкин. Вазнни айнан сақлаш масаласи ўз-ўзидан кун тартибидан тушади. Вазн ўзгариши шеърини таржиманинг табиий, зарурий хусусияти эканлиги равшан бўлади. Шундай бўлгач, шеърини таржимада вазн ҳосил қиладиган ритм ҳам ўзгариши табиий, зарурий ҳолмикан? Бу саволга қатъий қилиб, ҳа ёки йўқ деб жавоб беришдан олдин масалага конкретроқ ёндашиб фикр юритишга тўғри келади. Гап шундаки, вазн системалари ўз табиати билан бир-биридан катта фарқ қилгани ҳолда, улар орасида батамом ўхшаш бўлмаса-да, лекин яқин келадиган жиҳатлар ҳам мавжуд. Масалан, арузда яратилган асар-

ларни уларнинг жанр тузилиши ва фойдаланилган баҳр турига қараб силлабо-тоник вазннинг турли шохобчалари орқали таржима қилиш имкони бор. Алишер Навоий «Хамса»си дostonлари беш туроқли ямбда (музаккарий қофиялар билан), ғазаллари эса шу вазннинг 8—10 туроқли системасида баъзан хорейда, рубоий ва туюқлари беш ва тўрт туроқли ямб билан таржима қилинган.

Баъзи тадқиқотчилар Шарқ классик эпик дostonлари таржимасида беш туроқли ямбни номувофиқ деб ҳисобламоқдалар. Чунончи, Алишер Навоий асарларининг моҳир таржимонларидан бири С. Н. Иванов «Хамса»даги дostonларнинг ҳаммасини бир вазн билан ўгириш, шунда ҳам нуқул ямбни қўллаш нодуруст деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, бу формал яқинлик бўлиб (ҳижо-ларнинг сони тахминан тенг келишига асосланган), интонация нуқтан назаридан, функционал яқинлик нуқтан назаридан яроқсиздир. Беш туроқли ямб шеърнинг ўқи-лишини тезлаштириб, Навоийга хос оҳангни беролмайди¹.

Шуни айтиш керакки, С. Липкин ва В. Державинлар Навоий поэмаларидан ташқари, «Шоҳнома»ни, Жомий дostonларини ҳам шу вазнда таржима қилганлар. Албатта, бу бир оҳангликка олиб келган. Рус таржимонлари орасида тажриба ва изланиш давом этмоқда. Аммо бу алоҳида тадқиқотни талаб қиладиган масаладир.

Шунинг сингари рус таржимонларининг севган вазни тўрт туроқли ямбни ўзбек тилига тўққиз бўғинли (тўрт + беш) туроқ системаси орқали таржима қилиш анъанага айланди. Бу вазн шохобчалари бир-бирига хос ритмни маълум даражада қоплай олиш имкониятига эга. Шундай қилиб, вазнда ҳам мувофиқлик қидириб топиш масаласи — э к в и м е т р и к л и к проблемаси пайдо бў-

¹ С. Иванов. Поэма Алишера Навои «Язык птиц» (опыт переводческого истолкования). «Маст. перевода». 1975, стр. 147—148.

лади. Вазн муқобиллигини таъминлаш ҳам, демак, қур-
бонсиз амалга ошмас экан.

А. С. Пушкиннинг «Сибирга мактуб» шеърида:

Во глубинé сибíрских рúд
Хранíte гóрдое терпéнье.
Не пропадёт ваш скóрбный тóрд
И дум высокое стремленье...

Миртемир таржимаси:

Сибирь конларининг тагида
Мағрур сақланг сабот ва чидам.
Ғамгин заҳмат кетмас беҳуда —
Юксак хаёл, амалингиз ҳам...

Пушкин шеъри тўрт туроқли ямба ёзилган. Музак-
карий ва муаннас қофиялар алмашиб туради. Ўзбекча
таржима ҳижонинг $4+5=9$ бўғинли системасидадир.
Бунда диққат қилинса, Пушкин шеъридаги ҳижола сони
Миртемир танлаган ҳижо системасига қарийб мос: русча-
да биринчи ва учинчи қатор 8 бўғиндан, иккинчи ва тўр-
тинчи қаторлар 9 бўғиндан иборат. Аммо рус тилида ун-
дошларнинг қаторлашиб келиши, гарчи ҳижонинг миқ-
дорига қўшилмаса-да, аммо вазнга муайян таъсир ўтка-
зиб туради. Бу урғулашиш пайтида сезилмай қолади. Ур-
ғуларнинг вазн ҳосил қилиш хусусияти ўзбек тилига хос
эмас. Шунинг учун шеър ўзбек тилига ўгирилгач, силла-
бо-тоникликнинг (ҳижо-урғу вазни) тоник хусусияти ту-
шиб қолиб, силлабийлик хусусияти сақланади. Натижа-
да ритмнинг тил акцентига асосланган қисми — талаф-
фуз ўзгаради. Рус тилидаги шеърий талаффуз қондаси
ўрнини ўзбек тилининг шеърий талаффуз қондаси эгал-
лайди. Лекин мисраларнинг ҳажм ўлчови сақлангани
сабабли интонацион ритм, маъно ритми акс этиб, ихчам-
лик сақланган. Буни шеърий таржимада эквиметрик ҳо-

лат вужудга келтириш — вазн муқобиллигини ҳосил қилиш санъати деб айтилади. Бу ерда вазн муқобиллиги шеърдаги бошқа унсурларнинг функционал муқобиллигига мос келган.

Шеърят — образли экспрессив нутқ. Шеърый образ деганда фақат тасвирий-ифодавий тил (лисоний образлилик), сюжетли шеърларда эса персонажлар образигина назарда тутилмайди. Шеърда ритм ҳам, мусиқа ҳам образдир. Ритмсиз (вазнсиз) ва мусиқасиз (оҳангсиз) лисоний образлар оддий проза бўлиб қолади, улардаги парвоз, лисоний маънони ўқувчи вужудига сингдирадиган нур — бу ана шу мусиқавий образлиликдан ҳосил бўлади. Бу трио хусусияти (лисоний, ритмикавий ва мусиқий образ) шеър ижодкорининг характеридан келиб чиқади. Лирик шеър ва поэмаларда бу нарса лирик қаҳрамон образида яққол намоён бўлади. Лирик қаҳрамон — шоирнинг ўзи, унинг хислати, дунёқараши, интилиши ва курашидир.

МАЗМУН УША, МАҚОМ БУЛАКЧА

Шундай қилиб, гап бадий таржимада жуда муҳим бўлган услуб масаласига келиб тақалди. Қўйилган саволларнинг барчасига услуб мавқеидан туриб жавоб топиш мумкин. Эркинлик ҳам, аниқликка айланган ижодийлик ҳам, меъёр ва даража масаласи ҳам услуб нуқтаи назаридан ёндашилса тўғри ҳал бўлади. Чунки услуб — бу ягона меъёр, критериядир. Таржимашунос Л. Мкртчян: услубни акс эттириш ҳақида гапирмас эканмиз, унда «аниқлик», «адекватлик», «мукамаллик», «содиқлик» каби истилоҳлар қуруқ, асоссиз гап бўлиб қолади, деганида тўла ҳақлидир¹.

¹ Л. Мкртчян. Поэзия в переводе. «Мастерство перевода». СПб, М., 1970, стр. 5

Индивидуал услубни акс эттириш — шоирнинг ўзига хос санъаткорлигини, куйчи сифатидаги овозини, дунёни бадий идрок этиш қобилияти, тасвир тарзини, хуллас, уни адабиёт оламида янги воқелик сифатида танитган асосий унсурларни сақлаб қолиш демак. Қиритилган ўзгаришлар, эркинликлар, «қурбонлар» муаллиф услубига қай йўсинда таъсир этади — ҳамма гап ана шунда. Таржимада шоир услубини бериш китобхон учун янги бадийят олами, янги ижодкор кашф этишдир. Бунинг учун таржимани бошлашдан аввал шоирнинг ижод оламига чуқур кириб бориш, унинг қалб тегишини, асарларига хос хусусиятларни аниқ ҳис қилиш лозим. Бундан ташқари, ҳар бир конкрет шеърнинг маъно-мазмуни, бадий латофати назардан четда қолмаслиги керак. Агар таржимон авторни *индивидуал ижодкор* сифатида ўз китобхонига таништиришни ният қилган бўлса, унинг изланишлари, ижодий қадами қутлуғ бўлади. Лисоний узоқлашишлар аниқлик томон етаклайди, берилган қурбонлар ўрнини эришилган натижа қоплайди.

Башарти, таржимон бошдан услубни эътиборга олмасдан иш тутса, ёинки муаллиф ўрнига ўзини қўйиб тақдим этмоқчи бўлса, асарга ўз ғоялари, истакларини баён этиш йўлида бир ёрдамчи восита деб қараса, бу бадном бўлган эркинликка олиб келиши муқаррар. Буни «Офелиянинг ўлими» шеъри таржимаси мисолида кўрилди. «Шоҳнома»нинг Хомуший таржимаси ҳам ўз характери билан шунақа таржимадир. Дарвоқе, Хомуший ўз ниятини муқаддимада баён этиб, дostonни «туркийлаштириш»га бел боғлаганини айтади. Светлана Сомова эса рус китобхонига Ҳамид Олимжон шеърини тақдим этмоқчи. Буни авторга унга тегишли бўлмаган асарни нисбат бериш намунаси деса бўлади. Айрим бандларни, мисраларни кўпайтириб, изоҳли таржима қилиш, бандларни ташлаб кетиш ёки илова қилиш ҳам услубга зарар. Бу каби ўзгартириш мунтазамлик касб этса, асарнинг ғоявий-бадий яхлитлигига ўзгача тус берса,

бу услубни бошқа мақомга солиб юборишга сабаб бўлади.

Услубни ўзгартиришнинг икки хил кўриниши бор. Биринчиси — бир шоир услубини бошқа шоир услубига солиб таржима қилиш. Иккинчиси — муаллиф услубини ўз (таржимон) услубига мослаб таржима қилишдир. Бир шоир асарини ўзга шоир асарига ўхшатиб ўгириш, ўз-ўзидан маълумки, бир даврда яшаган, услублари яқин авторларнинг асарларини таржима қилганда содир бўлади. Масалан, А. С. Пушкиндан кейин яшаган бир қанча рус шоир-таржимонлари Фарбий Европа шеъринини Пушкин услубида таржима қилиб келдилар. Ўзбек адабиётида бунинг ёрқин намунаси Олим Девонанинг «Юсуф ва Зулайхо»сидир (1862). Нозим Ҳиранийнинг достонини у Навоийнинг «Ҳайратул-аброр»и услубида таржима қилган. Олим Девона «Ҳайратул-аброр»га тақлидан асарни «Равзаи асрор» деб номлайди. Сўз бошида Навоийни мадҳ этади:

Ақлу хирад мулкани шоҳаншаҳи,
Ишқу муҳаббат сиррини оғаҳи
Эрди Навоий лақаб изҳорда,
Бўйла демиш «Ҳайратул-аброр»да...¹

Шоир гўё «Ҳайратул-аброр»га татаббуъ қилиб, янги асар ижод этаётгандай кўринади, муқаддимада бунга ишора ҳам бор. Асарнинг вазни, тили «Ҳайратул-аброр»ни эслатиб туради. Аммо достоннинг ўзини ўқиган киши у биринчи бобдан охиригача байтма-байт Нозим Ҳираний асарининг таржимаси эканлигини билиб олади. Таржимон хотимада муаллиф таҳаллусини келтириб бунга тасдиқлайди. Олим Девона «Юсуф ва Зулайхо» достони

¹ Олим Девона. «Юсуф ва Зулайхо» ёки «Равзаи асрор», Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлғазмалар фонди, 1799-инвентарь, 146 саҳ.

мазмунни билан «Ҳайратул-аброр» фалсафаси орасида муштараклик топиб, қандайдир «услубий омихталик» йўлини ихтиёр қилган. Тўғри, асар мазмунига сезиларли ўзгариш киритилмаган. Нозим Ҳиравий асари Алишер Навоий тарзи билан таржима қилинади, холос.

Совет даврида яратилган таржималарда ҳам бундай ҳол учраб туради. Нозим Ҳикмат шеърларининг йигирманчи ва ўттинчи йилларда қилинган таржималарида Владимир Маяковский руҳи бор. Нозим Ҳикматдаги бошиқ, залварли, денгиз ҳайбатини эслатадиган кўламдор шеърлар Маяковскийча ташвиқий минбар поэзия оҳанги билан алмаштирилган. Зотан, бу даврларда В. В. Маяковский ижоди катта таъсирга эга эди. Еш шоирларимизнинг кўпи унга эргашар, асарларини таржима қилар, минбар шеър яратишга ҳавасманд эдилар. Бинобарин, бу аҳвол бошқа шоирлардан қилинган таржимага ҳам таъсир кўрсатмай қолмасди.

Турган гап, шеърни унинг асосий фазилати билан бошқа тилда қайта яратишдан кўра, шеър асосида шеър ёзиш, яъни бировнинг шеърини ўз андазасига солиб тақдим этиш ўнғайроқ. Бу — таржима машаққатидан ўзни четга олиш йўли. Валерий Брюсов «Энеида»ни барча назокати билан рус тилида беришга умрини бағишлаган экан, бу ўзни катта ижодий мушкулотлар гирдобига отиш, ниҳоятда оғир адабий масъулиятни бўйинга олиш эди. Таржимадаги санъаткорлик, ижодий меҳнат авторларнинг ҳаммасини ўзи севган шеърини қолип билан ўгираверишда эмас, балки ҳар бир авторнинг ўзига хослиги, маҳорат ва жозибасини нечоғли сақлашида намоён бўлади.

Эркин таржима тарафдорлари: шеърни сўзма-сўз ўгириш амримаҳол, бу санъат асари учун офат; шеър таржимаси фақат эркин ёндашилганда, шоир-таржимон илҳоми жўш урганда амалга ошади, дер эканлар, бунга қўшилиш керак. Лекин бу, агар эркинликни сунистеъмом қилиш, ўз «мен»ни биринчи ўринга қўйиш маъносида

тушунилса, бундай эркинлик мутлақо номатлубдир. Чунки бу тахлит эркинлик муаллифга ва китобхонга зарар келтиради, уларни алдайди ва пировардида худди ҳижжавийлик сингари шеъриятнинг умрига завол бўлади.

Ғафур Ғулومнинг 1950 йилда ёзган «Кўклам тонготари» шеъри совет халқининг тўкин турмушини тасвирлайди. Оддий деталлардан фалсафий ҳикматлар ҳосил қилинган. Қаҳрамон, бунёдкор халқнинг яхлит образи чизилади; ҳақ-ҳуқуқ бутунлиги, тўй-томоша, инсоний удумлар, меҳр-муҳаббат барқарорлиги... Ер-ошнолардан хат-хабар олиш, почтанинг доимий ҳалол хизмати турмушимизнинг оддий воқеаси бўлиб сингиб кетган, лекин шоир бунда халқ фаровонлигини, тинчлик, осойишталик шарофатини кўради. Шоирнинг мушоҳадаси чуқур: у фаровон ҳаётнинг ижодкори улуғ Ленинни, озодлик сарчашмаси Октябрни мадҳ этади. Бу ғоя шеърда уч марта қайта-қайта таъкидланади. Ғафур Ғулومнинг нигоҳи кенг қамровга эга: у дунё ҳақида, жаҳондаги синфий курашлар ҳақида ўйлайди, империализмга қарши курашаётган халқларга бирдамлик туйғуларини изҳор этади.

Шоирнинг иборасозлигига, маъноларига диққат қилинг:

Жаҳондай бағри кенг, денгиздай сахий,
Ердай баракали, кундай танги халқ,
Қоядай кўксингни фазовий очиб,
Чинордай қомат-ла уфқсимон қалқ.

Шоирнинг мана бу ташбеҳоти нақадар жонли, нақадар пурмаъно: *халқнинг гурур-ла тўла овози; куннинг соатлари замондан мамнун; Ватаннинг унвони — Меҳнатободдир; бағрингда анордай тиқин орзулар; саодат ишхонаси; дунё иқболининг пок виждонимиз* ва ҳоказо.

«Кўклам тонготари» шеърини А. Наумов таржима қилган:

Грудь как у юноши,
песне тесно...
Вывется слово —
пух тополиный!
Дивным цветом восходит весна
переливаясь,
как перья павлина.

Ғафур Ғуломда ҳам мазкур шеър шу ташбиҳ билан бошланган:

Балоғат ёшига етган йигитнинг,
Завқига оҳангдош куйлагумиз бор...
Товус пари каби нурда товланиб,
Алвон ранг шукуҳ-ла келмоқда баҳор.

Таржимон ифодани яхши акс эттира олган. Бундан ташқари, русча шеър оригиналига нисбатан оҳангга «бойроқ»: ўзбекчада банднинг иккинчи ва тўртинчи мисралари қофияланган бўлса, русчада биринчи ва учинчи мисралар ҳам қофияланган, ички сўзлар ҳам ўзаро оҳангдош. Шеърдаги анчагина ташбеҳларни таржимада кўриш мумкин. Чунончи: *Родина — полная чаша стихов, кличут отчизну странюю труда; сладостный пот трудового чела — это цена золотая червонца! Прячет без счёта грудь, как гранат, зерна желаний...*

Умумий мазмун бор. Таржима равон ўқилади, сероҳанг. Айни вақтда бу Ғ. Ғулом шеърига ўхшамайди. Таржима бошқа қурилишдаги, бўлак маромдаги шеър. «Кўклам тонготари»да мавжуд бўлган вазин, салобатли оҳанг бунда йўқ. А. Наумов сатрлари — серҳаракат, энгил. Баъзан жуда оддий ва жўн. Дарвоқе, таржимон танлаган шакл ўзгача! Ғ. Ғулом бармоқнинг 11 ҳижоли вазнида, қатъий тўрт мисрали бандлар билан ёзган. Бу классик қасидачилик оҳангини эслатади. Шундай. Бу шеър — қасида. Совет халқига, Ленинга, Қоммунистик

партияга бағишланган ғафуруна қасидалардан бири. Таржимада шеър «зиначалар»га бўлинган — эркин шеър системасига ўхшаш бир шакл қўлланилган. «Ўхшаш» дейишга сабаб шуки, буни тўла маънодаги верлибр ёки Маяковскийча шеърини шакл деб бўлмайди. Таржимон силлабо-тоник вазндаги шеърнинг қаторларини «зинача»ларга бўлиб чиқади. Бу эса интонацияга ўзгача оҳанг бахш этган, асар *бошқача мақомда* ўқиладиган бўлиб қолган. Сатрларни зиначаларга бўлиш алоҳида сўзларга урғу бериш, орада пауза қилиш ёки шиддатни кучайтиришга мўлжалланган.

Ғафур Ғуломда ҳам эркин шеър борлигини биламиз. Унинг «Турксиб йўлларида», «Мен яҳудийман», «Сен етим эмассан», «Яловбардорликка» шеърлари бунга мисолдир. Аммо «Кўклам тонготари» эркин вазнда ёзилмаган. Чунки асар мазмуни, ҳиссиёт ва кайфиятлар, поэтик фикрлаш тарзи бунда худди шу ўн бир бўғинли бармоқни тақозо этарди. Мазмун шу шаклга монанд. «Мен яҳудийман»даги кучли публицистик руҳ, ҳайқириқ оҳангини бармоқ вазни билан ифодалаб бўлмайди. У шиддат, у энергия қолмайди. Бошқача шеър пайдо бўлади. Шоир ҳар бир шеър мазмунига, унинг поэтик маъносига қараб шакл танлайди. Шунинг учун «Ғафур Ғулом ижодида эркин шеър бор-ку, бошқа шеърларини ҳам шу усулда таржима қилса бўлаверади», деб ўйлаш мутлақо хато. Бундай қилинадиган бўлса, ҳар бир шеърнинг ўзига хослиги, шоир услубидаги ранг-барангликлар барҳам топади; қамровли, кўп овозли шеърят бир оҳангли, жилосиз, сидирға сатрлар тизмасига айланиб қолади. А. Наумов қўллаган шакл шеър мазмунига ёпишмай тургани кўриниб турибди. Бундан ташқари, таржимадаги «зинапояча» усули отахон шоиримизнинг ўзига хос сарбастлари («Мен яҳудийман», «Сен етим эмассан») тарзида эмас, ғафуруна эркин шеърга тенг келмайди. Ахир, сарбаст шеърнинг ўзига хос талаби бор. Устига-устак, «Кўклам тонготари» шеърининг анча жойи қисқартирилган, шоир

атайлаб такрорлаб таъкидлаган В. И. Ленин, партияни шарафловчи бандлар қолдирилган. Ваҳоланки, бу бандлар асарнинг асосий пафоси, лейтмотивини ташкил этади. Таржимон ўзича композиция тузади, яқун ясайди, ниҳоят, ўзидан тўқийди. Шоирликнинг масъулияти, планлар, процентлар, терим кампанияси, ташвиш-тараддуллар ҳақида ёзади таржимон. Фафур аканинг депутатлиги ҳам эсдан чиқмаган. Тўғри, шоирнинг булар хусусида ёзган жойлари ҳам бор. Лекин бунини у мавриди билан қойин қилиб ёзарди. «Кўклам тонготари»да ҳам «меҳнат», «план» каби сўзлар мавжуд, бироқ уларга юклатилган маъно, хулоса бошқача, таржимада бўлганидай яланғоч, бетаъсир эмас.

Рус китобхони бу таржима орқали атоқли ўзбек шоири Фафур Фуломни таниши қийин, бундай таржималар аксарият ҳар қадамда ўз ижодкори А. Наумовни эслатиб туради. Наумовда «ўзлаштириш», ўзининг тор қолипига ўлчаб бичиш майли кучли. Бундай хулоса чиқаришга асос бор. Чунки унинг бошқа бир қанча таржималарида ҳам аҳвол шу. Ғ. Фуломнинг рус тилида чоп этилган китобларини варақлаганда А. Наумов қаламидан чиққан шеърлар дарров кўзга ташланади: улар бир-бирига ўхшаш, бир оҳангли сидирға сатрлар.

Ты — как слово,

как *ветр*,

как *ветвь*...

Оцени, осени меня, осень...

Я не знаю и сам,

засветить я смогу ль

Эти строки

ну хоть

в половину накала,

рассказать о тебе,

как хотел бы.

Мохгуль...

Нуқул «пиллапоялар», мудом одатий, ўртамиёна шеър, ҳамма ерда — А. Наумов Ғафур Ғуломнинг мавзуи, матни, фикри — бор. Овоз, услуб, оҳанг — таржимонники. Уқувчи фақат уни эшитади. Таржимон бу усулни ақида қилиб олган. Бу йўлдан четга чиқолмайди. Шу учун қайси шоир ижодига қўл урмасин, қандай шеърни таржима қилмасин, уларнинг барчасини ўз таржима-тегирмонидан ўтказишга ҳаракат қилади.

Когда восходит диск рассветный
Над сном полей и городов,
От всех *поверий и поветрий*
Освободиться мир готов.

(«Любовь»)¹

Зулфия эса бундай ёзган:

Ўзин олов кучидан қуёш
Хабар бериб чиқар осмонга,
Ва нуридан қуёш-ла тенг ёш
Борлиқ тўлар янги камолга

(«Муҳаббат — бу...»)

А. Наумов услубининг изларини баъзан бошқа таржимонларда ҳам учратиш мумкин. «Куз келди» (Ғ. Ғулом) шеъри таржимасида С. Северцев шундай йўл танлаган. Шеърда ўзбек деҳқонининг характери чизилади. Шоир серҳосил далалар бунёдкори, қут-баракали деҳқоннинг мардлиги, сахийлигини васф этади. Куз — сахий деҳқон образида тасвирланган, миллий бўёқлар, соф халқ иборалари жонли манзаралар яратишга имкон берган. Бутун асар ташбеҳ асосига қурилгандай. Бу фавқуллодда ажойиб шеърнинг образли ифодаларидан ярмидан кўпроғи русча сатрлар қатига сингдирилган. Таржимон қолдирилган ташбеҳлар (диққат: ташбеҳ бу шеърда ало-

¹ Зулфия. Избранное. Изд-во «Художественная литература», 1975, стр. 174.

ҳида мавқега эга, ўрнини қоплаш мақсадида манзара ҳосил қиладиган мисралар келтиради:

Закипела работа с утра,
заблестели от пота виски,
Зазвенели просторы полей
от веселых людских голосов.
Заскрипели большие арбы
за мешками подвозят мешки.

Лекин бу Фафур Фулом мисраларининг ўрнини босолмайди. Фарқ шундаки, А. Наумов мисраларнинг охирини сероҳанг қилишни хуш кўрса, С. Северцев аллитерацияни маъқул деб билади. Таржимон бир неча жойда:

Урожайная осень идет,
благодатная осень идёт.—

деган сатрларни нақорат сифатида такрорлайди. Бу асарга сингган, композицияга халал бермаган. Аммо оҳанг-интонацияни ўзгартирган. Ҳамма гап шунда. Интонацияни ўзгартириш — лирик шеърда услубнинг ўзгаршига олиб келади. Шеър бошқача тус олади, ўқилиши, талаффузи ўзгача бўлади, демак, таъсири, поэтик маъноси ҳам ўзгаради. Қизиқ: шоирнинг ўзи лозим деб топган такрорларни қисқартирадилар. Лекин ўзлари шоирда бўлмаган такрорни — нақоратни лозим деб биладилар. Гўё Ғ. Фулом шеъри — композицион яхлитликка, бадий пухта шаклга эга эмасдай, таржимон эса уни қиёмига етказмоқчи. Ёмон одат. Аслида баркамол бўлган асарни бузиш ва унга ўзга бичимдаги либосни кийгизиш, бу ҳеч қандай пухталаш эмас. Зотан, Фафур Фулом бу тариқа «пухталашга» муҳтожмас. Маълум: таржимонлар рус шеърияти характери шуни талаб қиладди, биз рус китобхонининг дидини назарда тутдик, деб даъво қиладилар. Агар шундай бўлса, бу асоссиз далил.

Чунки рус китобхони Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон ва бошқа ўнлаб қардош халқлар шоирларини ўз ҳолида, қандай бўлса шундай кўришни хоҳлайди.

Баҳсни ардоқли шоира Зулфиянинг «Олтин куз» шеъри таржимаси хусусидаги фикрлар билан давом эттириш жоиз. Бунинг қизиқтирадиган жойи шуки, табиатни мушоҳада этиш, ундан эстетик завқ олиш, шеърий маъно чиқариш ҳар бир шоирда алоҳида кўринади. Фафур Фулом кузни барваста, сербарака *деҳқон қиёфасида* кўрса, Зулфия назарида куз — атлас кийган *ўзбек аёлдай* ясоғлиқдир. Кузда баҳор нашидаси, хандонлик, бўлиқликни кўради шоира. Унинг мисраларида бардам руҳ кезиб юради:

Севаман *олтин куз*, севаман жондан,
Атлас табиатли гўзал чоғингни,
Дарахтлар либоси, *ранго-ранг гулгун*,
Кўзни эркалатган *чаман боғингни*.

Зулфия хазонрезлик, сўлғинлик эмас, балки ёрқинлик, «гулгун чаман» ҳақида ёзади: «Қизлар гул терган каби очилиб яйрайди», дейди у.

Как я люблю тебя, о золотая осень!
Рассветный холодок, росой омытый сад.
Деревьа, что глядят в темнеющую просишь
Их пламенеющий обветренный наряд!

Светлана Сомова шеърнинг оригинал вазни, ритмига яқин вазн танлаган. Унда А. Наумовда бўлганидай, бандларни парчалаш йўқ. Бу унинг ютуғи. Бироқ таржимоннинг ташбеҳлари — ранглари, тасвири Зулфияникидан анча фарқ қилади. Русча шеърда *атлас жилоси* акс этмаган. Йўқ, шарқона экзотикага берилиб, «атлас» сўзини муқаррар сақлаш лозим деб талаб қилиш ниятида эмасмиз. Ҳамма гап шундаки, Зулфия ашъори *атлас рангига* бой. *Атлас* ва *камалак*, *қуёш* ва *аланга* унинг севган

образларидир. Шоирнинг бир туркум шеърларини «Камалак» деб аташи ҳам бежиз эмас. С. Сомова нигоҳида эса куз бошқача ранглар билан кўринади: *тонгги совуқ, қоралашаётган осмон, яланғоч дарахтларнинг қсра танаши, ёмғир ювган пўстлоқ...* Бу мисраларни ўқиганда бадан жунжикади, қишнинг нафаси сезилади. Таржимадаги «аланга», «гул», «тўқ сариқ ранг» сўзлари Зулфияда бўлганидай, турфа камалак манзара ҳосил қилолмаган. Бунинг сабаби шуки, таржимоннинг кайфияти, куз ҳақидаги таассуротлари шоира кайфияти, таассуротлари билан у й ғ у н эмас. Зулфия куз ҳақида завқу шавққа тўлиб ёзади, баҳорий сармастликни ифода этади:

...Мени ҳам ўрайди шеърин ҳаяжон!
Қуёшни қаршилаб чиқиб айвонга,
Нурларга кўмилиб юраман шодон.

С. Сомова мисраларида бу бардамлик, кўтаринкилик йўқ. Аллақандай бир сокинлик, маъюслик ифодаси бор унда. Кузнинг совуғи, дилгир намгарчиликдан гапиради:

Последних листьев шум... Небес открытых просып.
Нечаянный налет холодных ветерков...

С. Сомова, А. Наумов, С. Северцевлар ўзбек классик адабиёти ва совет даври ўзбек шеърятидан кўп таржималар қилганлар, булар орасида аслига яқин келадиганлари ҳам бор. Лекин асл нусхадан узоқлашиш, гоҳ вазнда, гоҳ образларда, гоҳида эса услубда, оҳангда ўзгариш қилиш бу таржимонларда тез-тез учраб турадиган ҳол. Таржимада мазмуни, маъноси бутунлай ўзгариб кетган асарлар ҳам йўқ эмас. Ҳатто моҳир таржимон сифатида ном чиқарган, оригинал руҳини ифодалаш санъатини эгаллаган Наум Гребневда ҳам бундай зарарли тенденциянинг изи сезилади. Зулфиянинг «Келинчак» шеъри Н. Гребнев таржимасида тамоман бошқа асарга айлан-

ган: образлар ҳам, оҳанг ҳам, ритм ҳам ўзгача. Зулфиянинг ижодидан хабардор бўлган, уни аслида ўқиган киши Н. Гребневнинг таржимасини ўқиб ҳайрон бўлади. Зулфияни танимай қолади.

Эркинлик, ўзгартирувчи меъёрсиз эркинликнинг кўри-нишлари ҳар хил, лекин моҳияти бир: авторнинг ўзлиги, маҳоратига шикаст етказди, таржимон услуби автор услубининг ўрнини эгаллайди, барча шеърлар бир тусли, бир оҳангли қолипга тушади, китобхон алданади, муаллиф сояда қолади.

ДАРЁЛАР ТУТАШГАН ЖОЙДА

Ижодий аниқлик қандай қўлга киритилади? Бунда ҳам эркинлик бор, турли ўзгаришларга йўл қўйилади. Лекин бу эркинликлар асар хусусиятини, муаллиф услубини бутунлай ўзгартириб юборишга сабаб бўлмайди, аксинча, оригиналнинг муҳим фазилатларини қайта яратишга хизмат қилади, шеърнинг янги тилда бадий етук бўлиб чиқишига ёрдам беради. Авторнинг ўзига хос маҳорати, асарининг жозибаси, ички руҳи сақланиши баробарида китобхон ўз она тилида равон, мукамал шеър ўқишга муяссар бўлади. Ижодийлик асосидаги қайта яратиш санъати талаблари ана шу. Ҳақиқатан ҳам, шеър таржимаси чин маънодаги қайта яратиш санъатидир.

Мана А. С. Пушкиннинг «Чаадаевга» шеъри:

Любви, надежды, тихой славы
Недолго нежил нас обман,
Исчезли юные забавы,
Как сон, как утренний туман.

Таржимаси:

Севги, умид, жимжит шон алдоқлари
Эрмак бўлолмади бизга кўп замон,

Утди ёшлигимиз овунчоқлари
Гўёки туш, гўё тонгдаги туман.

Мисрама-мисра аниқ таржима. Аслидаги сўзларнинг деярли ҳаммаси таржимада муҳайё. Лекин маъно ёрқин, шеърний бисот бутун. Миртемир асарни сўзма-сўз таржима қилиш билан эмас, аксинча, ижодий ёндашгани, Пушкин *руҳига киргани* учун мана бундай ажойиб сатрларни бунёд эта олган:

Аммо ёнар ҳали бизда иштиёқ,
Евуз бу салтанат қилса ҳамки жабр,
Қалбимиз талпинар бетоқат, бесабр,
Ватан даъватига соламиз қулоқ.

.....
Ҳали эрк майлида ёнар эканмиз,
Юрак ҳаёт экан номусга — шонга,
Дўстгинам, ватанга жонни тикканмиз,
Кўнгил орзулари фидо ўшанга!

Мой друг, отчизне посвятим
Души прекрасные порывы!

Байтнинг мазмуни: «Дўстим, қалбнинг гўзал интилишлари, ҳаяжонини ватанга бағишлаймиз». Бу сўзма-сўз насрий таржима. Лекин «расмана» таржимон буни назмга кўчирганда, у Пушкин сатрларига яқинлашолмас, ундаги ҳаяжон-ҳароратни, даъватни беролмасди.

Дўстгинам, ватанга жонни тикканмиз,
Кўнгил орзулари фидо ўшанга!

«Қалб», «ҳаяжон» эмас — *кўнгил орзулари*; «бағишлаймиз», «ҳада этамиз» эмас — *жонни тикканмиз, фидо ўшанга*. Сўзлар луғавий тарафдан яқин эмас, лекин маъно, шоирнинг нияти ва мақсадини рўёбга чиқариш

нуқтаи назаридан аини муддао. Миртемир улуғ шоир даҳосига муносиб мисралар яратган, унинг армонини ўзбек ўқувчисига етказган. Миртемирнинг алмаштиришлари Пушкин фойдасига хизмат қилган, шеърнинг ўзбек тилида, аслида бўлгани каби, янгроқ чиқишига ёрдам берган. Бу таржимоннинг *ижодий эркинлик* орқали қўлга киритган ютуғи, катта санъат намунаси.

М. Ю. Лермонтовнинг «Шоирнинг ўлими» шеърини олайлик. Таржимон Асқад Мухтор. «Шоирнинг ўлими» — улуғ Пушкиннинг қатли муносабати билан ёзилган ғазабли марсиядир. Бутун Россиянинг дарди, ҳаяжони, ғазаби ифодаланган бу шеърда. Асар бир ягона ҳаяжонли интонацияда ёзилган бўлса-да, аммо унинг кўтарилиши ва пасайишлари бор; нисбатан осойишта тасвир кучли эҳтирос билан алмашиб туради. Бандларнинг тузилиши, сўзлар, иборалар шунга мувофиқлаштирилган. Охирида шоир умумлашма қилади: шоҳ бошлиқ киборлар муҳити А. С. Пушкин ўлимининг бирдан-бир сабабчиси экани очиқ баён этилади, уларга лаънат тоши ёғдирилади. Мисралар узун, оҳанг салобатли — овоз қудрати ошган. Сўзлар, иборалар — тантанавор; долғали, шиддатли оҳанг авжга минади.

«Шоирнинг ўлими» ўзбек тилига уч марта ўгирилган: 1937 йилда — Миркарим Осим, 1941 йилда — Мақсуд Шайхзода, 1955 йилда — Асқад Мухтор таржимасида босилиб чиқади. Мазмун учала таржимада ҳам тўғри берилган, лекин...

Аслида:

И прежний сняв венок — они венец терновый,
Увитый лаврами, недели на него;
Но иглы тайные сурово
Язвили славное чело¹.

¹ М. Ю. Лермонтов. Полн. собр. соч., т. I. Изд-во «Художественная литература», М., 1939, стр. 158.

1. Миркарим Осим таржимасида:

Аввалги гул тожни бошидан олгач,
Кийгиздилар унга тиканли бир тож.
У тожнинг яширин, заҳар игнаси
Оғритарди шоирнинг пешанасин¹.

2. Мақсуд Шайхзода таржимаси:

Аввалги гул тожни бошидан олгач,
Унга кийгиздилар тиканли бир тож.
Бу тожнинг яширин игнаси оғу
Шарафли манглайга яра ва қайғу².

3. Асқад Мухтор таржимаси:

Асл гулчамбарни олиб унга атайин
Кийгиздилар лавр ичра тиканлик чамбар,
Унинг шон-шухрати порлоқ манглайин
Қаттиқ поралади яширин ништар³.

Сўзма-сўз солиштирилса, М. Осим билан М. Шайхзода вариантлари А. Мухторникига қараганда аслига яқин. Эътибор қилинсин: «прежний венук» — *аввалги гул тож*, «иглы тайные» — *яширин... игнаси*, «славное чело» — *шарафли манглай ёки пешанасин... Амм*о сўзлар номинал «яқин» бўлгани билан, шеър аслига унчалик муқобил эмас. А. Мухтор эса, аксинча, бу сўзларни «айнан» сақламайди. Уларнинг ўрнига бошқа иборалар қўлайди ва, бунинг эвазига, ажойиб мисралар ижод қилиб, М.Ю. Лермонтов ҳароратини хийла тўқис акс

¹ «Шоирнинг ўлимига», «Гулистон» журнали, 1937, 1-сон, 3-бет.

² «Шоирнинг ўлими», «Шарқ юлдузи» журнали, 1949, 6-сон, 7—8-бетлар.

³ М. Ю. Лермонтов. Танланган асарлар, 1-том, ЎзССР Давлат нашриёти, Тошкент, 1955, 170-бет.

эттиришга эришади, асл нусхага ҳамоҳанг таржима яра-тади.

Миркарим Осим билан Мақсуд Шайхзода М. Ю. Лермонтовнинг қофияланиш системасига риюя қилганлар. Қофиялар: *аа, бб* тарзида жуфтланган. Асқад Мухтор буни ўзгартиради: унда қофиялар бу парчада *аб, аб* тартибида. Лекин жарангдор, табиий, тўлиқ. М. Осим шеърнинг кўп туроқли, хилма-хил вазнличилигини ҳисобга олиб, таржимада туроқларни 6+5, 6+6, 5+5, 7+5 қилиб тузади, лекин бу интонацион маънонинг бутун чиқишига бирмунча халақит беради, чунки бу фикр ва об-разлар динамикасига мувофиқ тушмайди. Асқад Мухторда ҳам вазн ўлчови ва туроқланиш системасида ҳар хиллик бор. Асосан, ўн бир ҳижоли вазнининг 6+5 туроқланишидан фойдаланган бўлса-да, шеър ўртала-ридаги чўзиқ, хазин оҳангли мисраларни ўн уч ҳижо (4+4+5 туроқли) бармоқ билан таржима қилган:

М. Ю. Лермонтовда:

Зачем от мирных нег и дружбы простодушной
Вступил он в этот свет завистливый и душный
Для сердца вольного и пламенных страстей?

Асқад Мухтор таржимаси:

Дилкаш дўстлик, тинч роҳатдан кетдию нечун,
Ўтли ҳислар ва эркесвар қалбин бўғувчи
Бу ғаразгўй кибор тўпга нега йўл олди?

Сўнгра ўн икки бўғинли (6+6) вазнда ёзилган сагр-лар келади ва кейин яна ўн бир ҳижоли система давом этади. Шеърдаги ҳаяжон кўтарилиб-пасайиб турувчи интонация, портловчи ғазаб тугёни ўзбек тилида лермонтовчасига жаранглайди. А. Мухтор, ҳақиқатан ҳам, бу асарни таржима қиларкан, гўё М. Ю. Лермонтов

бўлиб қалам суради, рус шоирининг ҳиссиётларини қайта бошдан кечириб, унинг бутун дарду аламига шерик бўлиб шеър ёзади:

Ажойиб қўшиқлар товуши тинди,
Куйчининг ошёни тор ва қоронғу.
Ажойиб қўшиқлар янграмас энди,
Муҳр лабларига босилди мангу.

Кимнинг қалбини ларзага келтирмайди бу мисралар! Мукамал поэзия парчаси бу. Ўзбекча янграган ҳасратли қўшиқ.

Образлилик — бадий асарнинг қон томири. Метафора — шеърят синглизидир, деган эди Г. Лорка¹. Шоирнинг ифодалари, истиоралари қанчалик пурмаъно, таъсирчан бўлса, шеър шунча ширин ва дилрабо бўлади. Ҳар бир шоирнинг ўз иборасозлиги, образлар дунёси бор. М. Ю. Лермонтовдаги назму наво, образли тил ўзига хос жозигага, табиий миллий заминга эга. В. Г. Белинский бунини «Лермонтов элементи», деган эди. А. Блок эса: «Бу сўзлар юлдуздай чақнайди. Ахир шулардан шеър пайдо бўлади-да!» деб хитоб қилганди².

Михаил Юрьевич Лермонтовнинг оташин ашъори аллақачон ўзбек китобхони қалбидан мустаҳкам жой олган. Усмон Носир, Мақсуд Шайхзода, Асқад Мухтор, Миртемир каби моҳир шоирларимиз бу борада катта ютуққа эришдилар, «юлдуздай чақнаган» эркесвар мисралар шеърятимизни ёритиб турибди.

Асқад Мухторнинг М. Ю. Лермонтовдан қилган бошқа таржималарида ҳам унинг маҳорати ярқ этиб кўри-

¹ *Гарсио Лорка*. О поэзии (Предисловие.) Стихотворения. Изд-во «Художественная литература», М., 1970, стр. 7.

² *Александр Блок*. Записные книжки. Изд-во «Художественная литература», М., 1965, стр. 175.

ниб туради¹. У бошқа шоирлар ижодидан ҳам ажойиб таржималар тақдим этди. Мана, кўп йиллардирки, ўзбек шеърятини жаҳон поэзияси дурдоналари билан бойитишда яловдорлардан бири бўлиб келмоқда. Унинг санъаткорлиги, таржимонлик маҳорати тобора камол топмоқда. Шоир ижодининг эволюцияси, ҳаётга бўлган қарашларининг чуқурлашуви, фалсафий мушоҳадаларининг кенгайиб бориши таржималарига ҳам таъсир этмоқда. А. Мухторнинг кейинги таржималаридан бири Аветик Исаакяннинг «Абул Аъло ал-Маъаррий» қасидасидир.

«Ўттиз йил шеър ҳақида ўйладим,— деб ёзади Асқад Мухтор.— Унинг ифодалаш шакллари, воситалари, приёмлари, руҳи ҳақида фикрларим жуда кўп ўзгарди... Фикрларсиз поэзия йўқ, деб анчагача бир ёқлама рационалистик шеърлар ёздим»². Бу ўзгариб туришлардан шоирнинг таржималари ҳам четда қолмади. Сиқиклаштиришга интилиш оқибатида таржималардаги ҳиссиётлар оқими ўрнини фикрий тифизлик, фалсафийлаштириш эгаллай бошлади. Аммо энди шоирдаги бу кайфият орқада қолди. Лекин «рационализм» А. Мухторга зарар келтиргани йўқ. Унинг асарлари теран ҳикматлар, чуқур маънолар билан тўлишиб борди ва кейинги йилларда яратган асарларида шоир ижодида фалсафий теранликни ҳиссиётлар парвози билан омихта этиш ҳукмрон бўлди. Асқад Мухторнинг фалсафий мазмундаги асарлар таржимасига мурожаат этаётгани ҳам шунинг самарасидир. Чунончи, «Ал-Маъаррий» шундай фожиавий, айни пайтда, кучли эҳтиросга бой асарлардан.

Достоннинг тузилиши ғоят оригинал. Бу асарни А. Исаакян Шарқ шеърятини, Ал-Маъаррий қасидаларини

¹ А. Мухторнинг Лермонтовдан қилган таржималари Зухра Умарбекованинг, «Лермонтов и узбекская литература» китобида анча батафсил ўрганилган. («Фан» нашриёти, 1974.)

² Асқад Мухтор. Шеърлар. (Ўзим ва шеър ҳақида.) «Тошкент» бадиий адабиёт нашриёти, 1966, 7—8-бетлар.

руҳида ижод этган. Уни забардаст шоир Валерий Брюсов билан Павел Антокольскийлар рус тилига таржима қилганлар. Асқад Мухторда дoston ўзининг асл Шарқ колоритини топгандай бўлган.

Ҳайқир, эй чақмоқ, қутур селу бўронлар беадад,
Кўзларим ўйсанг-да, мен бошимни эгмасман абад!..
Менга Шаҳристонга йўл йўқ, мозига дарвоза берк!
Унда ёв инсонга инсон, унда қон қусмоқда эрк!..

Бу фақат Абул Аълонинг ноласи эмас, бутун жабрдийда аҳли фузалонинг, Рудакий, Машрабларнинг фарёди. Бу нопок жамиятга, ифлос муҳитга қарши илғор инсонлар исёнидай янграйди. Ҳар бир байт кескир қилчдай ярқирайди, қалбни ларзага келтиради, тарих, инсониятнинг мудқиш фожиалари ҳақида ўйга чўмдиради. Иборалар, ифодаларнинг аниқлиги, бурролиги ақлни лол қолдиради. Поэманинг кучли гуманистик ғоялари совет кишилари қалбига яқин. «Ёзувчи давр ҳақида, жамият ва одамлар ҳақида, гражданлик ва масъулият ҳақида, кураш ва тенденция, шахс мавқеи, тақдири ва бахти ҳақида ўйлай билиши, баҳс ва мулоҳаза қилиши, қисқаси, мутафаккир бўлиши талаб қилинади»¹, деб ёзади Асқад Мухтор. «Ал-Маъррий» таржимаси адибнинг ажойиб оригинал асарлари қаторида шу талабга тўла жавоб бериши мумкин.

Бадий таржимада аниқликка эришиш фақат ёзувчининг индивидуал услубини акс эттириш орқали амалга ошади. Услубни беролмаган таржимон аниқликни даъво қила олмайди.

Яхши шеърый таржималар асарнинг асосий белгиларини ифодалаб, китобхонни янги бадийят олами, ян-

¹ *Асқад Мухтор*. Ёш дўстларимга. «Ёш гвардия» нашриёти, Гошкент, 1971, 11-бет.

ги ижодкор билан таништира олсагина яхши таржима дейишга арзийди. Яхши шеър сифатида қабул қилинган билан, бир гуруҳ китобхонларни қаноатлантирган билан, автор ҳақида чин тасаввур беролмаса, бу аниқ таржима эмас; яхши шеър аммо яхши таржима эмас, деймиз. Шунинг учун таржимада шеърин бутунлик, тўқислик ҳақида гап кетганда, услубни қайта яратиб борасидаги санъаткорлик, автор маҳорати доирасидаги санъаткорлик эътиборга олинади. Хўш, унда таржимоннинг ўз индивидуаллиги, ижодкорлиги нима бўлади? Ахир, таржимон ҳам ижодкор, унинг ҳам ўз услуби бор. Модомики, бадний таржима — санъат экан, уни яратувчи ижодкорнинг ҳуқуқини тан олиш, ижодкор сифатида ўзига хос хусусиятларини ўрганиш лозим.

Таржимон нурни тўла ўтказувчи шаффоф ойна ёки кўринмас шахс эмас, дейдилар. Бадний асар бир тилдан иккинчи тилга, аввало, таржимоннинг ижод дунёсидан ўтиши, унинг қалбида қайта яратилиши лозим. Шунинг учун таржимонни актёрга ёки режиссёрга ташбиҳ берадилар. Ҳақиқатан ҳам, истеъдодли актёр — бу драмага фаол аралашадиган, уни ўзининг ҳиссиётлари орқали томошабинга етказадиган кишидир. Биз муайян драмадаги образларни ўзимизга таниш актёрлар қиёфасида тасаввур этамиз. Ҳар бир актёр образини ўз қиёфаси билан талқин этади. Таржимон санъатининг актёр санъатига ўхшашлиги шундан. Актёр қанчалик ёрқин услубга эга бўлса, асар маъносини шунчалик чуқур етказа олади. Демак, таржимоннинг маҳорати ундаги индивидуал ижодий қобилият даражасига боғлиқ. Индивидуаллик қанчалик ёрқин бўлса, таржима шунчалик муваффақиятли чиқади. Бу бадний таржиманинг зарурий қонуниятларидан бири. Айтилганлардан: агар таржимоннинг индивидуал маҳорати, ижодий услуби муваффақиятга олиб келадиган бўлса, унда автор услубини сақлаш қандай амалга ошади? Таржима асари мутаржим ижоди орқали яратилар экан, демак, муал-

лиф услубининг ўзгариши, бошқача айтганда, таржимон услубининг ҳукмрон бўлиши муқаррар экан-да? Унда таржимонларни автор услубини акс эттирмасликда айблашнинг ҳожати йўқ-ку, деган фикр тугилмайдими?

Масалага шундай бир ёқлама ёндашилса, боши берк кўчага кириб қолиш, ўз фикримизни ўзимиз инкор этишимиз турган гап. Бу адабий ҳодисанинг моҳиятини, эстетик воқеликни қироатхонларча, кўр-кўрона тушунмиш бўлар эди. Аслида, зоҳиран парадокс бўлиб туюлган нарса (таржимадаги ўнлаб антиномиялар қатори), амалда ажабланарли эмас. Агар таржимачилик амалиётини синчиклаб кузатилса, авторга содиқ санъаткор таржимонларнинг ижоди ўрганилса, бундай зиддият йўқлиги равшан бўлади. Аксинча, бу ерда зиддият эмас, балки адабий топишув, ижодий қовушиш ҳодисаси содир бўлади. Бадиий таржима икки услубнинг бирикишидан ҳосил бўлган *янги адабий ҳодисадир*. Таржима жараёнида икки ижодкор услуби рўбарў келади, танишиш юз беради. Бу танишув таржимада бирикиш, ўзаро сингиб кетиш ҳолатида намоён бўлади.

Шундай қилиб, таржимада автор услубини сақлаш деганда, таржимоннинг индивидуаллигидан холи нарсани, яъни муайян асарни ҳеч ўзгаришсиз бутун борлиги билан янги тил қобигига ўтиш тарзида тушунмасдан, балки таржимоннинг ўзлиги билан қўшилган ҳолда воқе бўлиш маъносида тушуниш даркор. Бошқача айтганда, таржимон, агар у муаллифга, асл нусхага содиқ қолмоқчи бўлса, асар сеҳрини ўз китобхонига етказмоқчи бўлса, бу санъатни ўзининг ижоди, санъати заминида *янгидан барпо этиши* лозим. Бундай таржималарни ўқиганда ҳам муаллиф маҳорати, унинг ўзига хос овозини ҳис қилиш, ҳам таржимон «дастхати»ни, индивидуаллигини кўриш мумкин бўлади. Услубни акс эттиришни мана шундай диалектик тарзда тушунган тақдирдагина масалани тўғри ҳал қилишга йўл очилади.

«УЧИНЧИ АДАБИЁТ»

Таржимада икки тил, икки адабий анъана, икки шеърый система қиёсланар экан, икки хил услубнинг рўбарў келиши ҳам шу умумий жараёни ўзида ифода этади. Чиндан ҳам, услубни кенг адабий-эстетик маънода олиб қаралса, уни миллийлик, миллий адабий анъаналардан ажралган ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди. Ахир, бошқа адабиётга хос шеърый тузилишни, асарда ифодаланган миллий руҳни акс эттирмай туриб, муаллиф маҳоратини, унинг индивидуаллигини бериш мумкинми? Услуб, шоир маҳорати худди ана шу миллийлик, бир неча асрлар давомида шаклланган адабий анъана заминида вояга етади. Шунинг учун ҳам таржима фақат услублар чатишувигина эмас, балки адабиётлар дўстлашуви, миллий ўзига хосликларнинг яқинлашувига олиб келади. Олексий Кундзич Иоганн Вольфганг Гётенинг таржима — «бу қандайдир учинчи бир адабиёт», деган фикрини шарҳлаб ёзади: «...Таржима санъати адабий жараёнларнинг бутун мураккаб, узлуксиз ғоявий-бадий диффузияси ва оқибат-натигада миллий тасаввурлар, тушунчалар, дунёни ҳис этиш ва тафаккур тарзларининг шундай ўзаро сингиши, шубҳасиз, халқлар орасидаги алоқанинг муҳим кўринишларидан биридир»¹. Таржима миллийликни бир халқдан иккинчи халққа етказиш билан адабий анъаналар, жанрларга ўзгариш киритади. Шунинг учун ҳам Гёте бадий таржима ҳақида гапирганда, бир тилда ифодаланган фикрни бошқа тилга ўтказиш маъносидагина эмас, балки бир миллий кўринишдаги тушунча ва тасаввурлар силсиласини ўзга миллий тушунчага яқинлаштириш маъносида талқин этади. Таржима — ҳозиргача бегона бўлган миллий маънавиёт билан танишиш, уни ўз ички дунёсига сингди-

¹ О. Кундзич. Переводческий блокнот. «Мастерство перевода», 1966, М., 1968, стр. 204.

риш воситаси бўлиб келди. Таржимонни қизиқтирган нарса ҳам ана шу янги, ҳали очилмаган миллий маънавиёт оламини ўз китобхонига туҳфа этиш ҳисобланади. Бу уни ижодкор сифатида илҳомлантиради, кашфиётга чорлайди. Шу сабабли таржимон ҳам ўзи ўғирган асар мансуб адабиёт вакили ва ҳам ватан адабиётининг намояндаси сифатида майдонга чиқади. Бинобарин, таржимон шахсининг ўзида (ижодкор адиб қиёфасида) икки халқ маданияти уйғунлашган, бирлашган ҳолда намоён бўлади.

Гёте ёзади: «...ўз оригиналига кўникиб қолган таржимон муайян даражада ўз миллатидаги ўзига хосликдан чекланади»¹. Бундан чиқадики, таржимон батамом ўзга миллат руҳига мослашмайди, шу билан бирга, «муайян даражада» ўз миллий тасаввурларидан четлашади. Ана шунинг оқибатида «учинчи адабиёт» — «ўзгани ўзиники қилиш, ўз миллийлигига қўшиш, танишни нота ниш билан яқинлаштириш» ҳосил бўлади. Буюк немис мутафаккири масалага ниҳоятда чуқур ва объектив қарайди, таржима ҳодисасининг ички қонуниятини таърифлаб беради. Таржима — адабиётларни механик равишда бир миллатдан иккинчи миллатга ўтказадиган транспорт воситаси эмас, балки миллатларни яқинлаштирадиган, миллий тушунчаларни уйғунлаштирадиган омил. Бу орқали янги байналмилалий маданият пайдо бўлади, «жаҳон адабиёти» тушунчаси қарор топа бошлайди. Таржима ҳодисасининг ўзида *миллийлик ва интернационаллик* диалектикаси жуда мукамал бир суратда мужассамланган.

Гёте назарда тутган янги, учинчи адабиёт — бу бизнинг тушунчамиздаги реалистик таржимага маънодошдир. Реалистик таржима асл нусханинг бўлак тилдаги аниқ такрори бўлолмас экан, таржимада икки миллий колорит акс этаркан, ҳам автор ва ҳам таржимоннинг

¹ Қаранг: «Мастерство перевода» тўплами, 1968, 208-бет.

овозини эшитиб турар эканмиз, аниқликни ана шу нуқтаи назардан туриб баҳолашга тўғри келади.

Гёте ўзининг «Ғарбу Шарқ девони»га илова қилган «Таржималар» мақоласида бадий таржиманинг уч турини кўрсатиб ўтади:

1. «Бизни тасаввур ва тушунчаларимиз имконияти доирасида нотаниш мамлакатлар билан таништиридиган» таржималар; бунда асосий эътибор асар мансуб халқнинг хусусиятларини кўрсатишга қаратилади.

2. «Биз таржима қилаётган нотаниш юртларга саёҳат қилгандай бўламиз, аммо ҳақиқатда ўзгаларнинг фикри ва ҳиссиётларини ўзлаштириб, ўз фикр ва ҳиссиётларимиз сифатида ифодалашга интиламиз». Гёте буни тақлид деб номлайди.

3. «...Оригиналга ўхшаш таржима яратишга интилиш, бу асл нусханинг ўрнини босмаса ҳам, лекин, ҳеч бўлмаганда, ўринбосар бўлишга даъво қиладиган таржимадир». Гёте бу хил таржимани «олий ва баркамолликка элтадиган таржима» деб таърифлайди.

Қизиғи шундаки, буюк мутафаккир таржиманинг бу турларини бир-бирига зид қўйган эмас. Гарчи учинчи босқични алоҳида ихлос билан таъриф этган бўлса-да, бу уч тур таржима нотаниш асарни ўзлаштиришнинг учта босқичи бўлиб ҳисобланиши мумкин, дейди. Чунончи: дастлаб тўласича автор «юртига бориш»; сўнгра «ўзиники қилиб» тасаввур этиш ва, ниҳоят, уни янги ижодкор, бошқа халқ маданиятининг вакили сифатида тан олиб, мустаҳкам ошнолик барпо этиш. Шундай қилиб, Гёте таржима асарини ўзлаштириш узоқ муддатга чўзиладиган жараён эканлигини таъкидлайди, иложини борича миллий хусусиятларни тўла акс эттириш фойдасини исботлаб кўрсатади.

...Туюқ — ўзбек классик шеърятининг миллий шакллари билан бири. У сўз ўйини — тажнис санъатига асосланган бўлиб, талаффузи бир хил, аммо маъноси турлича бўлган қофиядош сўзлар ўқувчига алоҳида завқ бағиш-

лайди, шоир маҳоратини намоиш этади. Алишер Навоий бу жанрда ажойиб намуналар яратган.

Ераб, ул шаҳду шакар, ё лабдурур?
Ё магар шаҳду шакар ёлабдурур?
Жонима пайваста ўқлар отқали
Ғамза ўқин қошига ёлабдурур.

1- мисра: «ё лабмикин?»

2- мисра: «ялаганмикин?»

4- мисра: «ёй (камон)лабди».

Қофияланиш тартиби рубоийга ўхшаш: *ааба*. Лекин вазн ўзгача. Бу жиҳатдан қитъага яқин. Лекин қитъа ҳам мас. Қитъада ишқий тасвир бўлмайди. Бу туюқ, унинг асосий сифати, завқбахшлиги худди шу тажнисли қофиясида. Буни бошқа тилга таржима қилиш мумкинми? Зеро, мажозий, кўп маъноли сўзлар, яна уларнинг қофияланиб келишини бошқа тилда ҳосил қилишнинг иложи бормикин? Кўпгина таржималарда одатий кўп маъноли сўзлар ҳам бир маъноли бўлиб акс этади. Дафъатан қараганда, туюқни таржима қилиш имкондан хориж. Амалда бунинг ажойиб намунаси бўлмаганда, туюқни таржима қилиб бўлмайди деб рўй-рост айтиш мумкин эди. Сергей Иванов туюқ каби шеърини формани ҳам тамоман бошқача қурилишдаги тилда таржима қилишнинг йўлини топди.

По губ нектар иль глаз твоих алмазная слеза ли?
А может быть, твои уста чужой нектар слизали?
Кокетством лук заряжен твой, и стрелы в сердце
метят,

Ах, если бы блески яда с них на полпути слезали!

1- мисра: «кўз ёши»;

2- мисра: «яламоқ»;

4- мисра: «тушиб қолмоқ».

Лаълидин жонимға ўтлар ёқилур,
Қоши қаддимни жафодин ё қилур.
Мен вафоси ваъдасиндин шодмен,
Ул вафо билмонки қилмас ё қилур.

- 1- мисра: «ёқилади»;
2- мисра: «ёй қилади»;
4- мисра: «қилади ёки қилмайди».
Таржимаси:

Рубины губ её — огонь, они мне душу жгут,
Как лук, мой стан, лишь натяни за тетиву, за жгут.
Я клятвам верить был бы рад, но искренни ли они
И светоч верности в тебе зажгут или не зажгут?

- 1- мисра: «ёндирадилар»;
2- мисра: «ип, боғлағич»;
4- мисра: «ёқадиларми ёки ёқмайдиларми?»

Тажнис сунъий бўлиб чиқса, у туюқ бўлмайди. Қофниялар мисралардаги бошқа сўзлар билан мутаносиб, маънодош, алоқадор бўлиши лозим. Лаълнинг лахча каби яллиғланиб туришидан ва қизил лабга ўхшашидан «лаълидин жонимға ўтлар ёқилур» дейилса, қошнинг эгмалиги ёйга ташбиҳ берилиб, қад букликлигига ҳам ишора этилади.

С. Иванов бу мутаносибликни, тажнис санъатига асосланган Навоий туюқларини русча тажнис билан таржима қилиб, ўз шеърятига *янги усулни* олиб кирди, китобхонни Шарқ шеърятининг ажойиб формаси билан таништиришга муваффақ бўлди. Навоийнинг рубойлари, қитъалари ҳам С. Иванов таржимасида яхши берилган. Уларда Навоийнинг шарқона ашъорини кўриш билан бирга, рус шеърятини хусусиятлари ҳам ҳис этилади. Қўшилиш самараси, «учинчи адабиёт» намунаси мана шу.

Бадий таржима — икки хил услубнинг омихта бў-

лиши, бир ижодий ҳодисани иккинчи ижодий ҳодиса орқали қайта яратиш санъати бўлар экан, бу таржимонлик қобилиятининг алоҳида табиати борлигидан далолат беради. Ҳақиқатан ҳам, баркамол таржимани сўз санъати усталари яратадилар.

Кога вы будете в Узбекистане,
То, как бы вы с дороги не устали,
Я знаю каждый звать вас в гости станет
Радужными, нелживыми устами,—
Но в первый дом входите в мой, друзья!
Гафур Гуляма знаете, конечно!
Мой адрес даст в Ташкенте каждый встречный,
В мой дом входите, я вам рад сердечно!
Без проволочек — жизнь так быстротечно —
Ко мне шагайте, я вас жду, друзья!

Шоир бу шеърини 1959 йилда Москвада ўзбек адабиёти ва санъати ўн кунлигида ўтаётганда қардошлари, дўстларига ўқиб берганди.

Ўзбекистон юртига борган чоғи
Гурр очилур қардошликнинг қучоғи.
Дилда қайнар неъматларнинг ўчоғи,
Асфальт йўлда «Волга»нинг тўличоғи
Аввал бизга қўниб ўтинг дўстларим!

Константин Симонов шеърни ўша кунлар таассуроти билан таржима қилади. Сал ўтмай Ўзбекистонда рус адабиёти ва санъати ўн кунлиги бошланди. Гафур Гуломнинг уйи меҳмонлар билан тўлди.

Энди шеър икки тилда баб-баравар янграрди. К. Симонов таржима билан кам шуғулланади. Бироқ унинг қаламидан чиққан таржималар шоирнинг оригинал асарлари қаторидан жой олади. Таржима унинг учун иккинчи даражали иш, ўгирган асарни «иккинчи сорт маҳсу-

лот» эмас. Унда бадий камолот, санъаткорлик ижоднинг ҳар икки турида ҳам бирдай қадрланади. Равон, содда сатрлар сероҳанг, мағзи бутун қофиялар жаранги, Ғафур Ғуломга хос юмор, бағри кенглик, тантиликни рус шеърида ўқиб ҳузур қилади киши. Ҳа, севган шоирнинг асарини бошқа тилда ўқиб лаззат топиш ҳам бир бахт. Бу кишининг қалбини ғурурга, севинчга тўлдиради. Таржимон санъатига беихтиёр қойил қоласиз. Таниқли адибларнинг ҳаммаси таржимада муваффақият қозонган деб бўлмайди. Гап уларнинг таржимага муносабати, бу иш билан шуғулланган ёки шуғулланмаганликлари ҳақида эмас. Оригинал ижодда машҳур бўла туриб таржимага «қўли келишмаган»лар ҳам топилади. Бунинг акси ўлароқ, ўз асарлари билан унчалик танилмаган, аммо таланти таржимон сифатида маълум бўлган адиблар анчадир. Бу таржимонлик алоҳида, ўзига хос истеъдод эканлигини кўрсатади. Бу қайта яратиш истеъдодидир. Автор руҳига кира олиш қобилиятидир.

Владимир Державин, Лев Пеньковский, Семён Липкин — рус шеъриятининг уч истеъдодли вакили. Лекин улар оригинал ижоди билан эмас, балки Шарқ халқлари адабиётларидан қилган ажойиб таржималари туфайли шундай мавқени эгаллашга муяссар бўлганлар. Совет даврида Ўрта Осиё халқлари адабиёти, форс, ҳинд адиблари барпо этган дурдоналарнинг Россияга чинакам кириб бориши шу уч ижодкор номи билан боғлиқ десак, хато бўлмас. Ўзбек классик адабиётидан, фольклоридан, ҳозирги поэзиясидан қилинган энг ишончли, сара таржималар шуларнинг қаламига мансуб. Алишер Навоийнинг ўлмас «Хамса»си, бир қанча ғазаллари, Заҳириддин Муҳаммад Бобир лирикаси, «Алпомиш», «Равшанхон» дostonлари, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон ижодидан қилинган таржималар бунга далилдир. Умар Хайёмнинг фалсафий рубойлари, «Садди Искандарий» ва «Ҳайратул-аброр»

достонларини, Фафур Ғуломнинг сарбаст шеърларини, Ҳамид Олимжоннинг жанговар лирикасини Владимир Державин таржима қилган. Аммо ҳеч ерда у асар муаллифига хиёнат қилмади. Фақат шоир услубининг умумий белгиларини эмас, балки ҳар бир асарнинг ўзига хос фазилати, оҳангини рус тилида қайта тиклашга интилди.

Очень стар,

незапамятно стар

этот путь...

Здесь руми-Искандар,

Кровопийца — Чингиз

и Джучи-ягуар,

и Тимур,

все живое губя,

крови требуя,

крови требуя

Как буран горячи,

Поднимая мечи

пронеслись

нанося за ударом удар...

«Турксиб йўлларида» Фафур Ғуломнинг В. В. Маяковский таъсирида яратган эркин вазнли минбар шеърларидан бири. Буюк қурилишлар долғасида ёзилган шеърнинг сўзлари, мисралари шиддатли оҳангда жаранглайди, ягона фикрий дарё тўлқинида сузаётгандай ҳис қилади ўқувчи ўзини. Гарчи бундай форма Маяковскийдан қабул қилинган бўлса-да, аммо шеър бор бисоти билан ғафурона эди. В. Державин шеърни таржима қиларкан, салобатли овозни, оҳангни рус эркин шеъри орқали акс эттиради — Фафур Ғуломни Маяковский шеъри андазасига солиб эмас, балки муаллифнинг эркин шеърини унинг ўз жарангоси билан беришга муваффақ бўлади.

Ягона оҳанг, кучли зарбга эга мусиқани ҳосил қи-

лиш учун «р» товушининг такрорига эътибор берилган. Бу товуш қофия бўлиб ҳам келади. Умуман, В. Державин мисралари сероҳанг, сержило. Бу айни муддао. Чунки оригинал ҳам шундай ички оҳангга сероб. Товушлар жаранги, мисралар, ярим мисралар оҳанги — ҳаммаси яхлит-ягона ритмни вужудга келтирган.

Бу атоқли ўзбек шоирини рус китобхонига энг тўғри таништирадиган таржималардандир. Ленин мукофотига сазовор бўлган улуғ шоир маҳоратини намойиш этишга лойиқ таржима. Дарвоқе, *кимнинг* маҳорати ҳақида кўпроқ гапириш керак — ёзувчи маҳорати ҳақидами, ё таржимон маҳорати ҳақидами? Бу саволга жавоб беришдан олдин мазкур шеърининг В. Державиндан олдин бошқа кишилар томонидан қилинган таржимасидан мисол келтирамиз:

Караваны с крестами и четками,
Под звон колокольный
• барабаня на бубнях,
Шли месяцы и года...
Конфуций, Шаман, Ислам,
Будда.
Крича и взывая к богу,
«Жертвую»,
«Жертвую»,
Шли по этим старинным
дорогам.

(М. Родионов ва Г. Рабинович таржимаси)¹

Бу таржима ўз вақтида ҳақли равишда танқидга учраган. С. Трегуб бундай таржималарни савияси паст,

¹ Журн. «Советская литература народов Средней Азии», 1932. № 2.

асл нусхани тоқат қилиб бўлмайдиган даражада майиб қилиб кўрсатадиган яроқсиз таржималар сифатида баҳолайди¹.

Чиндан ҳам, М. Родионов ва Г. Рабинович таржимаси Фафур Гулом шеърининг руҳини, ўтли нафасини акс эттиришдан ожиз. У бадий таржимадан кўра кўпроқ назмга тизилган тағламага (подстрочник) ўхшаб кетади. В. Державин таржимаси эса бақувват, етук асар, у Г. Гулом шеъри каби қалбни ҳаяжонга солади.

Муаллиф маҳорати таржимоннинг усталиги орқали рўёбга чиқиши мумкин. Таржимон маҳорати қанчалик юксак бўлса, шоирлик иқтидори, қайта яратиш малакаси қанчалик кучли бўлса, муаллиф маҳорати, санъаткорлиги шунча тўлиқ ифодаланadi. Шунинг учун таржима асосида фикр юритганда шоир услуби ва маҳорати, адабий-эстетик мавқеи, приёмлари, поэзия оламига киритган янгиликлари, улуши ҳақида гапириш таржимоннинг услуби ва санъаткорлигини четлаб ўтиш орқали эмас, балки худди шу таржимон ижодини қўшиб ўрганиш орқали олиб борилгандагина тўғри ва одилona иш қилинган бўлади. Шунда ҳам таржимоннинг номини шунчаки тилга олиб ўтиш эмас, балки ижодкор сиймо сифатида махсус ўрганиш, батафсил таҳлил орқали кўрсатиш лозим бўлади. Фафур Гулом маҳорати, санъаткорлиги В. Державин маҳорати орқали рус китобхонига етган, рус шеъриятида воқеа бўлган экан, ўзбек шорининг Бутуниттифоқ миқёсидаги шуҳрати ҳақида гапирганда атоқли таржимоннинг меҳнати ва маҳоратини қайта-қайта таъкидлаш ва муносиб тақдирлаш зарур. В. Державин таржимасида адекватлик луғавий мувофиқлик проценти, лисоний муқобиллик билан эмас, балки яхлит ҳолда олганда, шеърий асар аслига нечоғли яқин бўлиши билан баҳоланиши мумкинлигини ёрқин

¹ Журн. «Советская литература народов Средней Азии», 1933, № 2, 153-бет.

намойиш этган. «Таржима эркин бўлади, аммо эркинлик қилишга ҳаддинг сифиши керак», деган эди буюк Гёте. В. Державин, Л. Пеньковский, С. Липкин сингари уста таржимонлар ана шу ҳуқуқдан тўла ва меъёрида фойдаланиб, чинакам санъат мўъжизалари бунёд этганлар.

«ТАРЖИМА ҚИЛМАСАМ ТУРОЛМАЙМАН»

Евгений Евтушенко ёзади:

Не страшен вольный перевод
Ничто не вольность, если любишь.
Но если музыку погубишь
Все мысли это переверт¹.

Ҳеч гапмас эркинлик, гар севсанг шеърни,
Хатарлимас эркин таржима. Ҳайҳот!
Хароб айласанг-чи, мусиқа, куйни —
Фикрлар барчаси уйдирма, туҳмат.

Таржима муваффақияти учун муҳим гап: асарни севиш. Севганда ҳам катта эҳтирос билан, ижодкор сифатида қаттиқ меҳр қўйиб севиш. Шоирнинг фикр-ўйлари, ифодалари, каломи шундагина таржимоннинг вужудини қамраб олади, тинчлик бермай, унинг хаёлот оламида кезиб юради. Шеърнинг мароми, оҳанги қулоқлар остида жаранглаб туради. Ана шундай шеър таржимоннинг дил дафтарида янги тил либосида қайта туғилади. Асар мусиқасини ҳис қилиш, уни таржимада тўғри тараннум эта билиш асосий талабдир. Мусиқани ҳис этмаган таржимон шеърнинг руҳига киролмайди, асарнинг маъзи-маъносини бериш худди шу мусиқавий гармонияни акс

¹ *Евг. Евтушенко. Лук и Лира. Изд-во «Заря Востока», Тбилиси, 1959, стр. 27. (Е. Евтушенконинг Грузия ҳақидаги шеърлари ва грузин шоирлари ижодидан қилган таржималари мажмуаси.)*

этириш орқали содир бўлади. Е. Евтушенко чиндан ҳақ: асл нусха мусиқасини хароб этган таржимон маънода, фикрда ҳам сохтакорликка йўл қўйган бўлади.

Маълумки, шеър аввал ўзига хос мароми, куйи билан туғилади. Китобхонларга ва демакки, таржимонларга ҳам у, аввало, шу жиҳатдан таъсир этади. Асарнинг ўзига хос оҳанги, мақомни илғамаган кимса уни ўн дапқир ўқиса ҳам фойдасиз: ҳеч нарса тушунмайди, таъсирланмайди. Лекин ички ритми, оҳангни вужуди билан туйган киши учун олам бошқача бўлади, мисралар ўзгача ястанади, сўзлар бошқача порлайди, маъно нурланади.

Асар таржимонга қаттиқ таъсир этмаса, завқини тошириб, илҳоми жўш урмаса, яхши таржима пайдо бўлмайди. Таржимон, аввало, дидли китобхондир. У ўз таъбига мувофиқ асар танлайди, ўзига ёққан шеърни мўлжалга олади. Бошқа китобхонлардан шуниси билан фарқ қиладики, у ўз таассуроти, завқини оддий ўқувчи сингари ҳикоя қилиб бериш, шарҳлаб тушунтириш билан шуғулланмасдан, балки бу шавқни шеърга солиб тақдим этади, асл нусха тилини билмайдиган кишиларга асардан лаззатланиш имкониятини яратади.

Ш. Шомуҳаммедовнинг қуйидаги сўзлари таржимон муддаосини дуруст ифодалайди: «Киши гўзал боғларда сайр қилиб юрганда, денгиз бўйлари завқини сурганда, тоғ этаклари оқшомининг ажойиб оромидан баҳраманд бўлганда, ҳатто лазиз бир таом еганда яқин кишиларини, ёр-биродарларини, дўстларини эслайди. Уларни ҳам шу лаззатдан баҳраманд қилгиси, шу неъматларни бирга баҳам кўргиси келади. Мен ҳам қачон Рудакий, Фирдавсий, Хайём ва бошқа ажойиб сўз усталарини мутолаа қилар эканман, дилимда шундай ҳис ғолиб келиб туради, менинг севган кишиларим форсчани билмаганлари учун бу лаззатдан бебаҳра, аммо бунга ташна ва тўла ҳуқуқли ўзбек китобхонлари кўз ўнгимда туради.

Мен уларни Рудакийнинг тоғ ҳавосидек мусаффо шеърлари, Умар Хайёмнинг ҳар қандай ҳорғинликни бирдан оладиган рубоийлари, Ҳофизнинг жўшқин, юрак алангаси ўйнаб турган ғазаллари, ҳаёт тажрибасидан камолотга етган донишманд Саъдийнинг ҳикматга тўла мисралари, хуллас, форс-тожик сўз хазинасининг ҳамма жавоҳирларидан баҳраманд этгим, уларни дунёга кўз-кўз қилгим, бу ажойиб гулзорнинг хушбўй исини дўстларим — барча китобхонларга етказгим келади»¹.

Шонслом Шомуҳаммедовнинг таржималари шу муҳаббатнинг меваси ўлароқ, халқимиз қалбидан жой олиб келмоқда. Ижодий дўстлашув содир бўлгач, шоир ҳиссиётларини таржимон ўзиники каби қабул қилади. Ўзаро руҳий уйғунлик ҳосил бўлади, чинакам ҳамтуйғулилик, руҳдошлик юз беради.

Улуғ Ватан урушининг мудҳиш даври — 1941 йил. Совет кишиларининг матонати, метиндай маънавий қудрати замон синовидан ўтмоқда. Бу улуғ матонат адабларимиз илҳомини жўш урдиради. Битмас-туганмас оптимизм, ғалабага ишонч ғоялари янграган асарлар бирин-кетин яратилади. Шулардан бири Константин Симоновнинг «Мени кутгил» шеъридир. Бу солдатнинг ўз севгилисига йўллаган ҳаяжонли илтижоси, абадий руҳий барҳаётлик ҳақидаги нидоси эди. Шеър бутун фронт бўйлаб оғизма-оғиз тарқалади, мактубларга қўшиб жўнатилади. Гўё у солдат юрагидан отилиб чиққандай эди:

Жди меня, и я вернусь,
Только очень жди,
Жди, когда наводят грусть

¹ Ш. Шомуҳаммедов. Форс-тожик адабиёти классиклари, ЎзССР Давлат бадний адабиёт нашриёти, Т., 1963, 196-бет.

Желтые дожди,
Жди, когда снега метут,
Жди, когда жара,
Жди, когда других не ждут,
Позабыв вчера,
Жди, когда из дальних мест
Писем не придёт,
Жди когда уж надоест,
Всем, кто вместе ждёт¹.

Бу шеърни Ҳамид Олимжон 1942 йили ўзбек тилига ўгиради:

Мени кутгил ва мен қайтарман,
Фақат кутгил жуда интизор,
Кутгил, ёмғир зериктирганда,
Мени кутгил, ёққанида қор.
Атрофингни ҳарорат қоплаб,
Еру кўкни чанг тутганда, кут,
Бошқаларни узатган дўстлар,
Кечагина унутганда, кут.
Хат келмасдан узоқ ерлардан,
Юрагингни қилганида қон,
Кутгил, сен-ла, бирга кутганлар,
Зериккандан чекканда фиғон².

К. Симоновнинг ўтли туйғулари ўзбек шонрининг ил армони билан йўғрилади. Негаки, Ҳ. Олимжоннинг фикру зикри, хаёли ўша вақтлар, бошқа кўплаб адиблар каби, уруш мавзуи билан банд, илҳоми жанговар изга кўчган, «Шарқдан Ғарбга кетаётган дўстга», «Гвардиячиларимизга салом», «Москванн мен биламан»,

¹ К. Симонов. Сочинения в 6-ти томах, т. I. Изд-во «Художественная литература», М., 1966, стр. 115.

² Ҳамид Олимжон. Беш томлик асарлар мажмуаси, I жилд, Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1970, 308-бет.

«Почтальон», «Хат», «Қўлингга қурол ол» каби ажойиб шеърларни тизаётган паллалар эди. Бу даврда Ҳамид Олимжоннинг асарлари орасида вафо ва садоқат, севишганларнинг аҳду паймони мотивлари, мардоналик шавқ билан жарангларди.

Жисмимиз йўқолур, ўчмас номимиз,
Ғалаба тўйида бўлурмиз биз ҳам.
Азиз дўстлар билан учрашиб хандон,
Қадрдон элларга қўярмиз қадам.

(«Севги»)

Солдат тилидан келтирилган бу сатрлар «Мени кутгил» билан ҳамоҳанг янграмайдими? Ҳамид Олимжон Константин Симонов асарида ўзини банд этган фикр ва кечинмалар изҳорини топади, унинг сиймосида «ўз шеърини» кўради. «Мени кутгил» фақат мазмун-маъноси эмас, балки услуби билан ҳам Ҳ. Олимжон руҳига во-баста, ҳамоҳанг эди. Эҳтиросга бой, мармардай мусаффо ва ярқироқ, содда, лекин бадиий баркамол шеърлар Ҳамид Олимжон ижодини белгилайдиган хусусиятдир. К. Симонов шеърини таржима қилиш орқали ардоқли шониримиз ўз туйғуларини ифодалашда яна бир имкониятдан туртки сифатида фойдаланган эди. Шу сабабли «Мени кутгил» чин маъноси билан ўзбекча шеър бўлиб қолди ва Ҳамид Олимжон меросидан муносиб ўрин эгаллади.

Дм. Ковалев Ёқутистон шоири С. Данилов шеърларини таржима қиларкан, дейди: «Сен қаламкаш дўстинг асарида қимматли, эзгу нарсаларни кашф этганинг учун уни таржима қиласан. Фақат шундагина ижодий қонқиш пайдо бўлади, ўзинг ҳар бир таржимадан кейин тўлишиб, бойиб борасан». Натижада шоир-таржимон таржимани ўз асаридан ҳам муҳимроқ деб ҳисоблайди, китобхонни хурсанд қилишга, топган янги кашфиёти-ни унга тортиқ этишга ошиқади. «Бўлмаса, таржимага

қўл уришдан нима фойда? Ахир, таржима кўнгил чигалини ёзиш учун қилинадиган эрмак машғулот эмас!»¹

Таржима — шавқ, ижодий кашфиёт қувончи бўлиши, таржимонга руҳий қониқиш бахш этиши лозим. Таржимон ўз севган асарини ёзаётгандай тўлиб-тошиб нишлаши керак. Шу сабабли таржима жараёнининг ўзи ҳам поэзия, яъни туйғулар оламини, нафосат оламини, фикр-ўйлар оламини сайр этиш, ижодий бунёдкорлик демак. Шоир ташқи дунёдан, ҳаётдан таъсирланиб, қалби жунбишга келган, илҳоми жўшган пайтда ёзмасдан туролмайди, фикр-туйғулари оҳангларга йўғрилиб қоғозга тушади. Таржимон ҳам шу ҳолатни бошидан кечиради. Фақат унга таъсир этадиган объект — бу бошқа адибнинг асаридир. Арман шоири Л. Севан дейди: «Таржима қилмасдан туролмайман. Акс ҳолда менинг олагим ифодаланган шеърни кўчириб оламан, адабий ўғирлик билан шуғулланган бўламан»².

Таржима қилмасам туролмайман! Ана шу нуқтада, шундай руҳий кайфиятда қалам сурганда шоир юксак поэзия памунасини ярата олади. Бундан келиб чиқадиган маъно шуки, таржима ҳам, оригинал ижод каби, буюртма билан адо қилинмайди, учраган автор китобини бугун қўлга олиб, ҳали ўқиб чиқмасданоқ, биринчи мисрасидан бошлаб ўгиравериш хом ва ҳиссиз назмларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлмоқда. Ҳатто дурустгина истеъдодли шоирлар ҳам шу кўйга тушганда яхши таржима беролмайдилар. Таржима — автор билан бўлган эҳтиросли муҳаббатнинг қонуний фарзанди. Бу муҳаббат фақат замондош шоирлар, бир тарихий даврда яшаётган адиблар орасида эмас, балки хилма-хил даврларда яшаган ижодкорлар орасида ҳам пайдо бўлиши мумкин. Бошқа тарихий шароитда яшаб ижод этган, ти-

¹ В. Литвинов. Север, лирика, человечность. Журн. «Дружба народов», 1967, № 4, стр. 207.

² Журн. «Мастерство перевода», 1969, стр. 36.

ли ва услуби анча эскириб қолган шоирлар асарларини таржима қилиш катта меҳнатни, машаққатли изланишлар, тадқиқотлар олиб боришни тақозо этади. Адабий асар чин инсонпарварлик ғоялари билан суғорилган бўлса, у ҳамма давр китобхонларини ҳаяжонга солиши мумкин, бу фазилат айни пайтда адиблар орасидаги, адабиётлар ўртасидаги узлуксиз муносабат, руҳий алоқадорликнинг давом этиш қонуниятини белгилайди. Таржимоннинг вазифаси бунда шу билан мушкуллашадарки, у авторни ўз даврига яқинлаштириши, янги замона китобхонларининг севиқли дўстига айлантириши керак. Бу эса ўтмишда яратилган асарнинг фақат ғоясини, маъносини эмас, шу билан бирга, ўша давр ҳақида ҳам тасаввур бериш орқали амалга ошиши мумкин. «Классик маҳбуба»нинг ана шунақа ўзига хос нози, инжиқликлари бор.

У янги даврга ўз замонасининг безаклари, урф-одади, удум-таомили билан кўрinishни хоҳлайди. Таржимон бунга кўниши керак. Давр колоритини бериш орқали асарнинг миллий хусусияти ҳам, автор индивидуаллиги ҳам акс этиши мумкин. Бу учаласи, трио-компонент, ўзаро алоқадор. Бирини инкор этиш — иккинчисини йўққа чиқаради. Ҳам услуб, ҳам миллийлик, ҳам асар яратилган давр руҳини ифода этиш учун таржимон илмий-тадқиқот иши олиб борадиган мутахассис ролини ҳам ўйнайди, халқнинг тарихини, асарни юзага келтирган ижтимоий шарт-шароитни, адабий оқимлар, анъаналар, муаллифни ўраган муҳит, ғоявий-фалсафий қарашлар, этнография ва мифологияни ўрганмоғи лозим. Буларнинг барчаси ўша «эҳтиросли муҳаббат» туфайли қўлга киради, ўша садоқат ва ўша бурчдорлик таржимонни фидойи бўлишга, умрини бағишлашга ундайди.

А. С. Пушкиннинг замондоши А. Гнедич Гомернинг «Илиада»сини таржима қилиш учун йигирма йил сарф этган. Пушкин бунини рус адабиётида катта воқеа деб баҳолади ва таржимонга қасида бағишлади. «Сен Гомер

билан узоқ суҳбатлашдинг» дейди Пушкин¹. Бу «суҳбатлашиш» қадимги дostonнависнинг дунёсига шўнғиб кетиш, ҳар бир сатр, ҳар бир иборасининг маъносини чақиш ва рус ўқувчисига уни шеър билан манзур этишдан иборат эди. Таржимон автор ҳиссиётларини қайта бошдан кечирса, шоир кайфияти, ҳолатини янгидан кашф эта олса, таржима кўнгилдагидай чиқиши мумкин. Бундай ижодий ҳамсуҳбат жараёнини Борис Пастернак образли қилиб: «Мен Байрон билан тамаки чекканман», деб ифодалаган эди². Пастернакнинг шеърый таржиманинг моҳир устаси бўлиб етишувни сирин ҳам шунда. У ўзи таржима қилаётган асар авторини энг яқин кишини, ҳаммаслаги деб биларди. Танқидчи Л. Озеровнинг хотирлашича, Пастернак «Шекспир сурони билан яшган». У ҳамма ерда, ҳар бир суҳбатда Шекспир ҳақида тўлиб-тошиб гапирар, буюк драматург ғояларини ҳаяжонланиб тарғиб этган³.

«Шекспирни таржима қилиш катта меҳнат ва вақтни талаб қиладиган иш,— эътироф этганди Б. Пастернакнинг ўзи.— Бу ишга киришгандан кейин ҳар кунни шуғулланиш ва қадам-бақадам авторга яқинлашиш лозим бўлади. Текст устидаги бундай машғулот, доимий олга қилинадиган ҳаракат таржимонни автор бир замонлар бошдан ўтказган ҳолатга солиб қўяди... Шунда авторнинг айрим сирларига яқинлаша борасан, ўзингни у билан бирга ҳис эта бошлайсан»⁴.

Ўзбек адиблари Ғафур Ғулom ва Мақсуд Шайхзода Шекспир трагедияларини, Ойбек «Евгений Онегин»ни,

¹ А. С. Пушкин. Полн. собр. соч. т. 3. Изд-во АН СССР, М., 1963, стр. 238.

² Сб. «Мастерство перевода», 1963, стр. 382.

³ «Мастерство перевода», М., 1966, стр. 115.

⁴ Б. Пастернак. Заметки о Шекспире. Сб. «Мастерство перевода», 1968, стр. 113.

Миртемир «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон», «Манас», «Русияда ким яхши яшайди»ни, Абдулла Орипов «Илоҳий комедия»ни, Эркин Воҳидов «Фауст»ни ана шундай заҳмат билан таржима қилиб, Пастернак айтган ижодий ҳолатни бошдан кечирганлар. Бундай бадий обидаларни таржима қилиш ижодкорлар ҳаётнда катта воқеа бўлиб қолади, буларнинг ҳар бири ўн йиллаб, йнгирма йиллаб қилинган меҳнат ва тайёргарлик самарасидир. Бу каби йирик, салмоқдор асарлар, эҳтимол, эллик йилда, юз йилда бир марта таржима қилиниши мумкин. Бу таржималарнинг қиймати, яшовчанлиги, масъулияти ҳам шу билан ўлчанади.

Шоир билан таржимон, асар билан унинг «ўз» таржимони узоқ вақт бир-бирини излайди, бир-бирига интилади. Қадимги мунажжимларнинг тасаввурига кўра, юлдузларнинг бирор-бир сайёра билан фалакнинг муайян буржида дуч келиши саодатли дамлар, хушнуд этадиган ҳодисалардан дарак берса, бошқа бир ҳолатда наҳсу касофатга ишора қилар экан. Халқ орасида *юлдузи юлдузига тўғри келади*, деган ибора бор. Бу ҳам балки шу самовий тушунчалар таъсирида пайдо бўлгандир. Яхши таржима муаллиф билан таржимоннинг юлдузи тўғри келганда бунёд этилади.

Эркин Воҳидов гўё Сергей Есенин шеърларини таржима қилиш учун шоир бўлиб туғилгандай. Ўзбек Есенинини Воҳидовсиз тасаввур қилиш қийин. Машҳур қўшиқчи шоирни ашъорфаҳм китобхон биринчи марта Э. Воҳидов таржимасида ўқигани учун эмас, балки Есенин ашъорини таржимон ажойиб бир монанд оҳанг билан қайта куйлагани учун шундайди. Эркин Воҳидов Есениннинг нозик шоирона қалбини чуқур ҳис этади, унинг дардини, созининг ҳар бир пардаси, ҳар бир тори қандай чертилишини билади ва бу назокат, бу куй ўзбек тилида қандай янграшини аъло даражада ифода эта олади. Бу нарса Эркин Воҳидовнинг ижодкор сифатида услуби, овозининг Сергей Есенинга гоят яқин-

лигидан келиб чиққан эди. Мана бу, ҳақиқатан ҳам, саодатли учрашув бўлди.

С. Есенин рус шоирлари орасида Шарққа чуқур ихлос билан қараган, айниқса, форс шеърятининг зўр муҳаббат ила севган киши эди. У Шерозга бормоқчи, Саъдий ва Ҳофиз хокни зиёрат қилмоқчи, «шеърятнинг соф ҳавосидан» нафас олмоқчи эди. Шоир Шарққа интиларкан, саёҳат учун эмас, «таълим олиш учун, ўрганиш учун боришим керак», деб қайта-қайта уқтиради¹. Бу сафар унга насиб бўлмади, кўнглида армон бўлиб қолди. Бироқ бу орзу, шарқона хаёл ажойиб лирик гулдаста — «Форс тароналари»нинг яратилишига сабаб бўлди.

Шаҳинам, о менинг Шаҳинам,
Шимол ёқда бир нозанин бор.
Сенга ўхшар ғоятда дилдор,
Балки мени ўйлар ул санам...¹
Шаҳинам, о менинг Шаҳинам.

Заъфар юртга нур тўкар оқшом,
Боғда гуллар жавлон урган пайт.
Кел, жонгинам, қўшиқ айт, Хайём —
Куйлаб ўтган қўшиқлардан айт
Боғда гуллар жавлон урган пайт.

Эркин Воҳидовдаги ширин забон, майинлик, дилраболик Есенин сатрларини ўзбекчада яйратиб юборган. Ҳаракатчан, динамик образлар, сероҳанг сеҳрли шарқона иборалар, энг муҳими, Есенинча куй, мусиқа ўз авжида барала янграйдикки, таржима санъатига шубҳа билан қарайдиган ҳар қандай шаккок ҳам «Офарин!» демасдан иложи йўқ. Шоир ибораларининг анчасини

¹ П. Тартаковский. Поэзия пустыни и весны. Изд-во литературы и искусства им. Гафура Гуляма, Ташкент, 1974, стр. 140.

унинг ўз асарларида, «Ёшлик девони»да учратиш мумкин. Бу такрор — шаблон эмас, ягона ижодий услубнинг турли хил жилоланишидир. Э. Воҳидовнинг сўз бойлиги катта, завқи, ижодий хаёллари беҳудуд.

Бу ўринда яна бир нарсани таъкидламоқ даркор. Гап шуодаки, Есенин каби шоирлар, асосан, бир оҳангли ижодкор ҳисобланади. Бежиз эмаски, бу шоир асарларининг ҳаммасини яхлит бир поэма деб юритадилар. Аммо Алишер Навоий каби, А. С. Пушкин сингари кўп оҳангли, услубида хилма-хил жилолар ва ҳатто турлича ижодий методлар акс этган (масалан, Пушкинда кучли романтизм ҳам, танқидий реализм ҳам бор) шоирларининг асарларини таржима қилиш бошқача муносабатни талаб этади. Ана шу услубий жилвакорлик бу адиблар ижодини бир неча таржимон ўғиршига сабаб бўлади, бунда ҳар бир таржимон ўзига яқин асарни танлаб олади. Шунингдек, бир таржимоннинг бир неча адиб ижодидан таржима қилишини ҳам шу ҳодисанинг давоми сифатида тушунтириш мумкин. Таржимоннинг автор қиёфасига кира олиш маҳорати бунда тўла маънода ўзини намоён этади.

Шу тариқа, шеърни бир тилдан бошқа тилга, бир адабий анъанадан иккинчи адабий анъанага, бир миллий заминдан ўзга миллий заминга ўтказиш анчайин қонуниятларга, талабларга эга нозик санъат эканлиги аён бўлди. Бу санъатга меҳр қўйган, уни ҳурмат қилган ва сиру асрорини эгаллаган ижодкорларнинг хизмати, тажрибаси, маҳорати ҳар қанча таҳсинга сазовор. Улар меросини ўрганиш, тарғиб этиш шеърят деган улуг мўъжизани кашф этишнинг шарафли, серташвиш, леккин зарурий йўлларида биридир.

СОНЕТ ТАРЖИМАСИ

Ўзбек шеърнати янги-янги шакллар, ранго-ранг оҳанглар билан бойиб борапти. Кейинги йилларда окта-

ва, сонет, сарбастнинг ҳар хил турида ёзилган шеърлар кўпайиб қолди. Ўзбек адабиётининг бундай чўққига кўтарилишида кенг миқёсдаги адабий алоқанинг, биринчи навбатда таржиманинг роли беқиёс катта бўлди. Зеро, ана шу янги форма ва жанрлар шоирларимизнинг Европа шеърятидан кўплаб асарларни севиб таржима қилишлари туфайли адабиётимизга кириб келди. Аста-секин бу янги шакллар соф миллий жанрлар қаторида ўзбек шоирларининг ижодидан мустаҳкам ўрин олиб, талайгина ажойиб асарларнинг яратилишига сабаб бўлади.

Сирасини айтганда, ҳар бир жанр, ҳар бир адабий-услубий шаклнинг ўз ифодавий-тасвирий имконияти, ўз жозибаси бор. Шоирлар турли шеърый шаклда куч синаб кўриш билан ўз ҳис-туйғуларини ёрқинроқ, мукамалроқ ифода этишга йўл қидирадилар. Шоир Барот Бойқобилов эса кўҳна сонетнинг қатъий чорчўбасида ўзини эркин ҳис қилиб, бугунги фаровон ҳаётимиз нашидасини куйламоқда. Шоир сонетлари китобхонлар томонидан яхши кутиб олинди, адабий жамоатчиликка маъқул бўлди. Барот сонетларининг рус тилига таржима қилиниб, алоҳида китоб ҳолида чоп этилгани¹ бу фикрни яна бир карра тасдиқлайди. Бу Баротнинг рус тилида босилиб чиққан иккинчи китобидир. Биринчи китобдаги («Памятники говорят», «Ёш гвардия», 1970) шеърларнинг бир қисми ҳам сонетлар бўлиб, уларни Н. Лукьянов, Г. Некрасов, А. Наумов, С. Бринскихлар таржима қилган эдилар. «Сонетлар китоби»нинг таржимони — Владимир Цибин. Бу ном шеърят мухлисларига яхши таниш. Унинг ўйчан, сермазмун шеърлари шавқ билан ўқилади. В. Цибин оригинал ижодда бўлгани каби, таржимачиликда ҳам обрў қозонган таланти қалам соҳибидир. «Сонетлар китоби» унинг бу соҳадаги катта ижо-

¹ Барот Байкабулов. Книга сонетов. Изд-во им. Г. Гуляма, Ташкент, 1977 г.

дий ишидир. Китобдан 130 сонет, сонетдан таркиб топган «Қуёш фарзанди» (таржимада у «Олтин бешик» деб номланган) ва «Самарқанд» номли сонет гулчамбари жой олган. Таржима қилинган сонетлар мавзу жиҳатидан ранг-баранг. Улар орасида муҳаббат тасвири ҳам, вафо ва садоқатни куйловчи мисралар ҳам, давр суръати, ҳаёт, коинот асрори ҳақида, уруш қурбонлари хотираси тўғрисида ўй суришга ундайдиган шеърлар ҳам бор.

Ўтмиш билан ҳозирги замонамиз орасидаги боғлиқлиқ, аجدодлар меросининг бугунги социалистик ҳаётимизга ҳамоҳанглиги, инқилобий давомийликни чуқур ҳис этиш Барот сонетларининг кўпида ўз аксини топган. Бу гоё айниқса «Қуёш фарзанди» достонида яққол гавдаланган. Достонда шоирнинг аввалги асарларида куйланиб келинган гоёлар умумлаштирилиб берилади, фикрлар яна теранлашган, ҳис-туйғулар қамрови кенгайган. Фалсафий-иҷтимоий ўйлар ҳаяжонли-публицистик интонация билан қўшилиб, тантанавор, айни пайтда залварли ритмни вужудга келтирган. Достоннинг ҳар бир сонетини бир фахрия дейиш мумкин. Бахтиёр замонда розилик туйғуси, шукроналик, шукуҳ бўртиб туради. Шоир Улуғ инқилобий йиллар нафаси, бемисл галабаларимиз, пояма-поя юксалишлар хусусида, қудратли халқнинг матонати, ҳиммати ва саховати тўғрисида ёзади, Ленин гоёлари, жонажон партиямиз раҳнамолигида бунёд бўлган ҳур жумҳуриятимизнинг поэтик образини яратади. Қониқниш билан қайд этиш керакки, Барот сонетларининг бу хусусиятлари В. Цибин таржимасида баралла акс этган.

Маълумки, шеърин таржимада асарнинг жанр тузилиши, шаклий белгилар катта таъсир кўрсатади. Мисол учун Шарқ шеърятининг қасида, ғазал, рубоний каби жанрларини бошқа тилга таржима қилганда улардаги муҳим шаклий жиҳатлар сақланмаса, оҳанг ҳам, маъно ҳам юзага чиқмай қолади. Шу сингарин сонетда

ифодаланган поэтик мазмунни ўзбек тилида тиклаш учун унинг композицияси, қофияланиш тартибини мукамал сақлаш албатта зарур (дарвоқе, Барот Бойқобилов ўзининг таржимонлик фаолиятида бунни бошдан кечирди. Унинг немис шоири Бехердан қилган таржималари бунга яхши мисолдир). Бу тарафдан сонет билан ғазал орасида ўхшашлик бор. Сонет ҳам, ғазал ҳам қадимий, классик жанрлар туркумига киради, дастлабки даврларда ишқ-муҳаббат мавзуларини, лирик кечинмалар, нозик ҳиссиётларни ифодалаш учун хизмат қилиб келган. Шарқда ғазалнинг Саъдий, Ҳофиз, Жомий, Навоий каби моҳир усталари бўлганидай, Ғарбда сонетнинг Петрарка, Данте, Мекиланжело сингарни даҳолари бўлган. Сўнгра сонет Европа бўйлаб кенг тарқалди, Ронсар, Шекспир Мицкевичлар бу жанрда ўлмас асарлар яратиб, жаҳонга машҳур бўлдилар. Сонетнинг тузилишида ғазалга яқин келадиган жиҳатлар кўп. Ҳар иккала жанрда ҳам анъанавий қатъий қонуниятлар мавжуд. Ғазалнинг ҳар бир байти ўзидан олдинги байт билан қофия, радиф, вази орқали, шоирнинг кайфиятини ифодалайдиган интонация билан узвий боғланиб келади. Бу шеърнинг яхлитлигини таъминлаб, ўқувчига ғоят кучли таъсир этадиган бадиий воситадир. Сонет бўлса, асосан, ўн тўрт мисрадан иборат кичик шеърый жанрдир. Сонетнинг қофияланиш тартибидан терцинанинг таъсирини сезиш мумкин, аммо терцинадан фарқли ўлароқ сонетнинг бандлари уч мисрали бўлмасдан, балки тўрт қаторни ўз ичига оладиган бандлар (катрен) билан бошланиб, охири уч мисрали бандлар (терцет) билан якунланади. Кейинчалик икки мисрали терцетлар билан ҳам сонетлар яратилган. Қофияланиш тўртликларда *абба* ёки *абаб* таркибидан, учликларда — *аба*, *баб* (учликлар ўзаро занжирий қофияга эга). Агар сонетнинг охири икки мисра билан якунланса, унда бу мисралар бир-бири билан қофияланади ва тўртликларнинг сони биттага ошади. Сонетнинг қофиялари худди

ғазалники каби тўлиқ, жарангдор, тарҳи тоза бўлиши талаб қилинган. Шартга кўра сонет бандларининг маъно ва мазмуни ўзаро изчил боғланиши керак. Ҳар бир банд бир бутунликни ташкил этиш билан бирга мазмунан кейинги бандга уланиб, маъно, поэтик туйғу ривожланиб, кучайиб бориши лозим. Биринчи катрин — экспозиция, унда шеърнинг асосий мавзуи баён этилади, кейин у иккинчи катренда ривожлантирилади — поэтик фикр чуқурлашиб, туйғу кучаяди. Бундан кейин келадиган бандларда (терцетларда) мавзунинг ечими ва асосий хулоса ифодаланади. Сонет қулфи деб аталувчи охириги банд (учлик ёки иккилик) фикрнинг ўткирлиги, образларининг тозаллиги, ярқироқлиги билан ажралиб туради ва у шеърга алоҳида ҳусн бағишлайди (ғазалдаги ҳусни мақташ сингари). Сонетда ориқча сўз ва иборалар ишлатиш нолойиқ деб ҳисобланган. Ихчам ва гўзал мисраларда латиф, такрорланмас санъаткорлик акс этиши ва у бутун унсурлари билан шеъринг нафосатни таъминлашга хизмат қилиши лозим. Сонетнинг тур ва хиллари кўп, шоирлар унга анчагина ислохотлар киритишган. Лекин шунга қарамай жанрнинг қадимий қоида-қонунларига ҳамма вақт амал қилиб келинган. Шунинг учун сонетда шеър ёзиш катта маҳоратни талаб қиладиги, бу борада қалам сурган шоир жиддий синовларга ўзини тайёрлаган бўлиши даркор.

Сонет рус адабиётида Пушкин замонидан бери маълум, у рус китобхонлари учун қадрдон шеъринг формадир. Шунинг учун бунда рус таржимони олдида ўзига бегона бўлган жанрни ўқувчиларга манзур этиш проблемаси эмас, балки китобхонга таниш шеъринг формада ифодаланган янги мазмунни шу шаклнинг ўзи билан бошқа тилда ифодалаш вазифаси турарди. В. Цибин бунинг урдасидан чиқа олган. Барот Бойқобилов ижодига хос белгилар — тантанавор оҳанг, таърифий-тавсифий иборалар, қасидамонанд сатрларда фикрни бевоқифа ифодалаб кетиш русча сонет бандларига кўчган.

Таржимада ҳар бир сонетнинг ўзига хос тузилиши, маъно-мантиқ яхлитлиги, шоир кайфияти зуҳурида намоён бўладиган поэтик приёмлар, гоҳ бирдай давом этувчи босиқ, сокин ритм, гоҳ кучайиб, авжланиб борувчи ҳиссиётлар тўлқини, мазмун билан интонация ва образларнинг узвий таносиби моҳирлик билан қайта ҳосил қилинган. Мисол тариқасида мана бу сонетни олайлик:

Зилзила зарбидан қуласа бино,
Янги бир иморат қурмоқлик мумкин.
Тоғ бўғиб қолганда тўхтаса дарё,
Уни ўз йўлига бурмоқлик мумкин.
Булоқни бекитиб қолса харсангтош,
Игнадай кўзини очасан бир кун.
Қора илон ногоҳ сочганда заҳар,
Давосин кимдандир топмоқлик мумкин.
Униб чиқмай қолса сепган уруғи,
Такрор экар уни жафокаш деҳқон.
Ўчиб қолса агар ўчоқда чўғи,
Бир гугурт чертилса ловуллаз гулхан.
Бевафолик қилса ёринг мабодо
Давосин топмайсан икки дунёда.

Таржимаси:

Повалят дом подземные толчки —
Дом новый возведем на пепелище.
Вершина встанет на пути реки,
Река — вновь русло новое отыщет.
Засиплют родничок живої пески,
Проткнешь песок — и вновь струя засвищет.
Змея укусит — к доктору беги,
Он даст лекарства — и здоровье, дружисе!
Посев весной если не взойдет,
Посеет вновь старательный дехканин.
Огонь погаснет в очаге и вот

От спички вновь запылало пламя.
И лишь любовь отдав другому в сети,—
Не исцелишься ни за что на свете.

Аксарият сонетлар рус тилида ана шундай бўлиқлик билан жаранглаб туради. Бу жиҳатдан В. Цибин таржималари Баротнинг рус тилидаги аввалги китобида босилган сонетлардан устун туради. «Қуёш фарзанди» поэмасидаги сонетни сонетга улаб борадиган занжирий боғлиқлик асарининг композицион жиҳатдан ғоявий-бадний яхлитлигини таъминлаган ҳам бу нарса таржимада мукамал рўёбга чиққан. Барот сонетлари вазн ва оҳанг жиҳатидан турли-тумандир. В. Цибин бу томонларни ҳам ҳисобга олиб, ҳар бир шеърнинг интонацион ўзига хослигини сақлашга муваффақ бўлган.

Шу билан бирга айрим сонетлар таржимасида маънони ўзгартириб юбориш ҳоллари, баъзан эса мазмуннинг ёрқин ифодаланмагани кўзга ташланади. Масалан, «Ўзоқдан таралар мунгли мусиқа» деб бошланувчи сонетда шоир нафис наво таралаётган бир хушнуд дамда «қандайдир ғарбча ғата-ғут янграб», тингловчиларнинг кўнглини ғаш қилганини ёзади. Таржимада эса мунгли наво қувноқ вальс оҳангига зид қўйиб тасвирланган. Бу муаллифнинг муддаосига мувофиқ эмас. Чунки оригиналда бир миллий куй иккинчисига, ёхуд умуман, музика турлари бир-бирига қарама-қарши қўйилмайди. Шоир чинакам санъат билан енгил-елпи, сохта «қуйлар»ни қиёслаб, асл, дилнишин мусиқа асарларимизнинг халқчиллиги, ҳаловатбахшлигини ифодаламоқчи бўлади. Шу сингари «Регистондай умри узоқ чол», «Қора отга миниб чиқдим сафарга» сонетлари таржимасида қилинган ўзгартириш, иловалар ҳам оригинал руҳига мос келмайди. Шунингдек, қофиялари тўлиқ бўлмаган бандлар ҳам борки, бу сонет талабига жавоб бермайди. Аммо бу камчиликлар таржимоннинг

юқорида айтганимиздай қўлга киритган ижодий ютуқларини камситмайди.

В. Цибин таржималарини ўқиб ўзбек адабиётининг санъаткор таржимонлари: В. Державин, Л. Пеньковский, С. Липкин, Н. Гребнев, С. Иванов кабиларнинг анъаналарини давом эттиришга қодир янги ижодкор етишиб чиққанига амин бўлиш мумкин.

ҲАЗАЛ ТАРЖИМАСИ ҲАҚИДА БАҲС

«ТОЖИКОНА КЎЗЛАРДА — ТУРКОНА КИПРИКЛАР»

Икки қардош-жондош халқ мустаҳкам дўстлиги, ҳамдасту ҳамкорлигининг ёрқин ифодаси бўлган ўзбек-тожик адабий алоқалари бу қардошлик каби узоқ тарихга эга. Бу алоқалар Абулқосим Фирдавсий ва Юсуф Хос Ҳожиб, Низомий Ганжавий ва Ҳайдару Қутб Хоразмийлар, Саъдий Шерозий ва Сайфи Саройилардан бошланиб тараққий этиб келмоқда. Аслида, Шарқ халқлари яратган маданият ёдгорликлари доимо ўртада баҳам кўрилган, улар барча гўзалликларини бирга яратиб, бирга баҳраманд бўлганлар. Фафур Фулом ёзганидай: «Эски Шарқ жуғрофиюнлари, сайёҳлари Осиё, Африка ва Европадан иборат бўлган қадимги дунёни Шарқдан Ғарбга қараб тахминий етти баравар хаёлий чизиқларга тақсим қилдилар. Бу чизиқлар ўртасини иқлим деб атадилар. Шу етти иқлимдан чиққан олим бўлсин, шонр бўлсин, санъаткор бўлсин, давлат арбоби бўлсин, ҳеч қачон кишилар ўртасидаги диний, ирқий ва миллий айирмалар ёки олийлик ва тубанлик тўғрисида сўз юритмаганлар... Шу етти иқлим халқларининг тарихлари маданиятлари, маншатлари бир-бирлари билан шериклик, бир-бирларига оҳангдош эди. Бунинг учун жуда қадим мисолларга бориб ўтирмасдан ҳинд эртаги «Қалила ва Димна», «Тўтинома», «Баҳори донишлар» бизга қарийб минг йиллардан буён маълумлигини, Фирдавсий, Саъдий, Лайём, Ҳофиз асарларининг ҳатто дарслик қаторида

ўқилишини, «Алифлайло ва лайл» қиссаси, Абу Аъло ал Мааррий газаллари энг севиб ўқийдирган китобларимиз эканлигини баён қилмоқ кифоядир»¹.

Шу етти иқлимнинг бирида ўзбек ва тожиклар яшаб келганлар. Улар бирга ашъор айтиб, кураш ва ғалабаларда ёнма-ён туриб, ғам ва шодлик айёмларини бирга ўтказганлар. Тарихий тақдири бир бўлган бу икки халқ кишилари қалбан ва руҳан шунчалик яқин, шунчалик иноққи, уларни бир-биридан ажратиб тасаввур қилиш қийин. Абдураҳмон Жомий ёзганлар:

...К-ин писар мешавад фарзанд?

Ё на шогирди тусту хешованд?

Гуфт: у турк асту ман тожик,

Лек дорем хешин наздик.

Мазмуни: бу ўғил сенга фарзанд бўладими ёки сенинг шогирдинг ё қариндошингми? Дейди: у туркдир, мен эса тожик, лекин яқин қариндошлигимиз бор.

Ҳазрат Навоий буюрадилар:

Нигори турку тожикам кунад сад хона вайрона,

Ба он чашмони тожиконаву миғони туркона.

Мазмуни: турку тожик қиёфали нигорим ўзининг тожикона кўзлари ва туркона киприклари билан юзлаб кўнгилнинг уйини бузади.

Абдураҳмон Жомий гўё жавоб берадилар:

Нестам чун ёр туркигў, вале то зиндаам,

Чашми турку лаъли туркигўи онро бандаам.

¹ *Ғафур Ғулом*. Адабий-танқидий мақолалар. «Фан» нашриёти, Тошкент, 1971, 215-бет.

Мазмун: ёр сингари туркигў эмасман, аммо то тирикман, унинг туркона кўзлари-ю, туркигў лабларининг бандасиман.

Жомий «ёри туркигў» (туркигў ёр) дея азиз дўсти Алишер Навоийни назарда тутади. Жомий ва Навоий орасидаги шахсий дўстлик ва адабий ҳамкорлик — ўзбек ва тожик халқлари қардошлигининг ёрқин ифодасидир. Алишер Навоий Абдурахмон Жомийни пир, устоз, мўътабар ва мунаввар зот сифатида қадрлайди, истеъдодига, асарларига юксак баҳо беради. Жомий эса Навоийни фарзанд деб, вафолни ва сафобахш дўст деб тилга олади, уни халқ мадаккори, адолат ва шафқатнинг курашчан ҳомийси, шеърининг шерини беназирини, деб тавсиф этади.

Тожик шоири ўзбек шоирининг «Хамса» яратиш йўлидаги ижодий режалари, ватанпарварлик ниятини қўллаб-қувватлайди, унга оқ фотиҳа беради. Ўзбек шоирининг маслаҳати билан Жомий ўз шеърларини тўрт девон қилиб тузади. Тожик шоири Лутфий ва Навоийнинг ўзбекча ва тожикча ғазалларига жавобиялар битади, ўз навбатида, улуғ ўзбек шоири улуғ тожик шоирининг шеърларига татаббуъ айтади, «Чиҳил ҳадис», «Нафаҳотул-унс» асарларини таржима қилади. Бу икки буюк мутафаккирнинг дунёқараши, ижодий принциплари яқин бўлганидан, уларнинг асарларида муштарак томонлар, бир-бирини тўлдирувчи мотивлар равшан кўзга ташланиб туради.

Адабий жўрлик, ижодий ҳамовозлик Жомий ва Навойдан кейин ҳам муқаддас анъана сифатида ардоқланиб, тараққий эттириб келинди, тобора мустаҳкамланди, кенгайди. Бу алоқаларнинг таъсирчан формаларидан бири бадий таржима авж олди: форс-тожик тилида барпо этилган ўнлаб ажойиб асарларни ўзбек китобхони ўз тилида ўқишга муяссар бўлди.

Форс-тожик адабиётига бўлган қизиқиш ўзбек халқи орасида совет даврида ҳам сусайган эмас. Ян-

гича социалистик маданият яратилди, аммо ўтмиш меросини ленинча таълимот асосида ўзлаштириш янада кучайди. Шарқ адабиёти классикларининг асарларини таржима қилиш, тадқиқ этиш ва нашр этиришига Ўзбекистонда алоҳида эътибор берилмоқда. Ҳали йиғирманчи йиллардаёқ профессор Абдурауф Фитраг Хайём ва Бедил меросини татқиқ этиб, аллақанча насрий ва назмий таржималар билан бирга эълон қилган эди. Кейинчалик, бирин-кетин Абу Абдулло Рудакий (1957), Ҳофиз Шерозий (1958), Умар Хайём (1958), Шайх Саъдий («Бўстон» — 1960, «Гулстон» — 1968), Абдурахмон Жомий (1971), Мирзо Бедил («Комде ва Муъдан» — 1960, рубойлари — 1975), Камол Хўжандий (1962), Хусрав Деҳлавий (1972), Абулқосим Фирдавсий («Шоҳнома», 1975 — 1977) асарлари ўзбек тилида чоп этилди. Бундан ташқари, Низомий, Носир Хусрав асарларидан намуналар таржима қилинди, Паҳлавон Маҳмуд рубойлари ва Зебунисо ғазаллари китоб ҳолида босилиб чиқди.

Тожиқ совет шоирларидан Абулқосим Лоҳутий, Пайрав Сулаймоний, Мирзо Турсунзода, Мирсанд Миршакар каби шоирларнинг, ҳозирги эрон тараққийпарвар адабиёти вакиллари Маликушшуаро Баҳор, Ишқий, Жола ва бошқаларнинг шеърлари, ғазал ва дostonлари ўзбекчалаштирилди. Ҳиндистоннинг ғазалнавис шоирлари Мирзо Ғолиб ва Муҳаммад Иқболларнинг меросидан ҳам намуналар таржима этилди.

Шарқ адабиётини таржима қилиш, уни ўрганиш ва тарғиб этишда отахон адиб Ғафур Ғулом бош-қош эди. У Шарқ классик поэзиясини чуқур билар, ундан илҳом олар, зўр иштиёқ билан таржима қилар ва ёш таржимонларга раҳнамо бўларди.

Ўзбекистонда шарқшунослик ва Шарқ адабиётидан гап кетганда, даставвал профессор Шоислом Шомуҳаммедовнинг номи эсга келади. Олим Хайём, Саъдий, Ҳофиз, Жомий ҳақидаги китоблари, «Форс-тожиқ ада-

биёти классиклари», «Форс-тожик классик адабиётида гуманизм», «Гуманизм — абадийлик ялови» номли тадқиқотлари ва кўпдан-кўп мақолалари билан бу қадимий ва барҳаёт адабиётни бизга яна яқинлаштирди, ихлосимиз, муҳаббатимизни оширди. Ш. Шомуҳаммедов форс-тожик адабиётининг маҳсулдор таржимони сифатида ҳам маълум. Унинг тадқиқотлари таржималарига, таржималари тадқиқотларига ёрдам бериб келмоқда, бадиий таржиманинг ҳам илм, ҳам санъат эканини амалда намойиш этмоқда.

Қадим Шарқ шеъряти дурдоналарини ўзбек тилига таржима қилишда ғазалнавис шоирлар Хуршид, Васфий, Ҳабибий, Чустий, Мунзода, Аннисий, Улфат, Бокирларнинг, шунингдек, шоирлардан Ҳамид Фулом, Жуманиёз Жабборов, Назармат, Эркин Воҳидовларнинг меҳнати синган.

Шарқ шеъряти, айниқса, форс-тожик адабиётининг энг кўп тарқалган лирик турлари ғазал ва рубоий таржимасининг ўзига хос талаблари бор. Бу жараённи таҳлил ва тадқиқ этиш ғоят қизиқарли ва бугунги адабий ҳаётнинг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади.

ҒАЗАЛДАН ҒАЗАЛ ЯРАТИШ САНЪАТИ

Агар он турки шерозий ба даст орад дили моро.

Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухоро.

Ҳофиз Мовароуннаҳрнинг бу икки азим шаҳрини шунчаки қофия ёки сўз ўйини учун шеърига киритгани йўқ. У жуда нозик йўл билан жаҳонгирликка, талончиликка қарши норозилик билдирган. Бу Ҳофиздаги бебоклик, ижодий жасоратнинг бир кўриниши эди. Ҳа, жаҳонгирлар, шоҳу амирлар алмашди. Аммо Ҳофиз абадийлик топди, борган сари шуҳрати ошди, дилрабо ғазаллари билан чинди ҳам Ер шарини эгаллади. Ўз

умрида Шероздан чиқмаган шоирнинг ширин сўзи, исёнкор, эрklarвар овози асрлар давомида Эрон ва Урта Осиё, Ҳиндистон ва Афғонистон, Туркия ва Арабистонда янграб турди; Россия ва Германия, Англия ва Америкада, Чехословакия ва Австрияда уни таржима қилиб ўқидилар. Ҳазалларини кетма-кет нашр эттирдилар.

Биргина «Агар он турки шерозий...» ғазалининг тақдири ва шуҳрати билан қизиқайлик. Бу ғазал Ҳофиз ҳаётлиги давридаёқ бошқа тилга таржима қилинган. Унинг биринчи мутаржими, адабиётшунос А. Саидзоданинг кўрсатишича, озарбайжон шоираси Салмохонум бўлган. Шоира Ҳофизга замондош бўлиб, улар мактуб орқали бир-бири билан алоқа қилиб туришган. XVI асрнинг ўрталарида яшаган Туркия шоири Судий Ҳофизнинг анча ғазалларини, шу жумладан, «Агар он турки шерозий»ни таржима қилади ва шарҳлайди. XVII—XVIII асрлар орасида ғазал уч марта лотин тилига ўгирилган, 1791 йилда Валь деган киши уни немис тилига таржима қилади. «Агар он турки шерозий» инглиз тилига тўрт марта (Вильям Жонс — наср ва назмда, Ричардсон, Нотт, Оузли — назмда), француз тилига бир марта таржима бўлган. 1834 йилда ғазал Судийнинг шарҳи билан бирга Қоҳирада араб тилида босилади.

Биринчи бобда қайд этилганидай, атоқли немис шарқшуноси Йозеф Ҳаммер (1774 — 1856) Ҳофиз девонининг катта бир қисмини муваффақиятли таржима қилиб, чоп этгандан кейин шоир Германияда жуда машҳур бўлиб кетади. Айниқса, улуғ мутафаккир Иоганн Вольфганг Гётенинг Ҳофизни гоётада эъзозлаши ва унинг таъсирида «Ғарбу Шарқ девони»ни ижод қилиши катта воқеа бўлди. Ҳофизнинг Европадаги ҳақиқий шуҳрати шундан кейин бошланди. Германияда ғазал ёзиш расм бўлди, ўнлаб шоирлар немисча ғазал битиб, *девон* шаклида нашр эттирдилар. Ҳофиз Европада ўзи билан бирга буюк Шарқни, унинг руҳи, фалса-

фаси ва тафаккурини олиб борди. У Шарқнинг Ғарб оламидаги биринчи тўла ҳуқуқли, тан олинган мухтор элчиси эди. Шарқшунос олим И. С. Брагинский Гёте-нинг Ҳофиз таъсирида яратган «Ғарбу Шарқ девони»ни икки буюк маданиятнинг қўшилиш нуқтаси, синтезлашуви деб баҳолайди¹.

Немисча таржималар Россия, Франция, Англия, Австрия, Чехословакия, Финляндия, Булғория сингари мамлакатларга йўл олади.

Рус адабиёти классиклари В. А. Жуковский, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Л. Н. Толстой, А. А. Фет, С. Есенин Ҳофиздан баҳра олдилар, «ҳофизона» оҳангларда шеър ижод қилдилар. А. Фет Ҳофизнинг 28 та ғазалини таржима қилди ва: «Эй Шамсиддин, биз ўз шаробимиз билан Шайх Ҳофизнинг муҳибимиз: биз, Ҳофиз ва унинг барча муридлари алоҳида хислатли, ғалати кишилармиз»,— деб ўзининг шоирга бўлган чуқур ихлосини ифода этади².

«Агар он турки шерозий» рус тилига уч марта (Е. Дунаевский, К. Липскеров, С. Липкин), туркманчага икки марта (М. Гойибий, О. Чориев), озарбайжон тилига тўрт марта (Ж. Мамадқулизода, М. Ҳодий, А. Султонали ва Ҳасрат), татарчага олти марта (Ж. Саид Аҳмад, А. Раҳим, Н. Арслонов, Л. Эҳсонова ва бошқалар), бошқирд тилига уч марта (А. Ҳарисов, Р. Ғарипов ва бошқалар), грузин тилига уч марта (А. Челидзе, В. Қотетишвили, М. Тодуа), бир мартадан қозоқчага (С. Асанов) ва булғорчага (И. Милев) таржима бўлган. Ўзбек тилида мазкур ғазалнинг Хуршид бажарган назмий ва Азиз Қаюмовнинг насрий (баъзи байтлари) таржимаси мавжуд. Мақсуд Шайхзода ғазалнинг би-

¹ И. С. Брагинский. Проблемы востоковедения (раздел «Гёте»). Изд-во «Наука», М., 1974, стр. 301.

² А. А. Фет. Полн. собр. стихотворений, т. II, СПб. 1901, стр. 31.

ринчи байтини бир шеърда ўз таржимасида келтирган.

«Агар он турки шерозий» ғазали кўпдан-кўп жавобияларга сабаб бўлган. Бу жавобия-татаббуларни бир ерга йиғилса — катта китоб бўлади. Жавобиялар, бир томондан, Ҳофиз сўзининг таъсир кучи, ҳаётбахшлигини намойиш этса, иккинчи томондан, назира айтувчиларнинг Ҳофизга суяниб, ўз ғояларини ифодалашга имкон топганини ҳам кўрсатиб туради. Бир неча мисол:

Гар он турки хитойи нўш созад жоми саҳборо,
Нахуст орад сўи мо турктози қатлу яғморо...
Ғазал гуфтан мусаллам шуд ба Ҳофиз шояд эй Фони,
Намойи чошни дарюза з-он назми жаҳоноро.

(Навоий).

Биё эй нўши доруи лаби лаълат мудавворо,
Ба жонбахший диҳад таълим анфоси Масеҳоро.
Агар он турки шерозий ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро.

(Махмур)

Бидеҳ сони, майи боқи ки дар жаннат на хоҳи ёфт,
Қанори оби Чавпотню гулгашти Аполавро.

(Шибли Нуъмони. Ҳиндистон.)

Чаро дарди ватан хўрдан, нахўрдан нону ҳалворо,
Чаро дар қайди миллат мурдану ҳештан мусамморо,
Сапандам гар диҳам аз дасти худ сабза қавурморо.
Агар он турки шерозий ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро.

(Жалил Мамадқулизода. Озарбайжон)

Агар он турки шерозий ба даст орад дили моро,
Ба зери пой ў қурбон кунам шоҳи Бухороро,
Сухан аз мутрибу маъшуқу май хўрдан макун,
бар хез,

Ки аз зулми амирон пок гардонем дунъёро.
Насиҳат бишнава аз лекин, ки чун жон дўст дорад,
Жавонони саодатманд панди пири доноро.

(А. Мунзим, тожик совет шоири).

Юзда ҳиндий холин кўрган ухлай олмас етти кун,
Минг бир кеча эртагидир кокилида ҳар тугун.
Унга манзур бўлур дея бир баҳона тўқидим,
Ва Ҳофизнинг ғазалидан машҳур байтни ўқидим:
«Дилимни сийласа шояд бу Шероз шаҳри жонони,
Қаро холига бергайман Самарқанду Бухорони».

(Шайхзода).

Бундан ташқари, Абуисҳоқ, Жомий, Фузулий, Собир Тирмизий, Сайидо Насафий, Шавкат Бухорий, Нишотий, Хоразмий, Мунис, Огаҳий, Амирий, Шавқий, Нозим Ҳиравий, Роқим Хоразмий, Мирзо Ғолиб, Муҳаммад Иқбол, Сарфи Қашмирий, Носирали, Маликушшуаро Файзий, Рабиндранат Тагор каби шоир ва ёзувчилар Ҳофиздан таъсирланиб шеърлар битганлар, ғазалларига мухаммаслар боғлаганлар. Шундай қилиб, Ҳофиз руҳи Шарқу Ғарбда, Осие ва Европада кезиб юрибди, каломининг сеҳри янгидан-янги авлодлар қалбини банд этмоқда.

ҒАЗАЛ ТАЪРИФИДА

Сўз Ҳофиз шуҳратини баён қилишдан бошланди. Чунки ғазал таржимаси ҳақида гапириш учун ғазалнинг ўзи, унинг табиати ва хусусиятини билиш лозим. Ғазал ҳақида ёзадиган киши эса Ҳофизга тўхтамасдан иложи йўқ. Ҳофизнинг шуҳратини шунчалик авжга кўтарган — ғазал бўлса, ғазални аъло нуқтага етказган — Ҳофиз эди.

Ғазал лириканинг энг мақбул жанри сифатида Ўрта ва Яқин Шарқда жуда кенг тарқалган. Шеърятда қалам тебратган ҳар бир киши ғазал ёзишдан бошлаган. Девоиларнинг асосий қисми ғазалдан иборат эди. Шоирнинг маҳорати, иқтидори, аввало, ғазал ижод қилишда синалади. Ғазалда ном қозонган шоирлар оз эмас.

Жанр сифатида, ғазал форс-тожик адабиётида, Абу Абдулло Рудакий ва унинг замондошлари ижодида қарор топиб, кейинчалик Саъдий, Хусрав Деҳлавий, Низорий, Ҳасан Деҳлавий, Камол Хўжандийлар қаламида сайқалланган. Аммо барча тадқиқотчиларнинг бир оғиздан тасдиқлашича, ғазал ҳам шаклан, ҳам мазмунан Шамсуддин Муҳаммад Ҳофизи Шерозий ижодида етуклик чўққисига кўтарилган¹. Улуғ Навоий ҳам ёзган эдилар:

Ғазалда уч киши тавридуру ул навъ,
Ки андин яхши йўқ назм эҳтимоли:
Бири мўъжазбаёнлик соҳири ҳинд²,
Ки ишқ аҳлини ўртар сўзи ҳоли;
Бири исонафаслик ринди Шероз³
Фано дайрида масту луболи;
Бири қудсинафаслик орифи Жом⁴,
Ки жоми жамдуруру сингон сафоли.

Бу уч шоир (Хусрав, Ҳофизи, Жомий) форс-тожик адабиётида ғазалнинг учта беназир устаси бўлиб қол-

¹ E. W. Browne A. literary of Persia, vol. III, Cambridge, 1956, 281 E. Э. Бертельс. Навои, М. Л., 1948, стр. 50; А. Мирзаев. Рудаки и развитие газели в X—XV вв. Таджгосиздат, стр. 60—65. И. С. Брагинский. О возникновении газели в таджикской и персидской литературе. «Советское востоковедение», 1958, № 2, стр. 94. Ш. Шомухаммедов. Ҳофизи Шерозий. «Фан» нашриёти, Тошкент, 1965, 42 — 50-бетлар.

² Хусрав Деҳлавий.

³ Шамсуддин Муҳаммад Ҳофизи Шерозий.

⁴ Абдураҳмон Жомий.

дилар. Хусрав Деҳлавий ўз лирикасини уч девон, Жомий эса тўрт девонда тартиб берганлар. Аммо Ҳофиз ўз ғазалларини девон қилиш нари турсин, ҳатто йиғмаган ҳам. Унинг сўзи қаламидан чиқиши билан эл орасига тарқалар, мажлисларнинг шамъи-шабистонига айланарди. Шоир шуни кифоя деб билган. Хайриятки, фидойи Муҳаммад Гуландом бор экан. У Ҳофиз ашъорининг бир қисмини йиғиб, девон тартиб берди ва бу дурдоналар ёзма адабиёт мулки бўлиб қолди. Навоийнинг қитъасига диққат қилинса, унда ҳар бир шоирнинг услуби, ижодидаги хусусиятларга аниқ таъриф берилган: Хусрав — мўъжазбаён, тили ўта нозик, ширин, шеърларида ишқий мавзу устун, сўзу гудоз (ёниш, ўртаниш) кучли: Ҳофиз — ринд, нафаси ўликни тирилтирадиган, ижодининг хусусияти — бу дунё (фано дайри — ўткинчи дунё)нинг гўзаллигини куйлаш, унга масту мафтун бўлиш, шеърларида бебоклик, қўрқмаслик, бетакаллуфлик, парвосизлик устун; Жомий — ориф, маърифат эгаси, фаришталик хислати бор, унинг маҳорати тенгсиз, мислсиз.

Улуғ ўзбек шоирининг бу уч сиймо ижодига берган баҳоси ҳозирги адабиётимиз учун ҳам бағоят қимматлидир. Чунки Ҳофиз, Хусрав ва Жомий асарлари бизда таржима қилинган ва биз ҳали Алишер Навоий кўрсатган ана шу услубий хусусиятларнинг таржимада қай даража, не меъёрда акс этганини кўздан кечирамиз. Дарвоқе, ғазалнавис шоирларнинг услуби (Навоийча — *таври, тарзи*) қандай аниқланади? Ғазал бўлгандан кейин ҳаммаси бир «қолип»даги шеърларми? Ёхуд улардан ижодкорнинг қалби, ўзига хослигини англаб олса бўладими? Ниҳоят, ана шу ғазалнавислик тарзини таржимада бериб бўладими?

Ғазалнавис шоирнинг тавру тарзини назира (татаббуъ) айтувчи ҳам сақлайди. Чунончи, Алишер Навоийнинг форсий девони («Девони Фоний»)да ўзи айтган шу уч шоир — Ҳофиз, Хусрав ва Жомий ғазалларига

татаббуъ серобдир (булар орасида энг кўпини Ҳофизга қилинган татаббуълар ташкил этади). Навоий-Фоний ўз жавобияларида — «фалончи тарзида», «фалончи таврида», «фалончи татаббуъида» деб қайд этган. Фақат тожикча ғазалларида эмас, ўзбекча ғазалларида ҳам мазкур шоирлар таъсири борлигини Алишер Навоий юқорида келтирилган қитъанинг охирида қайд этади:

Навоий назмига боқсанг эмасдур,
Бу учнинг ҳолидан ҳар байти холи¹.

Ехуд:

Ҳаст чун журъакаши Жомий аз он фониро,
Мадад аз маънин Ҳофиз шуду рўҳи Хусрав.

Мазмуни: Фоний-Навоий Жомийнинг майидан татигани учун Ҳофизнинг маъноларидан ва Хусравнинг рӯҳидан мадад топган.

Демак, услубга риоя қилиш таржимада ҳам, назирада ҳам зарур. Бас, булар орасидаги тафовут нимада, ўхшаш томонлар-чи? Бу проблема изчил қиёсий таҳлилни талаб этади. Бироқ бу масалани қараб чиқишдан олдин ғазал тўғрисидаги фикрни яқунлаш даркор.

Шарқ шеърятининг қасида, қитъа, рубоий, фард, соқийнома, таржеъбанд, мухаммас каби лирик жанрлари ҳам бор. Хўш, ғазал булардан нимаси билан фарқ қилади? Фақат шаклий тузилиши биланми? Йўқ, фақат шугина эмас. Қасида — араб адабиётидан кириб келган бўлиб, мадҳу сано, таъриф, тавсифга мўлжалланган. Кейинчалик фалсафий мавзуларда ҳам қасидалар ёзилди.

¹ Яна қаралсин. А. Ҳайитметов. Навоий лирикаси. «Фан» нашриёти, Тошкент, 1960, 63-бет, Е. Исоқов. Навоийнинг илк ижоди. «Фан» нашриёти, Тошкент, 1965, 51-бет.

Қитъа, асосан, панд-насихат ёзиш, ҳар хил фикрларни ифодалашда фойдаланилган. Фард ҳам шундай. Рубоий ишқий кечинмаларни баён этишда қўлланилади, лекин аксарият фалсафий ҳикматларни ифодалаш воситаси бўлиб хизмат қилган. Соқийномада жамият, ҳаёт ҳақидаги ўйлар, хулосалар, хотиротлар баён этилган. Таржеъбанд, таркиббанд, мухаммас, мусаддас — ғазалдан ўсиб чиққан жанр турларидир.

Ғазал нима? Ғазал— бу 5 байтдан 9—11 байтгача бўладиган, биринчи байтнинг мисралари ўзаро қофияланиб, қолган байтларининг иккинчи мисраси биринчи байт билан қофиядош бўлган шеър. Охирги байтда муаллифнинг тахаллуси келтирилади. Лекин бу шаклий белгиларига кўра берилган таърифдир, холос. Ғазалнинг бошқа таърифи ҳам бор. Чунончи, атоқли адабиётшунос Шамс Қайси Розий (XIII аср) ўзининг «Ал муъжам фи шеърул Ажам» китобида ёзади: «Ғазалнинг луғавий маноси— аёллар ҳақида гапириш, уларга нисбатан бизнинг вужудимизда пайдо бўлган хушторлик ва севгини изҳор этиш, дегани бўлади. Ғазалнавислик катта ишқбозлик натижасида пайдо бўлади. Кўп шоирлар маъшуқа жамолининг зикрини ва севги ҳамда жазманлик даражасининг тасвирини ғазал деб атайдилар. Ғазал ёзишдан мақсад жонга роҳат ва дилга ҳаловат бағишлашдир. Бинобарин, ғазал ёқимли, маъқул, ширин бир вазнда, очиқ, ойдин ва нафис сўзлар билан олижаноб фикрларни куйлаши лозим». Бу таъриф мазкур жанрга берилган асосий дастур ҳисобланиб келган. Чунки Шамси Қайс ғазалнинг мавзу ва мазмун жиҳатларини ҳам қамраган таърифни ўртага ташлаган эди. Рудакий, Саъдий, Хусрав, Камол Хўжандий ва бошқаларнинг ижоди бу таърифга тўла далил бўла олади. Зеро, бу шоирлар ижодида ғазал, чиндан ҳам, маҳбубани таърифлаш, ошиқнинг кечинмаларини тасвирлашдан иборат.

Аммо Ҳофиз-чи? Ҳофиз ҳам маҳбубани, ишқу муҳаббатни куйлади. Лекин у фақат шу мавзудагина ғазал

яратиб қолмаган. Ҳофиз ғазалнинг уфқини кенгайтирди. Риндлик ва майпарастлик, замонадан нолиш, фиғон кўтариш ва исёнкорлик, руҳонийлар, хурофотчиларни қаттиқ масхаралаш, исломга тил тегизиш; эркинликни, инсоний қадр-қимматни улуғлаш— унинг ижодида ғазал мавзуларига айланди. Ҳофиз ғазаллари фалсафий фикрларга бой, уларда яширин маънолар кўп. Ҳофизда инсоний кечинмалар, кайфиятларнинг хилма-хил ҳолатлари ўз ифодасини топган. Ҳофиз реал дунё гўзаллигини, ҳаётни, шаробни тараннум этишни ғазалга сингдирди ва Хайёмни ижодий давом эттирди¹. Ҳофиз ғазалиётида ҳикмат, дилнишин ўғитлар сероб. Ҳофиз тили ширин, шеъри сеҳркор, сўзи ҳар доим янги, ҳаёт каби зиддиятли, нафосатли, табиий.

«Садон Шарқ» журналининг 1971 йил 3-сонда ғазал таржимаси тўғрисида бир мақола эълон қилинганди². Мақолада Ҳофизнинг «Агар он турки шерозий...» ғазалининг таржималари ва татаббуълари хусусида кузатишлар олиб борилган ва қизиқарли маълумотлар келтирилган. Муаллиф В. Самад мазкур ғазал матлаъи таржималарини солиштириб, ўз мулоҳазаларини баён этган. Мана ўша таржималар:

1. Если та шеразская турчанка примет мое сердце,
Я за одну индийскую родинку на ее щеке подарю
Самарканд и Бухару.

(К. Фрейтаг)

Когда та милая турчанка мое бы сердце приняла,
За родинку на дивной щеке я бы отдал царство без числа.

(Е. Дунаевский.)

¹ Ш. Шомуҳаммедов. Ҳофиз Шерозий. «Фан» нашриёти, Тошкент, 1965, 52—54-бетлар.

² В. Самад. Қадрӣ як ғазал. «Садон Шарқ», 1971, № 3. 84—95-бетлар.

Дам турчанке из Ширази Самарканд, а если надо,—
Бухару! А в благодарность жажду родинки и взгляда.

(К. Липскеров)

Когда красавицу Ширази своим кумиром изберу,
За родинку ее отдам я и Самарканд и Бухару.

(С. Липкин.)

II. Если та шеразская красавица возьмет в руки мое сердце,
Я за её индийскую родинку отдам Самарканд и Бухару.

(К. Котетишвили.)

III. Агар ол турки Шерозий биза лутф этса пинхоний
У ҳинду холина верам Самарқанду Бухорони.

(Ҳасрат).

IV. Агар ул Шероз гўзали маним қалбима ола олса,
Онун гара холина бағишларам Самарқанду Бухорону.

(Ж. Мамадқулизода).

V. Дилмни сийласа шояд бу Шероз шаҳри жонони,
Қаро холига бергайман Самарқанду Бухорони.

(М. Шайхзода).

VI. Эгер бер Шираз гузале басқа йорак яраҳин,
Бер мингене бирер инем Семерқенд, Бохараҳин.

(Рами Фаритов)

VII. Вземи сѣрцето ми смутено девойко негина от Шираз,—
И Самарканд, и Бухара ше дам за бенката ти аз.

(И. Милев)

VIII. Агар кунглемне хош этса Ширазини бу гузал яри,
Анин бер мингена бирам Самарқанд ва Бохарани.

(Нури Арслонов).

IX. Агар ул шерозлик турк кўнглимни олса,
Ҳиндча холига бағишлагайман Самарқанд ва Бухорони.

(А. Қаюмов).

X. Агар кўнглимни шод этса ўшал Шероз жонони,
Қаро холига бахш этгум Самарқанду Бухорони.

(Хуришид).

Келтирилган мисоллар, асосан, ғазалнинг славян ва туркий тилларга қилинган таржималаридандир. Немис, инглиз, усмонли турк, қozoқ, туркман, украин, француз, чех ва бошқа тиллардаги интерпретациялар қиёсга жалб этилмаган.

В. Самад ғазалдаги алоҳида ибораларнинг у ёки бу таржимада қандай акс этгани билан қизиқади. Чунончи, тадқиқотчининг хулосасига кўра, таржимонлар «турки шерозий», «холи ҳинду», «ман боқи», «лўлиёни шўхи ширинкори шаҳрошуб», «ишқи нотамом», «жамоли ёр мустағнист», «ҳусни рўзафзун», «пардан исмат», «лаби лаъли шакархо», «дур суфтий», «иқди сурайё» каби таркибларни ўгиришда қийинчиликка дуч келганлар. Унингча, Хуришид, С. Липкин, Мамадқулизода, Қотетишвили «турки шерозий» иборасини *Шероз гўзали* маъносида тўғри талқин қилганлар, аммо К. Фрейтаг, Е. Дунаевский, К. Липскеров таржималари нодурустдир. Чунки, деб изоҳлайди мақола муаллифи, Ҳофиз «турки шерозий» деганда турк қизини эмас, балки Шероз шаҳрининг гўзалларини назарда тутган. Шу биринчи мисранинг «ба даст орад дили моро» бирикмаси эса Ҳасрат, Хуришид, С. Липкин таржималарида тўғри берилмаган. Лекин В. Самад бу хато нимадан иборат эканлигини қайд этмайди. Қиёсий таҳлил, асосан, шу

билан тугайди. Ғазал таржимасининг бошқа томонлари — оҳанг, қофия, шеъринг нафосат масалалари тилга олинмаган. Тадқиқотчи «баъзи таржимонлар Ҳофизнинг матлабини тушуниб, унинг ғазалларидаги ғўзал ва дилнишин шакл ҳамда нозик маъноларни, шоирнинг бардам руҳини бера билган бўлсалар, бошқалари ўзларидан Ҳофиз ясаб, уни иккинчи даражали шоирга тушириб қўйганлар», деган тўғри хулосани баён этади-ю, ammo мақола охирида эрон адабиётшуноси Муҳаммад Ҳижозийнинг «Таржима хоҳ нақшу безаклар билан бўлсин, хоҳ содда ва рангсиз бўлсин — у сўз келинчагининг юзига тортилган пардадир», деган фикрини келтириб, Ҳофизни таржимада ўқиганлар унинг лаззатидан бебаҳрадилар, қабилда ғалат хулоса чиқаради.

Ҳеч бир таржима асл нусханинг айнан ўзи бўлмаслиги биринчи бобда айтилди. Ammo бу ҳақиқатни керагидан ортиқ даражада маҳобат қилиб, бадий таржиманинг ажойиб имкониятларидан кўз юмиш, унинг жаҳоншумул аҳамиятини, буюк воситачилик ролини камситиш ёхуд шубҳа остига олиш тўғри эмас. Аслида, бундай «кошкийди аслида ўқисалар» сингари фикрлар янги эмас. XIII асрдаёқ буюк Данте шеърни таржима қилишга умуман қарши чиққан эди: «Вазн қонуниятга бўйсунган, мусиқавий, равонликка эга бўлган ҳар қандай асарни асл нусха лафзининг тамоми лазизлиги ва уйғунлиги билан бошқа тилга бенуқсон таржима этиб бўлмайди»¹. Ваҳоланки, худди шу Дантенинг номини етти иқлимга машҳур қилган, унинг даҳосини оламга танитган нарса таржима бўлди. Таржима орқали унинг шоҳ асари «Илоҳий комедия» бутун дунёдаги маданиятли миллатларнинг севимли асарига айланди.

Бу гапни буюк Ҳофиз ҳақида ҳам айтиш мумкин. Агар таржима бўлмаганда, Ҳофиз Эрон, Урта Осиё, боринги,

¹ Данте. Малые произведения. Изд-во «Наука», М., 1968. стр. 352.

Ҳиндистондан нари ўтмасди, ундан фақат форсийдонлар баҳраманд бўлардилар, холос. Таржима эса унинг ҳаётбахш, қудратли овозини Европа, Америка ва Африкага олиб борди, Гётедай аллома мутафаккирнинг ҳурматига сазовор этди. Шунинг учун бу ўринда умуман таржиманинг асл нусха ўрнини тўла-тўқис босолмаслиги масаласига тўхташдан кўра, бўлаётган таржималарнинг сифати ва савиясини тадқиқ этиш, пучагини пучакка, сарагини саракка чиқариш, яхши таржималар яратиш учун замин тайёрлаш кўпроқ мақбулдир. Зотан, В. Самаднинг ўзи ҳам Ҳофиз руҳини акс эттирган, шеърининг нафосати ҳамда ширин маъноларини бера олган таржималар ҳам мавжудлигини эътироф этган. Ана шу яхши таржималар, Ҳофизни ўз халқига танитиш йўлида машаққат чеккан кишиларнинг меҳнати, санъати, бадиий кашфиётлари хусусида гапириш муҳим ва мароқлидир.

Дантенинг таржима ҳақида юқорида эслатиб ўтилган фикри ва шу мазмундаги бошқа мулоҳазалар бадиий таржиманинг ўта мушкуллигидан пайдо бўлган. Ҳақиқатан ҳам, таржима машаққатли иш. Улуғ рус шоири А. С. Пушкин «Мен билган ижод турлари ичида энг кўп меҳнат талаб қиладигани ва энг кам эътибор қилинадигани — таржимадир»¹, деб бежиз айтмаган.

ШАКЛДОР МАЗМУН, МАЗМУНДОР ШАКЛ

Шеърый жанрлар ичида лирикани таржима қилиш анча инжиқ иш. Айниқса, Шарқ лирикасини ва, хусусан, ғазални таржима қилиш янада мураккаб. Ғазални рус тилига ўгиришнинг мушкуллиги хусусида Е. Дунаевский ёзади: «Ғазал формасини рус тилида бериш ҳаддан ташқари оғир вазифа... Формани аниқ қайта яра-

¹ «Русские писатели о переводе (XVIII—XX вв.)». Изд-во «Советский писатель», Л., 1960., стр. 163.

тишнинг иложи йўқ деб ҳисоблаймиз... Одатдаги европача шеърий тузилиш билан таржима қилиш гарчи тил имкониятларидан эркинроқ фойдаланишга йўл очса-да, лекин асл нусханинг ташқи қиёфасини бутунлай ўзгартиради...»¹

Тўғри фикр. Шарқ лирикасининг жанр хусусиятлари уларнинг шаклий тузилиши билан чамбарчас алоқада. Бу формал жиҳатлар бузилиши билан ғазалнинг мавжудлик ҳолати, яшаш тарзи йўқолади. Ғазалнинг қофияланиш системаси, радифи, байтларининг жойлашуви, матлаъ ва мақтаъи орасидаги яхлитлик, асрлар давомида шаклланган анъанавий шеърий тил, ҳар бир ғазал учун олинган аруз баҳри, шоир кайфиятини ифодалайдиган интонация, пафос — буларнинг барчаси таржимада ҳам мавжуд бўлиши лозим. Бундан ташқари, ҳар бир ғазалнависнинг «тарзи баёни», севган мажозий маънолари, сўз ўйинлари, ёппасига оҳангдош мисралар колорити... Буларни ўқувчи ҳис қила олсагина таржимон муваффақиятга эришган бўлади.

Ғазал — мусиқий сатрлардан тузилган шеър, куй матни, унинг ўз образли ифодалари, ўз талаби, андозаси бор. Ғазални аруздан ташқари тасаввур қилиш қийин. Шундай бўлгач, модомики Европа халқлари адабиётида аруз йўқ экан, унда ғазални қандай таржима қилиш мумкин? Ўз анъанавий шаклидан маҳрум этилиб, бўлак поэтик шаклга бурканган мазмунда ҳам муайян жиддий ўзгаришлар содир бўлиши турган гап.

Шарқ адабиётидан немис, инглиз, рус тилларига таржима қилувчилар бу борада кўп йиллар давомида тажриба олиб бордилар, бир неча намуналар яратдилар, ҳар хил усулларни синаб кўрдилар. Биринчи бобда қайд этилганидай, ҳатто аруз баҳрларини немис ти-

¹ Е. Дунаевский. О переводе газели. «Хафиз. Лирика». М., 1935, стр. 39.

лида бериш ҳам тажриба қилиб кўрилган. Масалан, Фридрих Рюккерт Саъдийнинг «Бўстон» асарини таржима қилганда мутақориб (фаўлун, фаўлун, фаўлун, фаўл) баҳрини ва маснавий формасини (*аа, бб...* тарзида қофиялаш системаси) сақлашга ҳаракат қилган бўлса¹, Нессельман Ҳофиз ғазалларининг шаклини беришга бирмунча эришган (1856, Берлин нашри)². Бу машқлар Европада умумий муваффақият қозонмади. Немис, инглиз, рус ва бошқа тилларга қилинган аксарият таржималар ўша халқларнинг шеърий системалари асосида бажарилган. Кўпчилик таржимонлар ғазалнинг байт тузилишини беришга роя қилганлар. Гарчи арузнинг ўзи акс эттирилмаган бўлса-да, аммо шарқона оҳангни бир қадар ифодалайдиган шеърий интонация ҳосил қилишга уриниб кўрилган. Бу усул ҳозиргача давом этмоқда. Атоқли таржимашунос олим Иржи Левий квантатив (метрик) вазнга асосланган қадимги шеъриятни (юнон, рим, форс, туркий шеърлар) ҳозирги Европа тилларига таржима қилиш тажрибаларини таҳлил қилиб, қуйидаги назарий хулосаларни баён этган:

1. Вазни сақлаш. Бунда шеърнинг ритмикаси фақат бир гуруҳ ўқувчиларга ҳазм бўлиши мумкин.

2. Ватан адабиётида шу хилдаги квантатив шеърларни таржима қилишга мўлжалланган бошқа вазнга ўтказиб ўгириш (адаптация)...

3. Эркин шеър билан таржима қилиш, бироқ бу жўн тадбир ҳисобланади. Баъзи ҳолларда верлибр билан қилинган таржималар китобхонга вазн аниқ берилган таржималардай таъсир этади. Ҳар учала усул ҳам моҳият-эътиборига кўра масалани муросасозлик билан ҳал қилишдир³.

¹ Иржи Левий. Искусство перевода. Изд-во «Прогресс», М., 1974, стр. 255.

² Проф. К. Фрейтаг. Хафиз. В кн. «Хафиз. Лирика», М., 1955, стр. 11.

³ Иржи Левий. Ўша китоб, 260-бет.

Бу гаплар бир-биридан жиддий фарқ қиладиган шеърый системалар, яъни узоқ адабиётлар таржимасига тааллуқли. Аммо яқин адабиётлардан таржимадачи? Ғазал Шарқ халқларининг тилларига ҳам таржима қилинади-ку. Ҳофиз ғазаллари ўзбек, озарбайжон, араб, татар тилларига ўгирилгани юқорида айтиб ўтилди. Хўш, бунда ҳам ўша Европа таржимонлари бошдан кечирган қийинчиликлар содир бўладими? Ғазал ўзбек ва озарбайжон адабиётларида қадимул айёмдан мавжуд, уларнинг дилига сингиб кетган. Туркман, татар, бошқирд китобхонларига ҳам ғазал оҳанги таниш. Адабиётларнинг кўп асрлик яқин алоқаси, услублар, жанрлар, методларнинг бирлиги бу халқларнинг адабий тили луғатига ҳам таъсир этган. Форс-тожик шеъриятидаги жуда кўп сўз ва иборалар ўзбек тилида ва ўзбек шоирларининг асарларида учраб туради.

Бундай адабий-луғавий муштараклик ғазал таржимасида қулайлик туғдиради. Тожик тилидаги шеърни ўзбек тилига ёки ўзбек классик шеъриятини тожикчага таржима қилиш бу халқлар адабиётидан Европа тилларига таржима қилишга қараганда анча осон. Аммо бу Ҳофиз ёки Жомий ғазалини ўзбекчалаштириш хийла жўн иш экан, деган гап эмас. Бунинг яна ўз муаммолари ва талаблари бор. Аруздан аруз ясаш, форс ғазалидаги жозибани ҳозирги ўзбек адабий тили орқали бериш кўп меҳнат ва маҳорат талаб қилиши маълум бўлиб қолди. Бунинг сабаби классик ғазалчилик эстетикасининг ҳозирги ўзбек китобхони учун бир қадар эскиргани ва кўпгина иборалар, сўзларнинг архаиклашиб қолгани бўлса, иккинчи томондан ва, асосан, тожик ва ўзбек тилининг грамматик қурилиш тарафидан ўзаро фарқланиши билан изоҳланади. Тожик тилида ёзилган шеърнинг сўзлари, ибора ва ифодалари ўзбек тилига ўтказилганда шаклий белгилар ҳисобланмиш вазн, қофия, радиф кабиларнинг андазасига ҳар доим сиғавермайди. Демак, бунда лисоний тўсиқларни енгиб ўтиш-

га тўғри келади. Таржимон санъати бу даставвал икки тил орасидаги тафовутни енгиб ўтиш санъатидир. «...Таржима санъатининг бутун моҳияти зиддиятлардан (тиллар орасидаги зиддиятлар) қочишдан эмас, балки бу зиддиятларни ижодий енгишдан иборатдир. Бу зиддиятлардан чўчишнинг ҳожати йўқ — зиддиятлар бизни олдинга қараб етаклайди»¹.

Шунинг учун ўзбек ва тожик адабиётларидаги анъанавий тарихий яқинликлардан ғазал ва бошқа шеъррий жанрлар таржимасида оқилона фойдаланиш лозим. Бунда фарқ ва ўхшашликларни аниқ ажрата билиш, формал жиҳатлар, сўз ва ибораларни таржимасиз қабул қилиш усуллари, меъёрни тўғри белгилаб олиш муҳим аҳамиятга эга. Бундай яқинлигу ҳам узоқлик, мувофиқлигу ҳам номувофиқлик диалектикаси зўр маҳорат ва ижодий меҳнат орқали, ўзига хос таржимонлик истеъдоди, классик адабиётнинг тараққиёт омиллари ва хусусиятларини чуқур идрок этадиган қалб саховати билан ҳал этилади.

БИР ҒАЗАЛ ВА УНИНГ ТАРЖИМАСИ

Ҳофизнинг маълум ва машҳур «Агар он турки шерозий...» деб бошланадиган ғазалнинг ўзбекча таржимаси билан муфассал танишиш ушбу бобда қўйилган аллақанча масалаларга ойдинлик киритиши мумкин. Бунинг учун асарнинг фақат матлаъини эмас, балки бир қанча байтларни ўзбекча таржимаси билан қиёслаб кўришга тўғри келади. Таҳлил давомида *байт* принципини муқоясага асос қилиб олиш, яъни ҳар бир байт таржимасини алоҳида-алоҳида ўрганиш усули ғазал интерпретациясини баҳолашда қулайлик туғдиради. Лекин, шунини айтиш керакки, гарчи ғазалда *байт* шеъррий банд

¹ И. С. Брагинский. Теория художественного перевода как наука. «Проблемы востоковедения». Изд-во «Наука», М., 1974, стр. 443.

вазифасини ўтайдиган *бирлик* ҳисобланса-да, ғазал *яхлит шеър* эканлигини унутмаслик керак, бинобарин, байтлар анализидан умуман бутун ғазал таҳлилига ўтиш, ҳар бир ғазалнинг биргина ўзига хос хусусиятлар таржимада қанчалик акс этганини кўриб чиқиш талаб қилинади. Бундай таҳлил усулининг муҳимлиги шундаки, айрим тадқиқотчилар ғазалда аксарият ягона ҳаракат чизиғи, ягона мантиқий бирлик бўлмайди, ғазал бу алоҳида-алоҳида байтлар йиғиндисидан иборат, деган фикрни олға сурадилар ва бунга Ҳофиз ғазалиётини мисол қилиб келтирадилар. Аслида бундай эмас. Юзак қараганда пароканда бўлиб кўринган байтлар қандайдир бир ички мантиқ, кўринмас «ип» билан ўзаро чамбарчас боғланган бўлади.

Француз олими Леско бундай фикрни билдиради: «Ҳар бир ғазалнинг етакчи бош мавзуи бор. Бу мавзу («ип») атрофида бутун байтлар уюшади, маъно ва хусусиятлар шу бош мавзуга бўйсунди. Агар биз ғазалдаги ана шу «ип»ни аниқлаёлмаслик, демак, ё китобни кўчирган котиб байтлар тартибини ўзгартириб хато қилган, ёки таржимаси ва изоҳи нотўғридир»¹.

«Агар он турки шерозий» ғазали 9 байтдан иборат. Бу байтлар Ҳофиз девонининг қарийб ҳамма қўлёзма нусхалари ва нашрларида ана шу тартибда келтирилган. Фақат саккизинчи байтнинг биринчи мисраси баъзан «Агар дашно фармойи ва — гар нафрин, дуо гўям» шаклида берилади. Ғазалнинг мавзуи — Шероз ва унинг гўзалликларини куйлаш. Бу биринчи, иккинчи, учинчи байтларда очиқ ифодаланган. Сўнгра шоир конкрет шаҳар гўзалларини таъриф этишдан аста-секин *умуман* гўзаллик ва ишқ, ишқнинг қудратини (бешинчи байт) баён этишга ўтади; ундан кейин риндлик,

¹ Сб. «Литература народов Востока». Изд-во «Наука», М., 1970, стр. 22.

дунёга бепарволик билан қараш (олтинчи байт), насиҳат (еттинчи байт) маънолари изҳор этилиб, яна маҳбуба хислатини таъриф этиш (саккизинчи байт) ва мақтада фаҳрия айтиш билан ғазал якунланади.

Байтлар маъно жиҳатидан ўзаро қандай боғланган? Бунда *лирик қаҳрамоннинг кайфияти* ички мантиқ, яширин «ип» вазифасини бажаради. Шоир — лирик қаҳрамон ўз шаҳри ва унинг гўзал манзараси зебо кишилардан, маҳбубаларнинг ноз-ишвасидан хурсанд, унинг диллини шу маҳбубалар ром этган. У — ошиқ. Ошиқ бўлган одам эса ишқ ҳақида, май ва қўшиқ ҳақида, ёр жамоли ҳақида, ёрнинг нозу карашмаси, аччиқ кесатиқлари, дашномлари ҳақида ўйлайди, шундай кечинмалар билан яшайди. Тўғри, бундай кечинмаларни бошқача мақомда, ҳазин, илтижо ёки нола-фигон оҳангида ҳам ифодалаш мумкин. Бундай ғазаллар ҳам оз эмас. Аммо мазкур асарда бу ғоялар кўтаринки кайфият билан тараннум этилади. Лирик қаҳрамон мамнун ва бардам. Кайфи чоғ. Шунинг учун у маҳбубанинг биргина ҳолига нақ икки муқаддас шаҳарни бахшида этади, соқийдан май сўрайди, маҳбубанинг шўхлиги, кесатиқлари кўнглига хуш ёқади, ишқнинг ғалабасига ишонч билан қарайди, дунёнинг каму кўстидан қўл силтайди, ўз шеърдан ўзи маст. Бу — Ҳофиз образи, ҳофизона талқин ва эътиқод. Ғазалдаги бир байт — насиҳат маъноси ифодаланган мисралар бошқаларидан ажралиб қолгандай кўринади, бироқ, аслида у ҳам умумий контекстга ажиб бир тарзда қўшилиб кетган. Ўйлаб кўринг: шоир ишқ ва гўзаллик ҳақида куйлаяпти, бу икки неъмат ёшларга насиб этган неъматлардир. Бу неъматлардан татиш керак. Аммо садоқатли бўлиш, бу неъматларни оқилона ҳазм қилиш учун, дейди шоир, кекса донолар ўғитига ҳам қулоқ солиш лозим.

Шундай қилиб, ғазал ягона кайфиятни ифодалайдиган кўтаринки оҳангда битилган бўлиб, унинг байтларидаги мазмун шу нуқтаи назардан ўзаро бирикади.

Ғазалнинг вазни — ҳазажи мусаммани солим, қофияси — о, радифи — ро (қўшимча).

Шу хусусиятлар асосида таржимага ёндашилса, унда булар ўзбекча ғазалда тўла мавжудлиги яққол кўзга ташланади.

1. Байтларнинг ҳаммаси сақланган, уларнинг жойлашиш тартибига ҳам риоя қилинган.

2. Байтлар орасидаги мантиқий-мазмуний тақозодорлик мавжуд, шунинг учун умумий пафос,— лирик қаҳрамон кайфияти, кўтаринки руҳ акс этган.

3. Вазн — ҳазажи мусаммани солим.

4. Қофия — о.

5. Радиф — ни (қўшимча).

Бу схемада кўпроқ асарнинг шаклий белгиларини аниқлашга эътибор берилди. Зотан, шаклий белгилар ғазал таржимасида жуда катта роль ўйнайди. Энди келтирилган ғазалнинг маънолари, В. Самад тилга олган ибораларнинг таржимада берилиши масаласига тўхтаб ўтишга тўғри келади.

В. Самад ўз мақоласида бир муҳим фикрни қайд этган: ғазалдаги бир қанча ўринлар, жумладан, «жамоли ёр мустағнист», «ишқи нотамом», «рози даҳр камтар жў», «ба ҳикмат ин муамморо» бирикмалари ҳофизшунослар, зукко шарҳчилар орасида баҳсу тортишувларга сабаб бўлиб келмоқда, бу иборалар турлича изоҳланиб, ҳар хил талқин этилмоқда. Турган гап, китобхон ҳам ўз тушунчаси ва тайёргарлигига қараб, ғазални ўзинча идрок этади.

Буларнинг барчаси Ҳофиз каломидagi кўп маъноликдан, киноя ва мажозларнинг сероблиги, қарийб ҳар бир иборанинг икки-уч маънода ишлатилишидан пайдо бўлган. Фақат мазкур асарда эмас, Ҳофизнинг жуда кўп ғазалларида бу ҳол диққатни жалб этади. Қизиги шундаки, Ҳофизни немисча таржимада ўқиган Гёте унинг худди шу хусусиятини («лисонул ғайб») пайқаб олган ва таҳсин айтган эди.

Модомики, Ҳофиз ғазалларининг тили шундай мураккаб ўлароқ, тадқиқотчиларнинг мунозарасига сабаб бўлган экан, бас, таржималарда ҳам ана шундай мураккаблик, маъновий жилвалар акс этмоғи даркор. Чунки таржимон ҳам тадқиқотчи, маълум маънода шарҳчи. У ҳам тушунчани таржима қилади. Таржимон асар маъноларидан қанчалик чуқур хабардор бўлса, уни нечоғли тўғри тушунса, таржима ҳам шунчалик аниқ чиқиши мумкин.

Агар он турки шерозий ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро.—

байтининг таржималарига қайтайлик. В. Самад, юқорида айтилганидай, Хуршид таржимасидаги «Шероз жонони» иборасини маъқуллаб, «кўнглумни шод этса» бирикмасини нотўғри деб ҳисоблайди. Ҳақиқатан ҳам, Ҳофиз «турки шерозий» деганда ўз шаҳрининг гўзалини назарда тутган. Мазкур иборанинг келиб чиқишига ва шу матлаъда қўлланишга диққат қилинсин. Гўзал маҳбубани «турк» деб аташ форс-тожик адабиётида Рудакийдан бери маълум. Бу турк қизларининг ўз ҳусни жамоли билан Шарқда донг чиқарганидан, шу боисдан уларни Бағдод, Бухоро шоҳлари саройида гўзал канизак сифатида асрашнинг расм бўлганидан келиб чиққан. Бунини айтишдан мақсад Ҳофиз ўз ибораларининг кўп маъноли қилиб келтиришига яна ишора қилишдир. Ўша байтга диққат қилинса, «турки шерозий» ва «ба даст орад дили моро» иборалари билан «Самарқанду Бухоро» бир-бирига дучлаштирилгани, зид қилиб қўйилганини кўриш қийин эмас: Темур — машҳур турк хоқони, Туркистондан (эронликлар — Фирдавсийдан бошлаб — Амудан бу ённи Турон — турklarнинг ери деб тасаввур қиладилар). Самарқанд — шу забардаст турк подшосининг муҳташам шаҳри, пойтахти. Темур Самарқанд учун бошқа мамлакатларни қўлга киритиш-

га интилади. Ҳофиз Агар Шероз гўзали — турки кўнглини асир этса, шу Самарқандни бермоқчи. Бундан чиқадими, Ҳофиз «турк» сўзини худди шу матлаъда тилга олиши тасодифий эмас. Шоирнинг бошқа ғазалидан олинган мана бу байт ҳам шундай икки маънолидир:

Ба шеъри Ҳофизи Шероз мегўянду мерақсанд,
Сияҳчашмони Қашмирно туркони Самарқанд.

Сирасини айтганда, Хуршид «турк» сўзини сақлаганда ҳам хато бўлмасди. Негаки, ўзбек ва озарбайжон шоирлари, жумладан, Навоий ва Фузулий ҳам ўзларининг туркий ғазалларида бу сўзни *гўзал маҳбуба* маъносида ишлатганлар. Шунинг учун озарбайжон шоири Ҳасратнинг мазкур иборани «турки шерозий» деб беришини тўғри деб билиш керак. Фақат бунда қўшимча изоҳ билан иборанинг маъносини англатишга тўғри келади, холос. «Ба даст орад дили моро» ибораси Хуршидда аниқ чиқмаганлиги тўғри. «Кўнглимни шод этса» дейиш ўрнига «кўнглим асир этса» ёки «кўнглимни забт этса» дейилса, Ҳофизнинг матлаъи тўлиқроқ берилган бўларди. Чунки бунда шоир *зabtкорлик, қўлга киритиш* маъносини атайлаб таъкидлаган. Бу вазна ҳам халал етказмасди. Хуршид таржимасидаги «хони яғмо» ва «лаби лаъли шакархо» иборалари хусусида ҳам гапириш керак. «Яғмо», луғатларда ёзилишича, «ғорат қилиш, талон-тарож ва Туркистондаги бир шаҳарнинг номи бўлиб, бу шаҳр ўзининг гўзаллари билан ном чиқарган» («Ғиёсул-луғат», 887-бет). Холиқ Мирзозода Ҳофиз мунтахаботининг 1957 йилги нашрига ёзган изоҳларида бундай дейди: «Бу мисрада дилбарнинг дилдан сабрни олиб кетиши турклар томонидан Яғмо хонининг муваффақиятли асир олиб кетилиши воқеасига ташбиҳ этилган»¹.

¹ Ҳофиз Шерозий. Мунтахаби девон. Сталинобод, 1957, саҳ. 33.

Хуршид биринчи маъно — «талаб кетиш» маъносини назарда тутиб, «қилиб туркларча яғмони» дея ўгирган. Бунда ҳам Ҳофиздаги икки маънодан биттаси таржимада акс этган. Аммо ўзбекча таржимадаги «Гўзалроқ айлади аччиқ сўзинг лаъли Шакархони» (нашрда бу сўз бош ҳарф билан ёзилган, бу хато) мисраси асл нусхадаги «шакар шимувчи қизил лабга аччиқ жавоб ярашади» маъносини бермайди.

Бироқ таржимада китобхон қалбини ҳаяжонга соладиган, дилни яйратиб, кўзни ўйнатадиган «Сун, эй соқий, майнинг охиргача, жаннатда топмайсан, бу Рукнобод қирғоғидаги сўлим мусаллони», «Шу алдоқчи, қизиқчи, фитначи шўхлар қўлидан дод», «Гапир чолғувчидан, майдан жаҳон сирини кам изла», «Ғазал айтдингу, дур сочдинг, ёқимли куйла, эй Ҳофиз, Фалак назмингга гавҳардек нисор этсун сурайёни» каби сержилва, сероҳанг мисралар борки, булар таржимани безаб туради.

Ҳофизнинг 1958 йилда нашр этилган ўзбекча девонида бу сингари сайқал топган, улуғ шоирнинг нафаси уфуриб турадиган ғазаллар талайгина бор.

ҒАЗАЛ — ТАРЖИМА — ҒАЗАЛ

Биё, то гул барафшонему май дар соғар андозем,
Фалакро сақф бишкофему тарҳи нав дар андозем.

Кел энди гул сочиб ҳар ён, қадаҳ кўлда ўтургаймиз,
Бузиб чарх эски томин, янги бир тарҳ ила қургаймиз.

Буюк жасорат билан яратилган ажойиб ғазалнинг биринчи байти ва унинг гўзал таржимаси, мастона ғазал ўқувчида кучли туйғу уйғотади. Мастона ринднинг беҳад хурсандлиги, хушчақчақ кайфияти ифодаланган. У ана шу кайфиятни бошқаларга ҳам юқтирмоқчи; дўстларни, ёрларни шодлик базмига, ўйин-кулги, рақсу

шеърхонлик базмига, шаробхўрлик, ширин суҳбат мажлисига чорлайди. Ғазал бутун мазмуни, оҳанги билан ўқувчи (тингловчи) кўз ўнгида шу қувноқ кишилар мажлисини гавдалантиради: шароб ичиб, ғазал айтиб, чор қарсак зарби остида рақсга тушган беғам-беташвиш кишилар чехраси намоён бўлади. Бундай кайфият ўқувчи (тингловчи)ни ҳам беҳад руҳлантириб юборади.

Шу хусусияти билан бу ғазал «Агар он турки шерозий»га яқин туради. Лекин бунда руҳий кўтаринкилик янада кучли ифодаланган. Шоир бу ерда фалсафий ҳикматлар айтиш, мавзудан четлашиш сари бормаган, шодлик оҳанги ғазалнинг мақтаигача давом этади. Мақтаёга келиб... бирдан ҳазин бир фикр ўртага ташланади:

Суханхонию хушхони наме варзанд дар Шероз,
Биё Ҳофиз, ки то худро ба мулки дигар андозем.

Билимдонлик ва хушхонлик эмас Шерозда ҳеч манзур,
Кел, эй Ҳофизки, биз юзни бўлак юртга ўгургаймиз.

147-бет)

Шоир ўз шаҳрида қадр қиммати йўқлигидан нолийди.

Ғазалнинг яна бир хусусияти унда исёнкорлик руҳининг кучли ифодаланишидир. Дунё ташвишларидан ўзини озод деб билган, умр мазмунини ҳаёт неъматларидан баҳра олишда, шодлик ва фароғатда ўтказишда деб ҳисоблаган шоир — лирик қаҳрамон ғаму ғуссага тўла дунёни таг-томири билан қўпориб, уни янгидан қуришга даъват этади. Бу эрк учун, инсоний ҳуқуқ учун кураш шиори, ўрта асрчилик зимистони ва шабистони орасидан ёриб чиққан бир ёрқин руҳнинг машъал нигоҳи, қудратли Шарқ Уйғонишининг нишонаси эди: «Бузиб чарх эски томин, янги бир тарҳ ила қургаймиз». «Агарда тортса ғам лашкар тўкишга ишқ эли қонин, Мену соқий бўлуб бирга, бу ташвишни битиргаймиз!»

Айтишлари мумкин: ғазал таржимаси ҳақида ёзганда, муаллиф муддаосини-ю, асарнинг ўзини таърифлаш шартми, таржимани баҳолаб кетаверса бўлмайдами? Йўқ, бўлмайди. Таржимани таҳлил этиш, унинг савиясини аниқлаш учун муаллиф ва асарнинг ўзини, унинг моҳиятини тушуниб етиш лозим. Шундагина таржимон билимини ҳам, маҳоратини ҳам тўғри баҳолашга асос ҳосил бўлади. Таржимани тадқиқ этиш учун, аввало, асл нусханинг ўзини билиш, ўрганиш талаб қилинади. Шунга кўра, таржимашуноснинг иши икки соҳани — ҳам адабиётшунос қиладиган ишни, ҳам қиёсий шеършуносликни қўшиб олиб боришни талаб этади.

Ғазал таржимаси жуда муваффақиятли чиққан. Хуршид бунга қандай эришган? Ғазалнинг тузилишига диққат қилайлик. Биринчидан, у даъват («биё») билан бошланиб, даъват («биё») билан тугайди. Иккинчидан, байтларнинг синтактик қурилишида ўзига хослик бор: аксарият байтлар эргашган қўшма гаплардан таркиб топган («ки» боғловчиси билан боғланган), уюшиқ бўлаклари кўп ва бу бўлаklar — *у*, — *ву* боғловчилари орқали тургаklangан. Бу эса жарангос оҳангни таъминлашга хизмат қилган, асар интонациясини вужудга келтирган. Учинчидан, «андозем» радифи байтларни уюштириб, бир маънони таъкидлашга хизмат қилган.

Бу хусусиятлар таржимада мукамал акс этганми? Биринчиси — даъват оҳанги бор. Биринчи, бешинчи ва тўққизинчи байтларда уч марта такрорланган «биё» уч марта «кел» деб ўгирилган. Иккинчи хусусият фақат бир ўринда, тўртинчи байтда («Ки шояд хўблар шоҳи...») учрайди. Бошқа байтларда эса жумлалар ўзбек тили қондаларига батамом бўйсунган ҳолда келтирилган. «Ки» билан келган байт ҳозирги ўзбекча шеър қурилишини эмас, балки классик шеърятимиз тилини эслатади. Шунингдек, «қадаҳ сун», «ҳавзи кавсар», «хўблар шоҳи», «ўтургаймиз», «эрур», «бўлиб», «сори» каби сўз ва иборалар ҳам классик шеърят тилининг услуби-

дир. Демак, таржимон жуда ўнғай йўл топган: у классик шеърият услубидан мавриди билан ўринлатиб фойдаланган ҳолда, ҳозирги ўзбек тили талабларини қондирган. Натижада таржима ҳозирги ўзбек китобхонага тушунарли ва манзур бўлиш баробарида, аynи пайтда *ғазал руҳини* ажиб бир тарзда акс эттирган. Бу Хуршид ва Чустий таржималарига хос умумий принципдир.

Юқорида рақам қилинган учинчи белги, радиф таржимада йўқ. Бундан ташқари, қофия сўзлар, жуда кўп таржималарда бўлганидай, айнан сақланмасдан, балки ўзбекча л а ш т и р и л г а н, улар радиф билан қўшиб юборилган. Хуршид танлаган қофиядош сўзлар («ўтургаймиз», «кўргаймиз», «битиргаймиз» ва ҳоказо) тўла оҳангдош эмас. Аммо, шуниси қизиқки, бу қусур таржимани ўқиганда сезилмайди! Сабаби, байтларнинг мазмуни жуда аниқ берилган, ғазал оҳанги, руҳи тўла сақланган. Ижодийлик, санъаткорликнинг ширин меваси бўлмиш таржима воситаси-ла *ғазалдан ғазал яратиш* мўъжизаси деб шунни айтса бўлади. Ҳофиз таржимонларининг классик шеърият руҳида тарбияланганлиги, ғазални чуқур ҳис этишлари, кўп йиллар ғазал ёзиб, оламжаҳон тажриба орттирганлари асосий муваффақият гарови бўлган.

Чустий таржимасида:

Сабо, дегил у кийик кўзли шўхи Раънога:

Равона қилдинг ўзинг бизни тоғу саҳрога.

(25-бет)

Хуршид таржималарида:

Қаёнда ўнгламоқ ишни ва мен хароб қаён?

Бу йўл қаёндаю мен қайдаман, жавоб қаён?

(27-бет)

Келди масжиддан бу кеч майхона сори пиримиз,

Не бўлур йўлдошларим, бундан кейин тадбиримиз?

(31-бет))

Соқиё, кел энди сунғил жомни,
Жойла туфроққа гами айёмни.

(35-бет).

Ҳар нечаким юзларинг ой, кунга нисбат қилдилар,
Суратинг кўрмай туруб, тахминла туҳмат қилдилар.

(81-бет)

Юзунгдек ёрқин ой осмонда ҳам йўқ,
Қадингдек сарв ҳеч бўстонда ҳам йўқ.

(85-бет)

Хирқамни гаров қўйгум, бир коса шароб авло,
Бемаъни насиҳатдан менга майи ноб авло.

(175-бет).

Шуларга ўхшаш яна аллақанча ажойиб таржималар борки, улар Ҳофизнинг ўзбекча девонини безаб турибди, булар *ҳофизона* дейишга арзигули ғазаллардир.

Ғазалнинг қийматини илгари кўпинча матлаъи билан белгилаганлар. Чунки оригинал, дилнишин чиққан матлаъ ўқувчини ром этиб, бутун ғазал ҳуснига ҳусн қўшиб турган. Шу сабабли яхши таржималардан матлаъларни мисолга олинди. Бу ғазалларнинг қолган байтлари ҳам жуда яхши таассурот қолдиради.

Хуршид қаламига мансуб мана бу байтларни ҳам аъло таржималар қаторига қўшиш мумкин:

Қўл тортмоғум тилакдан, лутф этмагунча дилбар,
Ё жон кетар танимдан, ё васл бўлур муяссар!
Улгач очиб мазорим, боқғил ўлук танимга,
Бағрим ёниб кафандан, кўкка чиқар тутунлар.
Кўрсат юзингни, жонон, танг қолсин аҳли олам,
Оч лабни, эр-аёллар қилсун фиғон баробар.
Жон лабга келди, кўнгул ҳасратдадур лабингдан,
Мақсадга восил ўлмай, жон чиқмағи муқаррар.

Оғзингни шавқи бир-ла қийналди хаста жоним,
Йўқсуллар ул оғизда ҳеч ёд этилмагайлар.
Ёд айласа ошиқлар яхши сифатларини,
Ҳар ерда, ҳар йиғинда Ҳофизни номи янграр.

Асл нусхаси билан муқояса қилинг:

Даст аз талаб надорам то коми ман барояд,
Ё тан расад ба жонон, ё жон зи тан барояд.
Бикшой турбатамро баъд аз вафоту бингар,
К-аз оташи дарунам дуд аз кафан барояд!
Бинмой руҳ, ки халқе вола шаванду ҳайрон,
Бикшой лаб ки фарёд аз марду зан барояд
Жон бар лабасту ҳасрат дар дил, ки аз лабонаш,
Нагрифта ҳеч коме жон аз бадан барояд.
Аз ҳасрати даҳонаш омад ба танг жонам,
Худ коми тангдастон кай з-он даҳан барояд.
Гўянд зикри хайраш дар хайли ишқбозон,
Ҳар жо ки номи Ҳофиз дар анжуман барояд.

(118—119-бетлар)

Олти байтли бу мўъжаз ғазал ўз вазни-оҳанги, ибора-ифодалари, бутун латофати билан чиройли қилиб ўзбекчалаштирилган. Шундай таржималарни ўқиганда завқинг ошади, таржимоннинг усталигига таҳсин ўқийсан, таассуротларингни бошқалар билан ўртоқлашгинг, завқу шавқингни баҳам кўргинг келади. Таржиманинг ҳусни ҳам нуқсонларини аниқлаш мақсадида Ҳофиз ғазалини насрий баёнга кўчириншга тўғри келади.

I байт. Мақсадга етмагунча талабдан қўл тортмайман: ё таним жононга етишади, ё жон танамдан чиқади.

II байт. Ўлганимдан кейин қабримни очиб қара: ичимдаги ўтнинг зўридан кафанимдан тутун чиқмоқда.

III байт. Юзингни кўрсат, токи бутун халқ шайдо ва ҳайрон бўлсин, лаб оч (гапир), токи эркак ва аёллар фарёд кўтарсин.

IV байт. Жон лабимга келган (чиқиш арафасида),

аммо лабларингдан ҳеч мурод топмай (бўса олмай), жон бадандан чиқаётганида кўнгилда армон қолмоқда.

V байт. Оғзинг ҳасратида (умидида) жон қийноқда қолди. Ўзи камбағалларнинг муроди у оғиздан қачон ҳосил бўлувди!

VI байт. Қаерда, қайси мажлисдаки Ҳофизнинг номи эшитилса, ошиқлар аҳли уни яхшилик билан эсга олдилар.

Махсус ташбиҳлар, сўз ўйинларига эътибор қилинг.

Тўртинчи байтда: биринчи мисрадаги «жон бар лаб», «лабонаш» ва иккинчи мисрадаги «ком» сўзлари орасида таносиб санъати воситасида сўз ўйини ижод қилинган. «Жон бар лаб омад» иборасидаги «лаб» — ошиқнинг лаби, «лабонаш» деганда эса маъшуқа лаби назарда тутилади. Ошиқнинг аҳволи жуда душвор — ўлим олдида турибди, аммо дилида бир армон бор: ёрнинг ширин лабларидан бирон марта бўса олмаган, яъни муроди ҳосил бўлмаган («ком» — мурод-мақсад, баҳра олиш, лаззат топиш маъноларида ҳам келади).

Бешинчи байт. «Даҳон» сўзи билан «ба танг омад» ва «тангдастон» сўзлари яна «ком» ва ёдаҳон» сўзлари билан ўшандай чиройли ташбеҳотни вужудга келтирган. Чунки классик адабиётда маҳбуба оғзини тор (жуда тор) деб таърифлаш анъанага айланган эди, бу Шарқ эстетикаси, дидига мувофиқдир (тор оғиз, юпқа, қизил лаб, оқ-қизил юз, камондай эгилган ингичка қош, оҳу кўз, ҳалқа-ҳалқа зулф, сарв каби тик қомат, ингичка бел ва ҳоказо). Бу тушунчаларни муболағадор тарзда бўрттириб ифодалашда шоирлар кимўзарга мусобақалашиб келганлар. Лекин Ҳофизда бундай муболаға йўқ. У оғизнинг кичкина (тор)лигини қўли торлик (камбағаллик) билан таносибга келтирган. Биринчи мисрада «оғзинг ҳасратида жоним танг бўлди» деб сўз ўйини қилса, шуни иккинчи мисрада давом эттириб, «қўли қисқаларнинг муроди тор оғиздан қачон ҳосил бўлган эди», дейди.

Кўриниб турибдики, сўз ўйинлари, таносиб санъати асосида яратилган ташбиҳларни ҳатто насрий таржимада ҳам ихчам баён этиш анча мушкул. Уларни махсус шарҳу изоҳларсиз тушунтириб бўлмайди. Шундай бўлгач, бу санъатни янги тил асосида ғазалда қайта тиклаш яна ҳам қийин бўлади. Зеро, бундай таносиблар ҳар бир тилнинг мутлақо ўзига хос ҳодисасидир. Шоир она тилидаги сўзларнинг кўп маънолилиги («ком») ва ташқи ўхшашлигидан («ба танг омадан» — «танг дастий») усталик билан фойдаланган.

Бу сингари иборалар айнан ағдарилганда аксарият ўз хусусиятини йўқотади. «Ком» сўзини ё *мурод-мақсад*, ё *бахра олиш* ё *оғиз бўшлиғи* деб ўгиришга тўғри келадди, лекин Ҳофизда кўрилганидай, шу маъноларнинг барчасини бир йўла ифодалайдиган сўз топиб бўладими?! Шунинг учун бўлса керак, ўзбек классик шоирлари бу сўзнинг ўзини қўллайверганлар. Хуршид ҳам шундай қилиши мумкин эди. Бироқ бу нарса *ҳозирги китобхонга* тушунарли бўлмасди. Натижада таржимон «ком» сўзидан воз кечган. Хўш, бундай тадбир таржиманинг сифатига таъсир этганми?

Тўртинчи байтда бу унчалик билинмайди. Таржимон «ком»нинг бир маъноси — «мақсадга восил ўлмоқ» орқали мақсадни ифодалай олган. Лекин кейинги байтга келиб таржимон қийналган. Гап таносиб санъатининг акс этмаганида эмас. Эҳтимол, бунинг иложи топилмас ҳам. Ишқал шундаки, «йўқсуллар ул оғизда ҳеч ёд этилмаганлар» мисраси биринчи мисра билан боғланмай қолган. Чунки бу икки мисрани боғлаб турган ип, семантик ўқ ўша ташбиҳ эди. Ташбеҳ тушиб қолгач, «ип» ҳам узилган. Ажабмаски, таржимон аввалги мисраларда қўллаган тадбирини ишга солиб, ижодий эркинлик йўлини ихтиёр этганида, натижа бошқачароқ бўлармиди. Агар Хуршид таржимасини Ҳофиз ғазалининг сўзма-сўз баёни билан қиёсланса, таржимоннинг топқирлиги маҳорати манаман деб кўзга ташланади.

Шуни айтиш керакки, Хуршид бунда ҳам радифни сақлашдан воз кечган, қофияни бутунлай бошқа сўзлардан тузган. Аммо бунинг эвазига вазн сақланган, маъно берилган, оҳанг, руҳ акс этган.

Қўл тортмоғум тилакдан, лутф этмагунча дилбар,
Ё жон кетар танимдан, ё васл ўлур муяссар.

Аниқлик, равонлик, параллелизм, бирдамлик руҳи — барча-барчаси муҳайё. Бундай байтлар ҳар қандай юксак талаб билан ёндашганда ҳам аъло баҳолашга лойиқ. Бу таржималар ўзбек классик ғазаллари билан бемалол беллаша олади.

ТАРЖИМА ВА ТАТАББУЪ

Гўзал, бадий баркамол таржималарни Хусрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий ва Камол Хўжандийларнинг ўзбек тилида босилган китобларидан ҳам топиш мумкин.

Қуйидаги икки асар билан танишинг.

Биринчи ғазал:

Қўлдан кетиб қолди дилим, эй дилрабо, додимга ет,
Тунларда ҳижрон жабридан бўлдим адо, додимга ет!
Токайгача жон олғувчи ҳижрон қилур менга ситам,
Гар боқмасанг менга, санам, айлаб имо додимга ет,
Тун кечалар тонг отқуча ҳажринг ўтида ёнаман,
Доду фиғоним ойгача чиқди расо додимга ет.
Сенсиз, азизим, дилда ҳам ҳеч қолмади сабру қарор,
Бўлди жигар ҳам чок-чок, қилгин даво, додимга ет.
Жон олғучи ул икки кўз олди жаҳон-жоним бутун,
Хусрав жонига келмайин икки бало додимга ет!¹

¹ *Амир Хусрав Деҳлавий*. Асарлар. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1972, 40-бет (Ғазалларни Васфий ва Чустий таржима қилган).

Иккинчи ғазал:

Ишқинг тикони етказар сийнамга кўп озорлар,
Озорининг заҳми ила чеҳрам эрур гулзорлар.
Хаста таним чангдек буқик, кўкка фиғоним чирмашур,
Киприкда кўз ёшим равон гўё чийранган торлар...
Гулшан сари айла хиром, шавқингда гул гулшан аро
Айлаб яқосин чок-чок, қон айласин рухсорлар.
Зоҳид юриб масжид сари, ҳожини биёбонни кезар,
Май топмаганлик дастидан шундай қилур бекорлар.
Ҳар дам сотарман жон сенга, бир бўсадир унга баҳо,
Савдойиман, кезгум келур ҳар лаҳзада бозорлар.
Нокасга сен дил боғладинг, рашкдан мени этдинг ҳалок,
Гар бир йўла ўлса киши. Жомий ўлар минг борлар!¹

Хусрав Деҳлавийдан таржима қилинган ғазаллар кўп эмас. Ҳаммаси 32 тага етади. Аммо Абдурахмон Жомийнинг ғазалларидан анчагинаси ўзбек тилига ўғирилган.

Мисолга олинган ғазалларга хос нарса шуки, иккаласи ҳам бир хил вазнда (разажи мусаммани солим: мустаъфилун, мустаъфилун, мустаъфилун, мустаъфилун), бир мавзуда (ошиқнинг ёр жабрида қийналишини изҳор этиш) ёзилган. Аммо шунга қарамай, бу икки шеърни ўқиган киши муаллифларнинг услубини дарҳол пайқаб олади. Хусравда «сўзу гудоз» (Навоий), фиғону ноалалар (шунга яраша иборалар, ташбиҳлар) баралла эшитилса, Жомийда ошиқнинг ожизлиги, хаста, хоксор ва бенаволиги тасвирланган. Шу ернинг ўзида Ҳофизнинг тарзи баёни булардан бутунлай фарқ қилиб туриши ҳам аниқ сезилади. Бу таржималар гарчи намуна қилиб кўрсатишга арзийдиган бўлмаса-да, ҳар қалай муваффақиятли чиққан деб қараш мумкин.

¹ *Абдурахмон Жомий*. Танланган асарлар. Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1971, 26-бет (ғазалларни Фафур Ғулом, Шоислом Шомуҳаммедов, Васфий, Чустий, Ҳабибий, Улфат, Бокир ва Анисий таржима қилган).

Абдураҳмон Жомийнинг мазкур ғазалига Алишер Навоий татаббуъ битган. Бу татаббуъни таржима билан солиштириб ўрганиш диққатга сазовор. Олдин ғазалнинг асли билан танишишга тўғри келади:

Аз хор-хори ишқи ту дар сина дорам хорҳо,
Ҳардам шукуфта бар руҳам з-он хорҳо гулзорҳо.
Аз бас фиғону шеванам, чангист ҳам гашта танам,
Ашк омада то доманам аз ҳар мижа чун торҳо.
Раҳ жониби бўстон фиған, к-аз шавқи ту гул дар чаман,
Сад чок карда пирахан, шуста ба кун рухсорҳо.
То сўйи боғ ори гузар, сарву санавбарро нигар,
Умре пайи наззора сар баркарда аз деворҳо.
Зоҳид ба масжид бурда пай, ҳожи биёбон карда тай,
Он жо ки бошад нуқлу май, бекори аст ин корҳо.
Ҳар дам фурушам жон туро, бўса ситонам дар баҳо,
Савдоням, бошад маро бо худ баче бозорҳо.
Ту дода дил бо ҳар касе, ман мурда аз ғайрат баче,
Якбора мирад ҳар касе бачора Жоми борҳо¹.

Алишер Навоий татаббуъи:

Эй аз баҳори ҳусни ту бар чеҳраам гулзорҳо,
Дар чеҳра з-он гулзорҳо дорам залида хорҳо.
Аз неши ҳажраш мутасил, гў риштаи жонам гусил,
Чун дўхт натвон чоки дил з-он сўзану з-он торҳо.
Дар кулбаи ғам гар барам ои наёби пайкарам,
Бас хоки хори бар сарам, к-афтода аз деворҳо.
Аз ҳумрати рухсор кай битвон шудан ҳамранги вай,
Моро ба хун, ўро ба май чу ранг шуд рухсорҳо.
Чун з-он бути ошуфтаҳў, орам ба сўйи қибла рў,
Баста чу аз ҳар тори мў бар гарданам зуннорҳо.
Будам ба ақли зуфунун пири хирад пеш аз жунун,
Тифлон давонандам кунун дар кучаю бозорҳо.

¹ Абдураҳмон Жомий. Асарҳои мунтахаб, жилди якум. «Ирфон», Душанбе, 1964, саҳ. 13.

Зин назми нав, чархи қўҳун, якбора гў ҳайрат макун,
Фоний чу таълими сухун дорад зи Жоми борҳо¹.

Жомийда ҳам, Навоийда ҳам ғазал етти байтдан иборат. Вазн бир хил, қофияларда (*хорҳо — гулзорҳо — гулзорҳо — хорҳо; торҳо — торҳо; деворҳо — деворҳо*) ва ҳатто мисралардаги ички қофияларда ҳам (*пай-тай-май Жомийда, кай-вай-май Навоийда*) ўхшашлик бор. Турган гап, мазмун ва оҳангда ҳам яқинлик мавжуд. Булар татаббуъ — жавобиянинг талабларидир. Йўқ. Навоий ғазали Жомийнинг *такрори* эмас. Навоий оҳангни, услубни сақлаган, ғазалнинг шаклний тузилишига, эргашган, лекин байтлар маъноси бошқа; янги, нозик маънолар янги шеърий ифодалар орқали баён этилган. Бу Жомий ғазалидан таъсирланиб ёзилган, Жомий услубини эслатиб турадиган ғазал.

Татаббуъ ҳам, таржима ҳам адабий алоқа формаларидир. Татаббуъда таъсир ва ижодий акс садо, анъана ва новаторлик биргаликда мужассамланган бўлади. Таржима эса бундан фарқ қилади. Таржима муаллифни ижодий давом эттириш эмас, балки унинг бошқа тилдаги такрори бўлмоғи лозим. Таржимон ҳам, худди жавобия айтувчи каби, асл нусхадан таъсирланади, илҳомланади. Аммо жавобия айтувчи бу илҳомни, таассуротни *оригиналга ўхшаш асар* яратишга сарф этса, таржимон *оригинални она тилида ифодалашга* қаратади. Татаббуъ битувчи шоир салафнинг анъаналарини давом эттириб, бойитиб тарғиб этса, таржимон шоирни бевоСИТА ўз асарлари орқали тарғиб этишга бел боғлаган киши сифатида майдонга чиқади. Татаббуъ ҳам, таржима ҳам — адабий ҳамкорлик, адабий мусобақа, куч си-наш майдони. Татаббуъ ёзишга киришган шоир устодлари даражасида қобилияти борлигини, ўша шаклда,

¹ Алишер Навоий. Асарлар, 15 томлик, 5 жилд (1 китоб). «Девони Фоний», «Тошкент» бадиий адабиёт нашриёти, 1965, 36-бет.

ўша мотивда шеър айтишга ўзининг қодир эканини на-
мойиш этади; таржимон эса шоирнинг асарини ўз тили-
да қайта ижод этишга чоғланади. Шундай қилиб, та-
таббуъ айтувчи шоир таржимон-шоирга қараганда
эркинроқ, ҳуқуқи кенгроқ эканлиги маълум бўлади.

Айтилган гаплар, шубҳасиз, аниқ таржимага таал-
луқлидир. Асл нусханинг руҳига кириб, унинг оҳангида
ўз мисраларини тақдим этувчи таржимонлар ҳам кўп
бўлган. Булар ўз ижодларининг моҳияти ва натижаси
билан жавобиячи шоирларга яқин туради. Лекин шу-
ни эсда тутиш керакки, таржима ҳам ижодий жараён,
айниқса, шеърый таржимада меъёридаги эркинлик жо-
издир. Шундай экан, таржима асарни бошқа тилда қай-
та яратишдан иборат, деганда буни «нусха кўчириш»
маъносида, ҳижжавий мувофиқлик маъносида тушун-
маслик даркор. Бу *такрорийлик* маъно-мазмун, оҳанг-
услуб, ибора-образларнинг бир-бирига мувофиқ-мосли-
гидан иборат. Бундай мувофиқлик ижодийлик орқали,
дадил илҳомнинг меваси сифатида қўлга киритилади.
Бу нарса ғазал таржимасида ҳам жуда муҳим.

Шундай экан, таржима билан татаббуъ орасида
қандайдир яқинлик бўлса-да, аммо булар икки хил ада-
бий ҳодиса бўлиб, алоҳида-алоҳида қонуниятларга эга.
Шу боисдан бу икки ижодий ҳодисага бир хил талаб бил-
ан ёндашишнинг иложи йўқ. Гарчи бу икки ҳодисанинг
табиати ва натижаси бошқа-бошқа бўлса-да, савия, ба-
дий қиммат жиҳатидан бир хил даражада бўлиши ке-
рак. Бошқача айтганда, бадийлик, шеърый нафосат
ва балоғат нуқтаи назаридан бу икки хил адабий ҳодиса-
га бир хил талаб қўйиш мумкин. Аниқроғи, Жомийнинг
«Аз хор-хори...» ғазалини шундай таржима қилиш керак-
ки, у савия эътибори-ла *Навий жавобияси* билан тенг
кучга эга бўлсин ёки, ҳеч бўлмаса, унга яқин турсин.
Афсуски, Абдурахмон Жомий ғазалларининг биздаги
мавжуд таржимаси бундай олий талабга жавоб бермай-
ди. Ҳатто юқорида яхши *таржима* сифатида келтирил-

ган мисолда ҳам ғазал нафосатини хиралаштирадиган жойлар кўзга чалинади. Чунончи, бир байт ташлаб кетилган. Учинчи байтда «гулшан» ва «айлаб» сўзлари такрорлангани ғализлик туғдиради. Бу бошқа раво ва чиройли чиққан байтларнинг завқбахшлигига соя солади.

Айтишлари мумкин: таржимани бадий баркамоллик тарафидан Навоий татаббуъига етказиш учун Навоий даражасидаги иқтидорга эга бўлиш лозим! Начора. Бу тўғри фикр. Ахир, китобхон Жомий шеърини ўқишга чоғланяпти-ку. Буюк Навоий ҳазрат Жомийнинг маҳоратига қанчадан-қанча тасанно айтмаган...

Шундайку-я, лекин шеърият оламида арши аълода юриб, обизамзамни ҳавас қилишнинг фойдаси йўқ! Келинг, ерга тушайлик, бор нарса билан ҳисоблашайлик, мавжуд таржималарни кўздан кечириб, уларнинг ютуқ ва камчиликларини таҳлил қилайлик.

НА МАСАЛДИР, НА ҒАЗАЛ

Ҳофиз ғазаллари таржимаси таҳлилида қисман бўлса-да қуйидагиларга эътибор қилинди: а/ мазмун ва маънонинг берилиши; б/ образли ифодалар, сўз ўйинлари, киноя ва мажозларнинг акс этиши; в/ интонация, пафоснинг ифодаланиши; г/ вазннинг сақланиши; д/ қофиянинг берилиши; е/ радифнинг акс этиши.

Бундай схема асосида таҳлил қилишни айрим олимлар таржимани объектив таҳлил қилиш воситаси деб биладилар. Чунончи, Л. Брагинская Ҳофизнинг «Юсуфи гумгашта...» ғазалининг бешта русча таржимасини шу принцип асосида ўзаро солиштириб текширади ва «объектив анализ»ни таржимани баҳолашнинг энг мақбул йўли деб ҳисоблайди¹. Л. Брагинскаянинг схемала-

¹ Л. Брагинская. Об объективности в оценке поэтического перевода (на примере русских переводов газелей Хафиза). В кн. «Литература народов Востока», изд-во «Наука», М., 1970, стр. 19—30.

ри анча батафсил, пухта. Чунончи, у ғазални қуйидаги-ча таҳлил қилади:

Схема А (асл нусха). Ғазал таржимасига доир қайдлар.

1. Дастлабки қайдлар.

1. Вазн (ғазалнинг вазни келтирилади).

2. Қофия (қофия элементи келтирилади):

а/ ички қофиядошлик;

б) умуман оҳангдош товушлар.

3. Ҳажм (неча байтдан иборатлиги).

II. Таъриф.

4. Умумий характеристика (байтнинг тузилиши хусусияти, байтлар орасидаги алоқа, асосий ғоя);

а/мотивлари (ҳар бир байтнинг маъноси баён этилади);

б/қаҳрамонлари (лирик қаҳрамон, ошиқ, маъшуқа, рақиб ва ҳоказо).

5. Ғазалнинг композицион тузилиши (байтларни бир-бирига боғловчи воситалар, яхлитлик ҳосил қилиш усуллари).

Ғазалнинг ҳар хил шарҳланиши мумкинлиги.

6. Алоҳида байтларнинг хусусиятлари (санъатлар, сўз ўйинлари, ҳикмат ва бошқалар).

7. Оҳанг, интонация (қандай кайфият ҳосил қилиши, умумий руҳи).

Сўнгра ана шу қолип асосида таржимага ёндашилиб, нима сақлангани ва нима сақланмагани қайд қилинади.

Бундай таҳлил усули ҳақиқатдан ҳам, академик изчиликка олиб боради ва тадқиқот жараёнида энг майда тафсилотларга қадар кўздан қочирмасликка имкон туғдиради. Тадқиқотчи эҳтиросларга берилмай, ўзининг субъектив таассуротларини яширган ҳолда кузатиш олиб бориши мумкин. Шуниси борки, бу схемага ҳаддан ташқари меҳр қўйиш ҳам унчалик дуруст эмасга ўхшайди. Адабий асар, санъат хусусида ёзганда нуқул статистика, математика тили билан гапириш қийин. Дар-

воқе, Л. Брагинскаянинг ўзи ҳам, бешта таржимани ўз илмий концепцияси асосида изчиллик билан қараб чиққандан сўнг, А. Фетнинг эркин таржимасини таърифлаб, ўзини тутолмай, завқу шавқ билан мақтаб кетади.

Бизнингча, таржимашуносликда адабиётшуносликнинг бошқа соҳаларида бўлганидай, ҳар икки усулни қўшиб олиб бориш фойдали, яъни изчил таҳлил қиёс ҳамда адабий-танқидий руҳ билан қўшиб олиб борилмоғи даркор. Бундан ташқари, ғазалнинг ҳар бир таркибий қисмини алоҳида-алоҳида олиб таҳлил қилгандан кўра, уни яхлит текшириш ва таржимага ҳам шу асосда баҳо бериш дуруст натижага олиб келади. Шунингдек, таржимани баҳолаганда кўпинча асл нусха мавқеида туриб фикр юритилади. Бу тўғри. Асосий талаб таржимани оригинал уфқига яқинлаштиришдан иборат. Шу билан бирга, ижодкор сифатида таржимоннинг овози, она тилининг имкониятини ҳам унутиш ярамайди. Она тили талабини қондирмаган, ватан шеърини намунаси сингари янграмаган таржима, аслига нисбатан олиб қараганда ҳам, китобхоннинг талаби ва диди тарафидан қараганда ҳам, яроқсиздир. Мана бу «ғазал»ни олайлик:

Бу не хатту, не лабу, не юздур?
Не ажаб холу, не шахло кўздур!
Расми, лаб остида бўлғай нуқта,
Лаб уза холинг — ахир, не сўздур?
Марҳамат хайри юзингдан қулингга
Талабин энг гўзали — ёлғиздур (?)
Қоматинг нахли ширин нахлеким,
Сув ичра тогли лабингдин: ўздур (?)
На фақат кеча қорадир, сенсиз,
Кечадан ҳам қорароқ кундуздур.
Беадаб севги усулин билмас,
Севгининг йўли адабдин туздир (?)
Энди — маст Жоми (?) эшигининг ити,
Умрлардир лақаби. Қундуздур» (?)

Бу шеърдан бирон-бир маъно англаш амримаҳол. Бир қисм мисралар мавҳум ва мазмунан ноаниқ бўлса, қолганлари бадний латифликдан маҳрум ва оддий жумлалардир. Бунинг устига, Жомийга «Қундуз» лақаби ҳам инъом этилибди! (Аслида охириги байт: Жомий бу эшикка ҳозир ит бўлгани йўқ, умрлардирки лақаби шудир.) Бу мисол турли-туман сўзларни «ёпиштириб» кетаверишдан ғазал ҳосил бўлмаслигини яққол кўрсатиб турибди. Ғазал бунёд этиш учун унинг бошидан-охиригача давом этувчи зариф санъаткорлик иштирок этмоғи лозим. Иборалар, ишоралар, ташбиҳлар ўзаро мутаносиб, бир-бири билан уйғунлашган, алоқага кирган бўлиши керак. Шундагина у китобхонда завқ уйғотади. Битта чиройли ибора, ширин калма ғазалга жон бағишлагани каби, битта ноўрин сўз, тўмтоқ жумла ёки қўшимча унинг ҳуснига доғ бўлиб тушиши, латофатини бузиши мумкин.

Шамси Қайси Розийнинг фикрини, такроран бўлсада, яна бир бор эшитайлик: «Ғазал ёзишдан мақсад жонга роҳат ва дилга ҳаловат бағишлашдир. Бинобарин, ғазал ёқимли, маъқул, ширин бир вазнда, очиқ, ойдин ва нафис сўзлар билан олижаноб фикрларни куйлаш лозим».

Абдураҳмон Жомий асарларининг тили ўзига хос сербўёқ. Лекин бу тил мураккаб эмас. Шоир ўз ғазалларида тоза, чиройли истиора ва ташбиҳлар, зариф мажозларни қўллаш орқали, завқбахш, дилрабо байтлар ҳосил қилади. Маълумки, Шарқ шоирлари ҳарчанд оригиналликка ҳаракат қилганлари ҳолда, анъанавий образлардан четга чиқмаганлар. Шоир маҳорати кўпинча шу образларни янгича маънода қўллаш, унинг янги қиррасини топиш билан белгиланган. Шу боис баъзан битта топиб ишлатилган ташбеҳ, чиройли ибора бутун ғазалнинг муваффақиятини таъминлаган, унинг ҳуснига ҳусн бўлиб қўшилган. Шундай бўлгач, ғазални

таржима қилганда ана шу ярқираб турадиган жавоҳирлар — ташбеҳларни топиб, тўғри акс эттириш шарт.

Равнақ топибди ҳуснинг хуб маҳлиқо бўлибсан,
Рашк айламиш санавбар қадди расо бўлибсан.
Ҳар кун гўзал жамолинг бўлди яна гўзалроқ,
Бул кун у кунгидан ҳам сен дилрабо бўлибсан.

(32).

Гул юзинг узра тутибсан, ёр, сунбулдан ниқоб,
Ҳалқа-ҳалқа кокилинг жон бўйнига бўлди таноб (84).
Сочларингдан ҳар кеча ҳолим паришонроқ бўлур,
Лабларингдан дам-бадам кўз гавҳарафшонроқ бўлур,
Сарв асло тебраёлмас бўлса ҳам қаддинг кўриб,
Сувдаги най шохидек ҳар лаҳза ларзонроқ бўлур.
Бўсам бир, ё ики дашном берай лабдан, дединг,
Қайсиси озроқ эса, эй жон, ул осонроқ бўлур (109).

Бу сингари Жомий санъатидан хабар берувчи байтлар қаторида китобда ташбиҳлари ташлаб кетилган ёки ноаниқ, нотўғри ўгирилган байтлар ҳам тез-тез учраб туради. Масалан, Жомийда шундай байт бор:

Сарви ман дар сояи сунбул суман мепарварад,
Сабзаи тар дар канори ёсуман мепарварад.

Бу ёппасига истиорали байтдир. Шоир айтади: Менинг сарвим (маҳбубам) сунбул — зулфлари остида суман (оппоқ юз) парвариш этади. Оппоқ лаблари (ёсумон) атрофида (қирғоғида) сабза — нозик туклар ўстиради. Бу байт шундай таржима қилинган:

Сарви нозим боғ аро сарву суман ўстурғуси,
Сабзалар қўйнида раъно ёсуман ўстурғуси (73).

Бу байтдан ўқувчи бояги латиф ташбиҳнинг лаззатини татиёлмайди. Таржимада ташбиҳларнинг кўчма маъноси йўқолган мисралар оддий, гоҳо мантиқсиз сўзлар тизмасидан иборат бўлиб қолган. Натижада Жомийнинг ўзига оро бераётган маҳбубаси боғда ниҳоллар парвариш қилаётган боғбонга айланган.

Ёки:

Гулга пойандоз бўлсин деб бугун сочни насим,
Боғ аро оқ гунчалардан дурри гавҳар беҳисоб (41).

Асл нухасида: «Насим гул тубининг оёғи остига сочиш учун дарахтларнинг гуллари (шукуфа)дан соф кумуш тангалар тўкди». Бу истиора ўзбекча байтда жуда содаллашиб кетган: гунча—очилмаган гул, демак, у «оқ» бўлмайди, насим уни сочолмайди; гулни дурру гавҳарга ўхшатиш ҳам номуносибдир. Жомий уни кумуш тангага ўхшатган.

Шу каби:

Бошин эгиб бинафша кийибмиш яшил либос
Кўкат унинг оёғига қилмиш заррин нисор (53).

Аслида:

«Кўк либосли бинафша бошин эгиб олибди. Сабзадан (кўкат, майсалар) оёғи остида яшил пойандоз».

Ут ва сувда ғарқ бўлган нотавонинг бўлмасам,
Не учун дил тўла ўтдир, не учун кўзда хуноб? (33).

Аслида:

«Сенинг шавқингда иситма аралаш терга ботган бўлмасам («обу оташ» шу маънода келган), сийна ўтли бўлиши ва бу кўзларнинг сувга ғарқ бўлиши нимадан ахир?!»

Бундай таржималар шоирнинг санъатини хиралаштиради, маънолар сийқа, таъсирсиз, ғализ бўлиб қолади. Абдураҳмон Жомий асарлари таржимасида турлитуман нуқсонлар учрайди. Келтирилган мисолларда ташбиҳни бузиб бериш ҳам, уни ҳижжалаб ағдариш орқали киноя-мажозларнинг бадиий образ ҳосил қилиши, ассоциатив туйғу уйғотишдан маҳрум этиш ҳолати ҳам бор.

Кетди ёру мунда қолдим зор-зор,
Бу гунаҳдин йиғлағайман шармисор (126).

Не сабабдан ошиқ ёрдан айру тушгани учун зор-зор йиғлайди-ю, яна ўзини... гуноҳкор ҳисоблайди? Фироқда йиғлаш ошиқ учун шармандаликмиди? Наҳот Жомий шундай фикрни айтган бўлса? Ҳазалнинг аслида:

Мондаам аз ёр дуру зиндаам,
Зин гунаҳ то зиндаам, шармандаам.

Маъноси: «Ёрдан айрилдим, аммо тирикман. Бу гуноҳдан то тирикман — шармандаман». Жомий ёрдан айрилгандан кейин тирик қолишни гуноҳ деб билади, гуноҳкор юриш эса шармандалиқдир.

Баъзан сўзни нотўғри қўллаш натижасида ҳазал тароватига путур етади:

Дедимки синди Жомий, дили ноз ила деди:
— Жонон чини эмас-ку, агар биз *пачоғладик* (128).

Маҳбубага нисбатан шундай дейиш, оддийгина қилиб айтганда, қўполликдан бўлак нарса эмас. Балки бу ерда маъшуқанинг сўзи келтирилади-дир? Биринчи мисрада шунга ишора бор. Унда нега иккинчи мисрада «жонон» сўзи ишлатилган? Жононни «пачоқлаш» ҳақида гап кетмаяптими бунда?

Ёки:

Зоҳид, ўзинга баҳо кўп бермаким, бермас ривож —
Ўзини мақтовчи сотқинларга бу бозоримиз.

Таржимон бу сўзнинг илгариги маъносини назарда тутиб қўллаган. Аммо ҳозирги кунда «сотқин» сўзи фақат салбий маънода (*ватанфуруш, жиноятчи* маъносида) келади. Бу эса байт мазмунига хилофдир.

Бу жаҳоннинг боқма *кишту корига* ким,— оқибат
Мот бўлур бир кишт ила шатранж — умринг шоҳи ҳам.
Коинотни *ҳисламоқдин бир-икки-уч* кунга қоч,
Чора бўлгай бу беш-олтилар солишдан сенга ғам (113).

«Қишту кор» — тожикча ибора. Маъноси экин-тикин, зироат билан шуғулланиш демак. Аммо Жомий буни шахмат ўйнидаги «кишт», «мот» сўзлари билан таносибга киритиб, сўз ўйини ясаган. «Қишту кор» ибораси ўзбек китобхонига тушунарли эмас. Демакки, бу санъат ҳам унга бориб етмайди. «Коинотни ҳисламоқ?» Бундай ибора йўқ. Умуман, мазкур байтнинг маъноси тушунарли эмас.

Маъноси дуруст чиқмаган байтлар, мажоз ва ташбиҳларнинг акс эттирилмаслигини Ҳофиз, Қамол Хўжандий ва Хусрав Деҳлавий шеърларидан қилинган таржималарда ҳам учратиш мумкин. Масалан, Ҳофизнинг:

Мо дар пиёла акси руҳи ёр дидаем,
Эй беҳабар зи лаззати шурби мудоми мо.

Ҳаргиз намирад он ки дилаш зинда шуд ба ишқ,
Сабтаст бар жаридан олам давоми мо,

деган байтлари:

Кўрдик нигор акси жамолин пиёлада —
Бонс бўлиб қадаҳ кўтаришга давомимиз.

Ҳеч ўлмагай кишики дили ишқ ила тирик,
Олам саҳифасин бошида бизни номимиз (32—33).—

тарзида нодуруст ўгирилган.

Аслида дейилади: «Биз пиёлада ёр юзининг аксини кўрамиз. Эй (сен), бизнинг доимий ичиш айшимиздан беҳабарсан. Дили ишқ билан тирик бўлган киши ҳеч ўлмайди — олам жараёнида бизнинг давомимиз қайд этилгандир».

Ёки Хусрав Деҳлавийда:

Нагрифт дар ту сўзи ман в-акнун ки хоҳам дод жон,
Дўзах магар пухта кунад ин шўълаҳон хомро.

(«Менинг ўтим (ўртанишим) сенга таъсир этмади ва энди жон бераман, шояд нариги дунёда дўзах бу хом шуълаларни пиширгай»). Бу байт ўзбек тилига:

Утга ташлай сенга таъсир этмади оҳим ўти,
Ендириб дўзах пиширгай балки бундай хомни,—

деб берилганки, аслидан анча узоқ.

Аmmo бу сингари нуқсонлар Ҳофиз, Қамол ва Хусрав ғазаллари таржималарида Жомий ашъори таржимасида бўлганидай кўп эмас. Абдураҳмон Жомий ғазалларида содир бўлган камчиликлар, ғализликларнинг сабаби анча чуқур. Буни айрим мураккаб иборалар, мажозларнинг тушунилмаслигидан ёки таржимонларда бу санъатларни қайта яратиб хоҳишининг йўқлигидан содир бўлган деб ҳисоблаш ҳақиқатга тўғри келмас. Таржимонлар шоир маъноларини ўзбек китобхонига етказишга ҳаракат қилганлар, бир қанча ғазаллар таржимасида бунинг уддасидан чиққанлар ҳам. Лекин аксарият бу уриниш кутилган ижобий натижани бермаган.

Сабаб? Бизнингча, таржимонлар Жомий шеърларининг сеҳрига берилиб, асл нусха мазмунини унинг мафтункор, нафис шакли билан бирга яхлит ҳолда қайта ижод этишда жиддий қийинчиликка дуч келганлар. Натижада мавжуд таржималар бир қадар зўрма-зўракироқ чиқиб қолган, уларда шакл билан мазмун уйғунлигига зарар етган. Ижодий парвоз етмаган жойда сийқаликлар, ноўхшов иборалар ишлатиш, бир илож қилиб мисраларни «тўлдириш» каби ҳоллар юз бериши табиий.

ҲАЗАЛ ВАЗНИ, ҚОФИЯСИ БИЛАН ҲАЗАЛ

Ижодий ёндашиш ҳазал таржимасида қанчалик зарур эканлигини вазн, қофия, радиф каби шаклий хусусиятларни қайта ифодалаш заруратида ҳам очиқ кўриш мумкин. Дарвоқе, ҳазал таржимасида бу элементлар ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Ҳар бир ҳазал ўз вазнига эга. Шунга мувофиқ қофиядош сўзлар радиф бўлади. Булар спраям иккипчи даражали унсурулар эмас. Сирасини айтганда, ҳазални ҳазал қиладиган нарса ана шу чиройли шаклдир. Вазн алмашса — мусиқа ўзгаради, қофия бузилса — композиция шикаст топади, оҳангдорлик сусаяди, радиф берилмаса — ҳазал нақоратдан, яхлитликдан маҳрум бўлади. Қофиядош сўзлар ва радифлар кўпинча бир неча маънода келади, шоирлар қофия орқали ҳам турли санъатларни ифодалаганлар.

Ўзбек таржимонлари ҳазал таржимасида бу борада қуйидаги усулларни амалда синаб кўрганлар.

1. Ҳазални ўз вазни билан таржима қилиш. 2. Вазни ўзгартириб (яъни бошқа баҳрга солиб) ўгириш. 3. Қофияларни айнан сақлаб қолиш. 4. Қофия сўзларни бутунлай ўзгартириш. 5. Асл нусхадаги қофиялардан фойдаланиш баробарида қофияда бошқа сўзларни истифода этиш. 6. Ҳазалнинг ички қофияларини акс эттириш. 7. Ички қофияни бермасдан ўгириш. 8. Радифлар-

ни сақлаб қолиш. 9. Радифни соф ўзбекча радиф билан алмаштириш. 10. Радифни қолдириб таржима қилиш. 11. Радифсиз ғазални радифли қилиб бериш.

Бу усулларнинг қай бири тўғри? Қайси усул ғазал таржимасида кўпроқ қўл келади?

Аввало, вазн хусусида. Маълумки, ғазал арузнинг турли баҳрларида ёзилади. Масалан, Алишер Навоий ўз ғазалларида арузнинг 19 баҳрига кирадиган 80 дан ортиқ шохобчаларидан фойдаланган¹. Аруз вазни — бу мусиқий оҳанглар ўлчовидир. Сўзни арузга солиш — уни муайян куйга мослаш, мусиқага олиш демак. Шунинг учун ёзилган ғазалларнинг аксарияти қўшиқ қилиб айтилган. Классик «шашмақом»нинг матни фақат ғазалдан иборат. Ғазаллар «оддий» ўқиганда ҳам, «ўз куйига» солиб *хониш* қилинмаса, дуруст чиқмайди. Қадимда девонларни мутолаа қилганда овоз чиқариб, қироат билан ўқиганлар. Бу бежиз эмас. Ғазал ўз ярашиқ оҳанги билан «қулоққа қабул қилинади». Мақсуд Шайхзода таъбири билан айтганда, «қулоқни хафа қилмаслик» учун ҳар бир ғазални ўз «мақомида» ўқимоқ лозим.

Модомики, шундай экан, ҳар бир ғазал учун танланган аруз баҳри ўша ғазал интонацияси ва ритмини ифодалаб, лирик қаҳрамон кайфиятига мос бўлиб тушиши керак. Чунки арузнинг ҳар бир баҳри муайян мусиқий оҳангни акс эттириб келади ва кишида ўшанга мос руҳий кайфият пайдо қилади. Мазмуни ҳазин бўлган ғазалнинг вазни-оҳанги ҳам ҳазин, қувноқ, ўйноқи мазмунли ғазалларнинг вазни энгил, таронали бўлади. Шунинг учун ҳар бир ғазални ў з в а з н и билан таржима қилган шоирлар муваффақият қозонганлар. Бунни Ҳофиз ғазаллари таржимаси мисолида кўриб ўтилди. Хур-

¹ Қаралсин: *Алишер Навоий*, Ҳазоинул-маоний. Танқидий мати. Ҳамид Сулаймон тайёрлаган. ЎзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1959—1961 йиллар.

шид таржималарининг *ҳофизона* чиқишига асосий сабаблардан бири ҳам уларда баҳр турларининг айнан сақланганидир. Чустий таржималарида эса (Ҳофиздан) худди шу нарсага кам эътибор қилинган. Шу сабабли унда ғазалнинг мазмуни, образлари дуруст берилган бўлса ҳамки, баҳр бошқа бўлгани сабаб, оҳанг ўзгарган, ғазалнинг умумий пафоси ҳам ўзгачароқ тус олган. Чунончи, Ҳофизнинг:

Гул бе руҳи ёр хуш на бошад,
Бе бода баҳор хуш на бошад

матлаъли ғазали хушвақтликни, кайфичоғликни ифодалайди. Шунга мувофиқ шоир ҳазажи мусаддаси мақсур (садр ва ибтидо — ахраб, ҳашвайн—мақбуз, аруз ва зарб — мақсур) вазнини танлаган. Бу вазннинг парадигмаси:

Мафъўлу (мафонлун) мафойил
— — V/V—V—/V — —

Таржима қилинган:

Гул жамоли дилга ёқмас бенигор,
Завқи йўқдир бодасиз бўлса баҳор¹.

Бунинг вазни — рамали мусаддаси маҳзүф (садр ва ибтидо ҳамда ҳашвайн — солим, аруз ва зарб — маҳзүф). Парадигмаси:

Фоилотун (фоилотун) фоилун
— V — — /— V — —/ — V —

Бу вазн Ҳофиз шеърларининг оҳангини ўзгартириб юборган, мастона шўхлик, сарбасталикни баралла ҳис қилолмайсиз. Тўғри, таржима тамоман тескари кайфиёт туғдирмайди: ҳазин ёки мунгли туйғу уйғотадиган

¹ *Шамсуддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозий*. Ғазаллар. УзССР Давлат бадиий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1958, 100—101-бетлар

бўлиб қолган, деб бўлмайди. Ўзбекча байтлар ҳам баҳору ёр висоли, ундан ҳосил бўладиган лаззат, нашида ҳақида хабар беради. Аммо китобхонда фаол эмоционал туйғу уйғотмайди, уни «кутилганидай» (асл нусхага нисбатан) ҳаяжонлантирмайди. Чунки шеърдаги бардам, кўтаринки руҳ бирмунча сусайган. Шунинг учун профессор Ш. Шомуҳаммедовнинг мазкур ғазал таржимаси хусусида айтган «таржима унинг аслидай ўйноқи ва енгил жарангламайди... аслидан анча узоқлашиб қолган» деган танқидий фикрларига қўшиламиз (тадқиқотчи радифнинг ташлаб кетилганини ҳам назарда тутуди)¹.

РУДАКИЙ СОЗИГА НОСОЗ ТАРЖИМА

...Айтишларича, сомонийлар ҳукмдори амир Наср пойтахт Бухородан кетиб, бир неча ой Марвда қолади. Аъёнлар, амирлар Бухорони, дўст-ёрларини соғинадилар, лекин буни амирга айтишга ҳеч ким журъат этолмайди. Улар буни Рудакийдан илтимос қиладилар. Шоир бу қийин вазифани ўз зиммасига олади ва бир куни эрталаб амир зиёфатда ўтирганида қўлига созини олиб кўйлай бошлайди:

Бўйи жўйи Мулиён ояд ҳаме,
Еди ёри меҳрибон ояд ҳаме...
Эй Бухоро, шод бошу шод зеҳ,
Шоҳ сўят меҳмон ояд ҳаме...

Ёр ва диёр соғинчи, жонажон шаҳарга бўлган меҳру муҳаббат туйғуси билан тўлиб-тошган бу тошқин, жангдор мисралар ҳукмдорга шунчалик таъсир этадики,

¹ Ш. Шомуҳаммедов. Ҳам санъат, ҳам илм. «Таржима санъати» (мақолалар тўплами). Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1973, 46-бет.

у жойидан тура солиб, ҳатто сарпойчан отига миниб, Бухорога қараб жўнаган. Рудакий шеърининг бунчалик таъсирчан бўлишида соғинч ҳам ватанпарварлик руҳини акс эттирувчи оҳанг катта роль ўйнаган. Бундай жарангосни ҳосил қилишда эса муносиб вазн (рамали мусаддаси маҳзуф) асос бўлиб хизмат қилган. Бироқ ажойиб шеърининг мана бу ўзбекча таржимаси Рудакий сонининг пардаларига тушармикин:

Муллиёнинг ҳиди бу ёнга келур,
Ёр ёдида дил фиғонга келур¹.

Аруз баҳрларидан фойдаланишда ҳам ҳар бир шоирнинг услуби кўзга ташланиб туради. Биринчидан, шоирлар у ёки бу вазни ишлатишга «мойилроқ» бўладилар. Масалан, Амир Хусравда рамал, ҳазаж ва айниқса, разаж баҳрида ёзилган ғазаллар кўп. Камол Хўжандий эса худди шу баҳрларни кам қўллайди. Камол ғазалларини таржима қилган шоир Васфий эса нуқул рамал ва ҳазаж баҳрларидан, шунда ҳам бу баҳрларнинг бир оҳангли шохобчаларидан фойдаланган. Оқибатда Камол Хўжандийнинг қарийб ҳамма ғазаллари бир хил оҳангли бўлиб чиққан. Бу тариқа вазн сохтакорлигини Абдураҳмон Жомийнинг шеърлари таржимасида ҳам кўрамиз. Жомий ғазалларининг кўпи ўзбекча интерпретацияда вазн ранг-баранглигидан «қутулиб», одатий сидирға «фоилотун» ва «мафоилун»лар оҳангига тушиб кетган. Бу усул шунга олиб келганки, таржимонлар ихчам мисраларни чўзиб, кўп сўзли қилиб тузадилар, нолойиқ, номуқобил, вазни тўлдириш учунгина керак бўлган «ёрдамчи» сўзларни тиқиштирадилар. Бунинг сабаби таржимонларнинг ўз ижодларида ҳам, асосан, ана шу рамал ва ҳазаж баҳрларидан четга чиқолмаганликлари

¹ Рудакий. Ўзбекистон ССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1957 (Бу шеърни М. Муинзода таржима қилган).

бўлса ажаб эмас. Ҳақиқатан ҳам, агар совет даврида яратилган ўзбек арузи намуналари, девонлар ва тўпламлардан ўрин олган, матбуотда босилаётган ғазалларни вазн нуқтаи назаридан кузатилса, худди шундай ҳодиса айни ҳақиқат бўлиб чиқади. Бу ҳол ёш қаламкаш шоирлар ижодига ҳам ёмон таъсир этган. Бунинг салбий оқибатлари бор. Биринчидан, у аруз имкониятларини чегаралаб қўяди, ёшларнинг тасавурида аруз фақат «фоилотун»лардан иборат бир маромдаги зерикарли вазн бўлиб гавдаланади, бу эса ўқувчини бездиришга сабаб бўлади. Иккинчидан, бундай «ғазал»лар асосида яратилаётган қўшиқларда ҳам гоҳо қандайдир бир хиллик, сеҳни толиқтирувчи сидирға мунг қулоққа чалинади. Бу ташвишли ҳол. Таржимадаги вазн бир хиллиги бир вақтлар аруз ҳақида айтилган ва баъзан ҳозир ҳам такрорланиб турадиган, ҳақиқатга тўғри келмайдиган «илмий» гапларни тасдиқлашга, салбий таъсирни кучайтиришга хизмат қилади, холос. Бундай аҳволдан қутулиш учун арузни чуқур ўрганиш, унинг классик шоирларимиз фойдаланган ранг-баранг оҳангларини ҳозирги шеърнятимизга олиб кириш лозим.

Турган гап, таржимон учун ҳар бир ғазалнинг ритми ва оҳанги руҳига кириш, кайфиятни шунга мослаб ижод қилишдан кўра, ўзи ўрганган вазн қолипига тушириб юбориш осон, иш ҳам тез кўчади. Бироқ бу муаллифнинг ҳам, китобхоннинг ҳам фойдасига эмас, зарарига хизмат қилади. Бизни ташвишлантираётган нарса шу.

Ғазалдаги қофия ва радиф таржимасига келганда, масала бошқачароқ тус олади. Бунда «албатта сақлаш керак» принципига конкретроқ маъно бериб, ҳар бир ғазал табиатига қараб иш тутишга тўғри келади.

Қофия ва радиф хусусида юқорида санаб ўтилган усулларнинг барчаси ҳам тўғри. Лекин улардан қай бирини қачон ва қандай шароитда қўллаш керак — ҳамма гап ана шунда.

ҒАЗАЛ ПОЛИФОНИЯСИ

Шарқ классик шеъриятида эвфония — товушлар жўрлигининг ниҳоятда кучли эканлиги маълум. Ажойиб жарангдор қофиялар, сўзлар оҳангдорлиги Ҳофиз, Хусрав, Жомий ғазалларини безаб туради. Қофиядош сўзлар ғоятда нафис, сермаъно ўлароқ, аруз рукнарига мөс ва монанд. Бағри тўлиқлик, гармония пайдо бўлади, ўқувчи ёки тингловчи вужудини ширин оҳанглар ўз оғушига олади, руҳинг роҳатланади:

Жони ман аз ором рафт, ороми жони ман кужо?
Ҳажрам нишони фитна шуд, фитнанишони ман кужо?
Омад баҳори мушкдам сунбул дамиду лола ҳам,
Сабза ба саҳро зад қадам, сарви равони ман кужо?
Аз гирья мондам по ба гил, дар дўстон гаштам хижил,
Жон аз жаҳон бигсист дил жо ни жаҳони ман кужо?
Дар кори ғам шуд суриям, бепарда шуд мастуриям,
Талх аст айш аз дуриям, шаккарфишони ман кужо?
Шахсам занфу дида тар, з-ин ресмону з-ин гуҳар,
Инак муҳайё шуд магар, лоғармиёни ман кужо?
Ҳар дам жигар дар сўзу тоб, аз дида резам хуни об,
Инак маю инак кабоб, он меҳмони ман кужо?
Дил рафт дар меҳмони ў, гуфт: они ўям — хони ў,
Гар ҳаст ин дил они ў, охир азони ман кужо?
Ман жаври он номеҳрибон дорам зи хомуши ниҳон,
У ҳам наёрад бир забон, гўи забони ман кужо?
Жонаст он ёри накў, рафта дили Хусрав бад-ў,
Гар дил бирафтаст ин мағў, ин гў ки жони ман кужо?!¹

Фақат мисраларнинг охиригина эмас, балки уларнинг ичидаги сўзлар ҳам ўзаро қофиядош, яъни ҳар бир байтда тўртта қофия бор. Яна қанчадан-қанча то-

¹ *Хусрав Деҳлавий*. Мунтахабот. Нашриёти Давлатий Тоҷикистон, Сталинобод, 1960, саҳ. 12.

вушлар оҳангдош бўлиб келган. Мисралар таркибидаги қофиядош бўлаклар вази тарафидан баробардирлар. Агар бу бўлакларнинг ҳар бири бир мисра қилиб олinsa, ҳар бир байт тўрт мисрали бир банд шеър бўлиши мумкин. Бундай ғазалларни сажъи мутаовози санъати билан ёзилган ғазал деб баҳолаганлар¹.

Амир Хусрав бундай санъатнинг устаси. Унинг девонида ражаз баҳрида ёзилган шу тахлит серқофия ғазалларни кўплаб ўқиш мумкин. Бундай санъатни бошқа тилда қайта яратиш ниҳоятда қийин. Манман деган моҳир таржимонлар ҳам бу масалада танг қолганлар. Аммо қувонтирадиган жойи шуки, ҳозиргина келтирилган Хусрав ғазали ўзбек тилига қойил қоладиган даражада санъаткорона таржима қилинган:

Жонимда йўқ ором менинг ороми жоним қайдадир?
Ҳажри нишондир фитнадан — фитнанишоним қайдадир?
Атрин сочиб келди баҳор, сунбул униб юз минг қатор,
Дашт ила саҳро майсазор, сарви равоним қайдадир?
Кўп йиғламоқдан лойда тан, дўстлараро шармандаман,
Жондан халос бўлди бадан, жони жаҳоним қайдадир?
Хурсандлигим ўрнида ғам, бўлдим ажаб бепарда ҳам,
Ҳажри менга аччиқ алам, шаккарфишоним қайдадир?
Бағрим куйиб бўлди кабоб, кўздан тўкилмоқда хуноб,
Тайёр кабоб, тайёр шароб, ул меҳмоним қайдадир?
Айлаб сукут тутдим ниҳон номехрибон жабрин ҳамон,
Олмас тилига ҳеч қачон, ширинзабоним қайдадир?
Жоним эрур ул гулбадан, Хусрав дилидир ул билан,
Дил кетса, сўзла ёр илан, айтгилки жоним қайдадир?²

Тўла маънода ғазалдан ғазал яратиш санъати бу. Шунини қайд қилиш керакки, гарчи бундай таржималар намуна қилиб кўрсатилса-да, аммо барча ички қофия-

Қаралсин: *Атоулла Ҳусайний*. Бадоеус-саноеъ. Нашриёти «Ирфон», Душанбе; 1974, саҳ. 38—39.

² *Хусрав Деҳлавий*. Асарлар, 43-бет. Ғазалларни Васфий ва Чустий таржима қилган.

лари, товуш оҳангдошликлари, аллитерациялар таржи-
мада муқаррар айнан сақланиши керак, деган талабни
қўйиш қийин. Бу моҳият-эътибори билан бир ёқлама
талаб бўлиб қолар эди. Ички оҳангдошликлар мазмун-
га, равонликка халал етказмаган ҳолда санъаткорона
акс эттирилса, нур устига нур. Аммо бунинг иложи то-
пилмаса, ички оҳанглар, санъатларни беришга ружув
қилиш мазмунга шикаст етказишга олиб келадиган
бўлса-чи? Кўриниб турибдики, бу усулга ёпишиб олиш
шаклбозликка, формализмга олиб боради. Мана шу
ерда, гап келгани учун, атоқли шарқшунос олим И. С.
Брагинскийнинг бир фикрига муносабат билдириш жо-
изга ўхшайди. И. С. Брагинский 1966 йилда Москвада
бўлиб ўтган таржимонларнинг Бутуниттифоқ кенгаши-
да қилган маърузасида шеърини таржима учун структу-
рал анализнинг аҳамиятини уқтириб, Саъдий Шерозий-
нинг «Эй сорбон» ғазалини мисол келтирган эди¹. Бу
ғазал: «Эй сорбон, оҳиста рон, к-ороми жонам меравад,
Он дил ки бо худ доштам бо дилситонам меравад» бай-
ти билан бошланади. Асар ички қофияли бўлиб, ҳазин
бир оҳангни ифодалайди. И. С. Брагинский нозик куза-
тишлар асосида шеър таржимасида шаклий унсурларни
бериш жуда муҳим эканлигини таъкидлайди. Жуда маъ-
қул фикр, хусусан, Шарқ шеърини учун бу зарур.
Олим «Эй сорбон» ғазалини майдалаб таҳлил қилар
экан, ҳар бир оҳангдош товуш муайян маънога эга, ма-
салан, тоқ байтлардаги *он, ан* товушлари карвон қўнғи-
роғининг жангир-жунгур овозини; жуфт байтлардаги
ит, дб товушлари қамишларнинг шитирлашини, туялар
туёғининг узоқлашиб бораётган овозини билдиради, деб
таъкидлайди. Башарти, таржимада шу товушлар акс
этмаса, мазкур ғазалнинг маъноси китобхонга бориб ет-
майди, деган фикрни баён этади.

¹ См. И. С. Брагинский. Проблемы востоковедения. Изд-во «Наука», М., 1974, стр. 515.

Албатта, қофиядош товушларнинг муайян кайфият уйғотиши ва радиф билан қўшилиб, ёридан жудо бўлаётган кишининг ички дардини ифодалаб келишга хизмат қилаётгани маълум. Бас, шундай кайфиятни берадиган оҳангни таржимада ҳосил қилиш зарур. Бу ички қофияларни бериш ёки ўша товушларни айнан сақлаш ҳисобига бўлиши шарт эмас.

Яна шуни эсда тутиш лозимки, ёппасига оҳангдорлик ҳамма шоирларнинг севган усули бўлиб қолмаган. Масалан, Ҳофиз ғазалларини кўздан кечирганда, унда бир ғазалнинг ўзида ички қофияли байтлар ҳам, бундай оҳангдорлиги бўлмаган байтлар ҳам мавжуд. Шоир ўз ғазалининг бошидан-охиригача бир хил сажъ қофияли бўлиши учун жилла интилмаган, бу нарсани қатъий қонда қилиб олмаган. Лекин бу Ҳофиз ғазалларидаги бир бутун оҳанг, ҳиссиёт ягоналигига ҳечам зарар етказмаган. Ана шуларни эътиборга олиб, ўзбек таржимонларининг ҳамма жойда ҳам зўр бериб ёппасига оҳангдошликни беришга керагидан ортиқ даражада уринмасдан, балки ғазалнинг умумий интонациясini таъминлашни мўлжаллаб қилган таржималарини маъқуллаш даркор. Айниқса, буни Хуршид жуда яхши уйдалаган: у Ҳофиз услубини, шоирнинг ажиб санъаткорлигини акс эттириш учун мувофиқ радиф, сероҳанг ва сермаъно қофиялар топиб, мисраларнинг раvon ва жанр-ангдорлигини таъминлаган.

ЯНА ҚОФИЯ БАҲСИГА ҚАЙТИБ

Ғазал учун асосий, зарурий унсур — бу қофия ҳисобланади, ички оҳангдорлик зарурий қофияни ва радифни кучайтиришга хизмат қилади. Ғазални ўзбек тилига таржима қилишда қофия ва радифни акс эттириш қийинлиги шундаки, *бундай сўзлар* кўп ҳолларда ўзбек тилида ҳам мавжуд бўлади ва таржимонлар уларни айнан сақлашни мақбул деб биладилар. Бироқ бунинг қалтири томонни бор: радиф сўзлар бир неча маънода кели-

ши мумкин. Таржимада ҳам ўшандай кўп маъноли сўз топишга тўғри келади. Акс ҳолда радиф ғазал байтларининг ҳаммасига мос бўлиб тушмайди. Қофия хусусида ҳам шуни айтиш мумкин. Шунинг учун моҳир таржимонлар агар ўзбекча байтларнинг ҳаммасига бирдай ёпишиб тушса, аслидаги сўзларни сақлаганлар. Мабодо бу талаб бажарилмайдиган бўлса, ё ҳамма қофиядош сўзлар янгидан ўзбекча сўзлардан иборат қилиб тузилган, ёки бир қисми янгиланиб, бошқалари айнан ўзидай олинган. Масалан, Ҳофиз девонининг биринчи ғазали:

Алоё айю ҳас соқи, адир каъсан ва новилҳо,
Ки ишқ осон намуд аввал, вале афтод мушкилҳо,

арабча-тожикча *ширу-шакар* билан бошланиб, охири ҳам шу усулда яқунланган. Буни Хуршид ҳамма мисраларни соф ўзбекчалаб, сермаъно қофиялар билан таржима қилган:

Аё соқий, суниб жоминг қил эҳсон, яшнасин диллар,
Кўрунди аввал ишқ осону сўнгра тушди мушкиллар (23).

Ана шундай: «дилҳо»— *диллар*, «манзилҳо»— *манзиллар* деб келтирилган. Аммо булардан кейинги тўртта байтнинг қофиялари бошқа сўзлар билан алмаштирилган. Агар аслида «маҳмилҳо», «соҳилҳо», «маҳфилҳо», «аҳмилҳо» қофиядош сўзлар бўлса таржимада *гофиллар*, *енгиллар*, *оқиллар*, *табдиллар* сўзлари қофиядошдир. Оригиналдаги қофия сўзларнинг маъноси ўзбекча мисраларга сингдирилган [«маҳмил»— *юк*, «маҳфил»— *мажлис*, «соҳил»— *чет...*] Таржимон қофия учун олган «қўшимча» сўзлар байтнинг аъзосига жуда осон ҳазм бўлган, унинг мағз-мағзига мантиқан сингиб кетган:

Менга ёр уйида ишрат қуриш имкони йўқ ҳар дам,
Қиларкан қўнғироқ фарёдки: боғланг юкни *гофиллар*.

Гофиллар «четдан» киритилган, бу маънода келадиган сўз асл нусхада йўқ:

Маро дар манзили жонон чи имни айш чуң ҳар дам,
Жарас фаръед медорад, ки барбандед маҳмилҳо.

Мазмуни: мен учун жонон манзилида бирга хавотирсиз айш қилишга имкон қаерда, ахир, қўнғироқ ҳар дам юкни боғланг, дея фарёд чекмоқда.

Шуниси борки, бу сўз байт мазмунидан, қолаверса, бутун ғазал мазмунидан келиб чиқади. Агар таржимон бун топмаганида, Ҳофиз дилини ўқиб, ҳис қилмаганида, ўзбекча байт бу қадар бағри бутун бўлиб чиқармиди?

Хуршид таржималари аксар шундай тадбиру маҳорат билан бунёд этилган. Бундай ижодий усулга амал қилган таржимонлар кейинчалик Жомий, Камол, Хусрав ва бошқа шоирларнинг ғазаллари таржимасида ҳам муваффақиятга эришганлар.

Хусрав матлаъи:

Бишқуфт гул дар бўстон, он ғунчаи хандон кужо?
Шуд вақти айши дўстон, он лолаи бўстон кужо?

Таржимаси:

Гулшанда кулди ғунчалар ул ғунчаи хандон қани?
Ошиқлар айшин фаслидур, ул лоларух жонон қани?

Бундан кейинги байтларда Хусравда: «дармон», «сомон», «чашман ҳайвон», «бефармон», «жон», «ину он», «пинҳон», «паймон» калималари қофия бўлса, таржимада: *дармон, имкон, эй жон, беармон, эҳсон, мижсон, паймон* сўзлари келган.

Тожикча қофияларнинг ҳаммаси олинмаганлигига икки сабаб бор. Биринчиси шуки, байт ўзбекчага айлан-

ганда тожикча қофия ўз мавқеини йўқотади ёки вазнга тушмай қолади, шунда таржимон уни бошқа қофия билан алмаштиради. Мана бу байтда бўлганидек:

Аз бахту рўзи бо талаб Хизр об хўрду шуст лаб,
Пўён Скандар дар талаб то чашмаи ҳайвон кужо?

Бахту насибдан завқ ила обдон қониб Хизр ичди сув,
Ахтарди Искандар кезиб оби ҳаёт, эй жон, қани?

Иккинчи сабаб шундаки, асл нусхадаги қофияларнинг барчаси ўзбек китобхонига бирдай тушунарли бўлмайти, ўзбекча мисра мазмунини ёрқин чиқармайти. Бундай ҳолда ҳам уста таржимон бошқа сўз излаб топади. Қофия учун олинган сўзларни ҳамма вақт ҳам таржимон *ўзи киритган* бўлиши шарт эмас. Бундай сўз байтнинг мағз-мазмунидан «келиб чиқиши» ёки мисралар ўзбекчага айланганда жумла ичидан «пайдо бўлиши» мумкин. Чунончи:

Пайдо гарат баъд аз маҳе дар кўйи мо набват раҳе,
Аз нўки *мижгон* гаҳ-гаҳе он пурсиши пинҳон кужо?

Фурсатни бой берсанг агар йўл биз томонга қолмагай,
Махфий гаҳе ҳол сўргувчи ул ғамзали *мижгон* қани?

Жомийда шундай бир ғазал бор:

Мутриб, имшаб, соз кун бо нолаи ман *чангро*,
Оташи дигар фирўз ин сўзнок *оҳангро*.
Баски нолидам зи дарди дурии он сангдил,
Дил ба дард омад зи оҳу нолаи ман *сангро*.
Дурам аз ёру наёрам сўйи ў рафтан зи ашк
Сохт даръё гирди ман фарсанг дар *фарсангро*.
Розам схир фош хоҳад шуд, чи сон пўшам зи халқ ,

Чеҳран зарду сиришки *арғувонирангро?*
Ҳаст осеби танат озори жони бедилон,
Андаке оҳистатар банд он қабои *тангро.*
Баҳри тират жанг дорад жон ба дил, лутфе намо:
Тири дигар сўйи жон андозу биншон *жангро.*
Жомие, туғрои давлат хоҳи аз султони ишқ,
Ҳатти расвой бикаш маншури ному *нангро.*

Бу ғазалнинг иккита таржимаси босилган. Шуниси қизиқки, ҳар иккала таржимада ҳам тожикча қофияларнинг барчаси айнан сақланган.

I

Созчи, чертгилки фиғоним пардасидан *чанғни,*
Қайта олдиргил аланга ўтли бу *оҳанғни.*
Тошюрак ул нозанин ҳажрида то чекдим фиғон,
Оҳу афғоним эритди мумдек *харсанғни.*
Ёр дийдорин кўрарга зорман, аммо нетай,
Кўз ёшим дарё каби тўсди неча *фарсанғни.*
Севги дардим оқибат бўлғай кишиларга аён,
Ёшириб бўлғаймиди қон ёшу сарғич *ранғни.*
Қўрқаман нозик таниннга етмасин озор деб,
Жонгинам оҳиста кийгил ул либоси *танғни.*
Отган ўқинг устида жону дилим айлар талош,
Жонга ҳам бир ўқ отиб, тўхтат талошу *жанғни.*
Жомий сеvgи шоҳидан истар экансан илтифот,
Ўзни расволикка сол, тарк айла ному *нанғни.*

II

Бир кеча, мутриб, менинг ноламга саз эт *чанғни,*
Зам-ла ўзга ўт билан куйдиргувчи *оҳанғни.*
Нола чекдим дардида ул бағри тошдин айруким,
Оҳу нолам бағрин оғритди, кўрингим, *санғни.*

Ердин тушгач йироқ, кўйига йўл топмам, ёшим,
 Қилди атрофимда дарёлар неча *фарсангни*.
 Фош этар сирримни охир, беркитай элдан нечук,
 Юзда сорин ёшдаги бу арғувоний *рангни*?
 Ишқ элин жонигадур озор, қийналса белни,
 Бир қадар бўш торт кийимни, кийма тору *тангни*.
 Жону кўнглим жанг қилур ўқинг талошиб, лутф қил,
 Жонни мўлжаллаб, бир ўқни оту тинчит *жангни*.
 Севги шоҳин ёрлигин истар эсанг, Жомий, ўчир,
 Хатти расволик билан фармони ному *нангни*.

(Абдураҳмон Жомий. Асарлар, 28, 124-бетлар).

Бу икки интерпретация орасида фақат қофияларда эмас, балки айрим байтлар, ибора ва ташбиҳлар таржимасида ҳам ўхшашликлар бор. Таржималарни савия жиҳатдан умуман баҳоланадиган бўлса, аввалгиси бир қадар устун кўринади. Унда мисралар равонроқ ўқиладди. Кейинги таржиманинг ҳам ўз фазилатлари бор. Аммо бунда асл нусха сўзлари, ибораларини айнан сақлашга интилиш кучли бўлгани сабабли, равонликка, ўзбекча жумла тузилишига бирмунча зиён етганлиги сезиладди.

Бу ҳол қофияда ҳам ўз аксини топган. Масалан, ғазалнинг иккинчи байтида Жомий айтади: «У тошюракнинг дардида шунчалик нола қилдимки, менинг оҳу ноламдан тошнинг дилига дард тушди». Бунда кучли муболаға ва сўз ўйини бор («сангдил»—«санг»—«дард»—«дили бо дард»). Бу санъатда қофия иштирок этган. Сўз ўйини таржималарда тўла акс этмаган. Лекин биринчи таржимада бу санъат қисман акс этгани кўзга ташланади: *тошюрак — харсанг*. «Оҳу афғоним эритди мумдек харсангни» мисрасида муболаға кучайган бўлса-да, Жомий оригиналига яқин. Жомий қофияга олган бошқа сўзлар ҳам байтларнинг мазмуни билан жуда уйғун. Бу сўзларни мабодо олиб ташланса ёхуд алмаш-

тирилса, ғазалнинг маъноси чиқмай қолиши ҳеч гап эмас. Шунинг учун ҳар икки таржимада ҳам қофиядош сўзларнинг айнан сақланганлиги (вазн билан биргаликда) яхши натижага олиб келган. Зеро, бу сўзлар ўзбекларга тўла тушунарли.

Айрим ҳолларда таржимонлар мураккаб санъатлар билан яратилган қофияни ҳам таржимада акс эттиришга муяссар бўлганлар.

Ба холат нисбати мушки *хито кардам, хато кардам,*
Чунин ташбеҳи бе нисбат *чаро кардам, чаро кардам?*

(Камол Хўжандий)

Ҳолинг мушки *хито дедим, хато қилдим, хато қилдим,*
Ушандай ўхшатишни *беибо қилдим, ибо қилдим.*

Камол Хўжандий, 267).

Бу зул қофия т ай н с а н ъ а т и таржимада ҳамма байтларда сақланган.

Қофия таржимасида шундай ижодий кашфиётлар билан бир қаторда, анча-мунча камчиликлар ҳам борки, улар ғазал ҳуснини бузиб туради. Бир неча байт.

Айт: шамъ кетурмангиз базм ичра шу оқшом,
Ой юзли ғўзалнинг юзи мажлисда *аён*дир.
Гар мазҳабимиз бода ҳалол дер эди, лекин
Эй сарв, юзинг бўлмас экан, бода *ёмон*дур.
Сўз қилма уятдан, мени расволиғим ундан,
Сўрма отим, ул от мени шарминга *зиён*дур.

(Ҳофиз, 41-бет.)

Зоҳидо, айлама риидларга гуноҳкорча хитоб,
Бошқаларнинг гуноҳи-чун сени қилмайди итоб.

(Ҳофиз, 59).

Юзталиқ тасбеҳини сўфи риё бирла санар,
Бу билан шаҳр ичига бўлғали *ангушт*мисол.

(Жомий, 114).

Келмаса Жомий қўлингдан дўст дастин ўпмоғинг,
Ўп аёғини-ю, билгил муғтанам бу бўсни.

(Жомий, 129)

Йўлингда гаминг ичра шайдоларинг ўлгандин,
Жонлар — ерда, танлар — тупроғида *уйғунлар*.

Мазҳаб қидириб Жомий дунёни кезиб чиққач,
Ишқинг йўлимас йўлни рад этди, деб: *ўтсунлар!*

(Жомий, 117.)

Қсфиялардаги нуқсонларнинг бир қисми асл нусхадаги сўзларни ноўрин алмаштириш сабабли, бошқалари бунинг акси ўлароқ, оригинал қофияларини айнан сақлаш оқибатида содир бўлган. Ҳофиз байтида айтинг бу кеча мажлисда шамъ келтирмасинлар ёр жамолининг ўзи етарлидир («тамом аст») дейилган. «Аёнду» — *маълумдир* бу ерда байт маъносини ифода этолмайди. Шу каби «бода ёмондур» аслидаги «ҳаромдур» сўзнинг маъносини қоплай олмайди (Ҳофизда «ҳаром» ва «ҳалол» тушунчалари қарама-қарши қўйилган). *Шармимга зиёнду* бирикмаси эса умуман шоир байтини мавҳумлаштириб қўйган. Ҳофиз дейди: «Эй, «пок вужудли» зоҳид, риндларни уят қилма. Зеро, бошқаларнинг гуноҳини сенга ёзмайдилар». Бу маъно ўзбекча байтда йўқ. Сабаби, ўзбекчада қофия бўлиб келган сўз: *итоб*. *Итоб* — койиш, маломат қилиш, ғазаб, қаҳр ва ноз-истигно демак. Кўриниб турибдики, сўзнинг биринчи маъноси (қаҳр, койиш) Ҳофиз муддаосига бирмунча яқин боради. Классик шеърятда мазкур сўз икки маъноли эди. Ҳозир бу калима фақат кейинги маъносида қўлланилади. Шу бонс байт таржимада китобхонга шоир истаганча таъсир этмайди. «Ангуштмисол» ва «бўс» сўзлари Жомий ғазалидаги «ангуштнамо» ва «побўс» сўзларининг бузилганидир. «Ангуштнамо» фразеологик бирикма, ҳамма бармоғи билан кўрсатадиган машҳур киши-

га нисбатан ишлатилади (машҳурлик ижобий маънода ҳам, салбий маънода ҳам бўлиши мумкин). «Побўс» оёқ-ни ўпиш. Бу сўзнинг тўғри шакли — бўса. Уни «бўс» деб ишлатмайдилар.

Қофия ўзидан кейин келадиган радиф билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Айниқса, от/туркумига кирган сўзлардан бўлган радифлар бутун мисранинг мазмунини, жумладан, қофия маъносини бирга қўшиб ифода-лаб келади.

Ҳофиз Шерозий девонида «чун шамъ» радифли ғазал бор. У ўзбек тилига «шамъдек» деб таржима қилинган. Ғазалнинг қофиялари ўзгартириб берилган. Қиритилган қофия сўзлар эса ҳамма байтларда радиф билан мантиқий муносабатга кирмаган. Бу ғазалда қофиялар шундай бўлиши керакки, улар радиф сўз — «шамъ»нинг хусусиятларига мос келиши, шу хусусиятларни изоҳлаши лозим. Асл нусхадаги «хубон», «гудозон», «сўзон», «пинҳон», «гирён», «ашкборон» сўзларига диққат қилинса, улар шамнинг ёниш, эриш, сўниш, иссиқлик тарқатиш ва бошқа хоссаларига ташбиҳдир. Бу сифат таржимада тўла акс этмаган:

Менга ҳижрон кечаси йўлла висол парвонасин,

Йўқса, оҳим айлағай оламини вайрон шамъдек.

(Ҳофиз, 139-бет).

Дар шаби ҳижрон маро парвонаи васли фирист,

В-арна аз оҳе жаҳонеро *бисўзонам* чу шамъ.

Мазмуни: ҳижрон тунида менга васл парвонасини юбор, бўлмаса оҳ ўтидан жаҳонни шамдек ёндираман.

Шамъ оламини вайрон қилиши мумкин, агар... «ёндирса»!

ҒАЗАЛ ТАРЖИМАСИНИНГ ХУРШИДИ ТОБОНИ

Ғазалда радифнинг ўзига хос ўрни, ўзига хос маъноси бор. Радифи бўлмаган ғазаллар ҳам учрайди, ле-

кин радифли ғазал кўпроқ. Радиф ғазални бошидан-охиригача бир мавзу, бир оҳанг ва гоя атрофида бир-лаштиради, ўқувчи ёки эшитувчи диққатини бир нуқтага тўплайди. Баъзи ғазалларда байтлар хилма-хил маъноларни ифодалаб келади, радиф эса уларни қовуштирадиган, ўзаро алоқага киритадиган воситадир. Радиф кўп ҳолларда шоирнинг асосий муддаосини билдириб, такрорланиб келиш натижасида (нақоратдай) фикрни таъкидлаб, тўплаб, кучайтириб беради. Қофия бир жуфт мисрани композицион боғласа, радиф бутун ғазал байтларини бир ипга тизиншга ёрдам беради. Шунга кўра оҳанг, ритми рўёбга чиқаришда ҳам радиф фаол иштирок этади. Шоирлар радиф танлашдан олдин бу сўзнинг ўз мақсадларига қанчалик мувофиқ келишига эътибор берганлар. Радиф-сўзнинг чиройли жаранглаши, вазнга тушадиган бўлиши ҳам ҳисобга олинган.

Агар классик шоирларнинг девонлари назардан ўтказилса, феъл сўзлардан тузилган радифлар кўпчилик экани маълум бўлади. Масалан, Абдурахмон Жомийнинг «дол» ҳарфи билан тугайдиган 141 та ғазалидан 123 таси радифли бўлиб, уларнинг деярли ҳаммаси феъл сўзлардир. Битта «қилмоқ» феълининг формаларидан («кард», «ҳоҳам кард», «на кард», «ҳам кард»... «кунед» ва ҳоказо.) 22 ғазалнинг радифи бор. От ва олмошлардан тузилган радифлар ҳам ғазалларда учраб туради.

Буларнинг ҳаммаси ғазал таржимасида радиф алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, катта санъаткорликни талаб этишиндан дарак беради. Бундай санъаткорлик ўзбекча таржималарда яққол намоён бўлгани юқорнда қайд этилди.

Воизон к-ни жилва дар меҳробу минбар *мекунад*,
Чун ба хилват мераванд — он кори дигар *мекунад*.

Ҳофизнинг бу машҳур ҳақиқатгўй байти неча асрлар давомида риёкор, инкиюзламачи кишиларни фош этув-

чи афоризмга айланган. Айтишларича, XV асрда Ҳиротда яшаб ижод этган ёзувчи, таржимон Ҳусайн Кошифий воизликда машҳур бўлган. Унинг ваъзларини юзлаб одамлар тинглаган. Бир куни муллаваччалардан бири Кошифий ваъз айтадиган минбарнинг поясига Ҳофизнинг шу байтини ёзиб қўйибди. Навбатдаги ваъзга келаётган Ҳусайн байтга кўзи тушиб, шартга орқасига қайтган ва бир йил давомида ваъзхонлик қилишга юраги бетламай юрган.

Ҳазалнинг «мекунанд» (қиладилар) радифи Ҳофиз сатираси тўғининг ўткир дамидир. Бу радиф Хуршид таржимасида *ўзгача* сўзи билан берилган. Феъл равиш билан алмаштирилган:

Домлалар минбар уза сўз қилса такрор *ўзгача*,
Айлагай хилватда турли фитна бедор *ўзгача*.

Қайд қилиш керакки, қофиялар бу ҳазал таржимасида у қадар дуруст деб бўлмайди, аммо радиф айни муддаодир. Балки бошқа бирор таржимон радифни айнан ўгириб («қиладилар», «қилгайлар» деб) ўз санъатини кўрсатар. Лекин ҳозирча Хуршид радифи чинакам ижодий изланишнинг мевасидир. Бунда таржимон мунофиқлик, иккиюзламачиликни фош этадиган каломни Ҳофиз байтларининг ички контекстидан топган ва бу муддаога айнан мос келган.

Агар радифни ташлаб кетишдан ҳазалга зиён етмаса, Хуршид радифсиз қилиб ўгиради. Бундай пайтда радиф маъноси мисраларга ҳалал бермаган ҳолда мазмунга сингдириб юборилади. Башарти, радиф оҳанг ва ритм учун зарур бўлса, бусиз маъно чиқмаса, у сақланган. Зукко таржимон уни сўзма-сўз ағдариш йўли билан эмас, балки ижодий ўзбекчалаштириш орқали бунга муяссар бўлган.

Чу рўят меҳру маҳ тобон *на бошад*,
Чу қаддат сарв дар бўстон *на бошад*.

Мазмуни: юзингдек ою қуёш тобон эмас, қаддингдек сарв бўстонда йўқ.

Таржимаси:

Юзингдек ёрқин ой осмонда ҳам йўқ,
Қадингдек сарв ҳеч бўстонда ҳам йўқ.

(Ҳофиз, 85-бет.)

Қўриниб турибдики, «қурбонлик» ҳам берилган («ою қуёш»—«ёрқин ой» деб олинган). Лекин бунинг эвазига соф ўзбекча шеър қўлга киритилган. Бунда ҳам радиф мисранинг умумий мазмунидан келтириб чиқарилган. Таржимон усталигини биргина ҳам боғловчиси ёрқин намоиш этади. Худди шу унсур асл нуханинг оҳанги ва тароватини очишда жуда-жуда керак. У узукка кўз қўйгандай муносиб тушган.

Аммо ҳамма вақт ҳам радифни мисра ичидан чиқариб бўлмайди. Шундай радифлар борки, уларни айнан таржима қилмай шеърнинг руҳини бериш мумкин эмас.

Чунончи:

Мутриби хушнаво бигў: *тоза ба тоза, нав ба нав,*

Бодан дилкушо бижў: *тоза ба тоза, нав ба нав.*

Бо санами чу лўбате, хуш бинишин ба хилвате,

Бўса ситону ком жў: *тоза ба тоза, нав ба нав.*

Барзи ҳаёт кай хўри, гар на мудом май хўри,

Бода бихўр ба ёди ў, *тоза ба тоза, нав ба нав.*

Шоҳиди дилрабойи ман, мекунад аз баройи ман,

Нақшу нигору рангу бў: *тоза ба тоза, нав ба нав.*

Боди сабо чу бигзари, бар сари қўйи он пари,

Қиссан Ҳофизаш бигу: *тоза ба тоза, нав ба нав.*

Радиф бу ғазалда мисраларнинг ярмини ташкил этади, у икки қисмдан иборат: 1) «тоза ба тоза» ва 2) «нав ба нав». Иккала ибора ҳам семантик жиҳатдан яқин: янги-янги, турли-турли. Бундан ташқари, байтларнинг биринчи мисралари ички қофиялидир.

Хуршид таржимаси:

Чолғувчи, айлагил наво *янги ва янги, хилма-хил*,
Изла шароб дилкушо *янги ва янги, хилма-хил*.
Кўнглинг очувчи ёр ила, хилват ўтур нигор ила
Бўса-ла ком этиб раво *янги ва янги, хилма-хил*,
Сенга тилак бўлурми ром, кўтармасанг қадаҳ мудом,
Еди-ла майни ич расо *янги ва янги, хилма-хил*.
Нима қилсанг гўзал пари, қилгуси мен учун барн.
Ранг ила ўсмаву хино *янги ва янги, хилма-хил*.
Тонг ели эссанг ҳар қачон гар ўша дилбарим томон,
Ҳофизнинг арзин эт адо *янги ва янги, хилма-хил*.

(Ҳофиз, 173)

Радиф аниқ таржима қилинган. Муҳими шундаки, таржимон радиф сўзларнинг семантик яқинлиги, айни пайтда икки хил синоним сўзлардан иборат эканлигини ҳам таржимада акс эттира олган. Ички латиф оҳангдошлик, таронали вазн (муфтаилун, мафонлун, муфтаилун, мафонлун — *сарех баҳри* ўзбекча шеърда муҳайё. Мазкур ғазалнинг русча таржимаси:

Песня брызнуть будь готова,
вновь и вновь, и снова и снова;
Чашу пей — в ней основ основа,
вновь и вновь, и снова и снова.

(К. Липскеров таржимаси)

Тожиқча радифни ўзбекча сўз билан бериш борасида яна бир қизиқ фактни келтириш ўринли.
Қамол Хўжандийнинг:

Он гули нав аз кадомин бўстон *бархост*,
К-аз насими ў зи ҳар сў бўйи жон *бархост* (82)

Матлаъи ғазали ғадифи билан Амир Хусравнинг:

Ба гулташти чаман чун гулситони ман *бурун ояд*,
Ба ҳамроҳи ў ашки равони ман *бурун ояд* (155),

деб бошланувчи ғазалининг радифи бир хил ўзбекча сўз орқали таржима қилинган:

Қай чамандин, билмадим, гул юзли жонон *қўзғолур*,
Эсса гар ундан насим, ҳар ёнда юз жон *қўзғолур*.

(Қамол Хўжандий, 83).

Гар чаман сайрига сарви бўстоним *қўзғолур*,
Унга пайровлик қилиб, ашки равоним *қўзғолур*.

(Хусрав Деҳлавий, 31).

Қамолда «бархост» — *турди*, *чиқди*. Деҳлавийда «бурун ояд» — *чиқса*, *чиқади* (ташқарига чиқади). Демак, бу сўзлар шаклан ҳар хил бўлса-да, маъноси яқин. Ҳар икки ғазал ҳам ўзбекчага *қўзғолур* радифи билан яхши ўгирилган. Бу сўз майин ҳис қўзғатувчи шоирона жозиблага эга. У ғазалларнинг жилосини, сафоли руҳини кишига етказди.

Агар икки шоирнинг икки ғазали битта радиф билан таржима қилинган бўлса, бунинг акси ўлароқ, бир шоирнинг битта ғазали икки таржимада икки хил радиф билан берилганини ҳам кузатиш мумкин. Биринчи таржима:

Жоним ул лабдин ҳикоят *айлагай*,
Тўти шаккардин ривоят *айлагай*...

(Жомий, 21).

Иккинчи таржима:

Жон ширин лабдин ҳикоятлар қилур,
Тўти шаккардан ривоятлар қилур.

(Жомий, 45).

Асли:

Жон аз он лабҳо ҳикоят мекунад,
Тўти аз шаккар ривоят мекунад.

Бу ғазал Жалололиддин Румийнинг шоҳ асари «Маънавий маънавий»нинг биринчи байтига жавобан ёзилган. Чиройли ғазал, шоир маъшуқанинг ширин лабини таъриф этмоқда. Шунинг учун бошқа ифодалар лаб образини ёрқинлаштиришга хизмат қилган. Ғазалнинг таржималари дуруст чиққан. Ҳар икки таржима шеърнинг ташбиҳу образларини яхши акс эттира олади. Радифлар ҳам тўғри танланган; фақат бу радифларнинг қофиялар билан муносабатида маълум эътироз бўлиши мумкин. Қофияларни таржимонлар ўзгартирмаганлар. Иккинчи таржимада қофияларга *-лар* қўшимчаси қўшилган. Бу вазни тўлдириш учун керак бўлган. Эсиз, у қофия сўзларнинг ҳаммасига ёпишиб тушмайди. Мана шу ерда «айлагай» радифли вариант афзалроқ кўринади.

Демак, агар 1) радиф ғазалнинг композицион қурилиши, оҳанги учун ҳал қилувчи роль ўйнамаса ва 2) борди-ю, радиф функциясини қофия бажара олса ёки 3) таржимон радиф функциясини асардаги бошқа воситалар орқали тиклаб, бу сўзнинг маъноларини байтларга сингдиролса — ғазални радифсиз таржима қилиш мумкин экан. Бунинг ажойиб намуналарини Хуршид таржималаридан кўрилди.

Борди-ю, шундай маҳорат етишмаса, радифнинг йўқлиги дарҳол билинади, ғазал қандайдир мўрт бир нарсага ўхшаб қолади, байтлар, мисралар тарқоқ, пароканда бўлиб чиқади, ортиқча сўзлар такрори вужудга келади.

Не сабадандир, нигоро, бунчалик нозу итоб?
Не сабаддан хаста дилларга азобинг беҳисоб?
Сенга арзим бор, азизим, чоптириб от, ўтма тез,
Бағритош дилбар мени кўргач, *надандир* бу шитоб?
Сен дединг: «Ўксинма, киргумдир тушинга бир туни».
Уйқусизман, туш ўзи қандай бўлур, бергил жавоб?
Ўт ва сувда фарқ бўлган нотавоннинг бўлмасам,
Не учун дил тўла ўтдир, *не учун* кўзда хуноб?
Сендан айру бир қимир этмоққа-ку, йўқдир кучим,
Билмадимки, *не учун* қалбимда бунча изтироб?
Мадрасадан ҳажга ё майхонага борсаммикин,
Айт-чи, эй йўловчи пирим, қай бири бўлгай савоб?
Поклик ҳаққида Жомий, лоф урурсан тобакай,
Бунга *не боис*, сенинг жандангни булғатмиш шароб?

(Жомий, 33-бет)

Аслидан бир байт:

Эй турки шўх, ин ҳама нозу итоб *чист?*
Бо дилшикастагон ситами беҳисоб *чист?*

«Чист» радифи бу ғазалда: *сабаби нима; нима учун; нега; нима; қандай* каби маъноларда келган. Бу маънолар таржимада мисраларнинг боши ва ўрталарида акс этгани кўриниб турибди. Бошқача айтганда, радиф сўзнинг маъноси тамом ташлаб кетилмаган. Зотан, бунинг иложи ҳам йўқ. Чунки ғазалнинг мазмуни шу сўроқ сўз асосига қурилган. Барча байтларнинг урғуси шу сўзга келиб тушади. Таржимонга ғазалнинг радифи берилмаганини таъна қилиш жоиз эмасдир. Балки бунинг иложи бўлмас. Шуниси борки, радифининг йўқлигидан ғазал анча фазилатини йўқотган. Радиф бўлмагандан кейин ўрнини қоплайдиган бўлак сўз ва бирикмаларни қўшишга тўғри келган. Лекин улар радиф мазмунини бир қадар тўлдиргани билан унинг бадний-эстетик функцияларини бажаролмайди: ягона оҳанг, композици-

он яхлитлик маҳв бўлган. Оригиналдаги мухтасарлик барҳам топган. Балки вазнинг ўзгаришига, баъзи байтларда маънонинг ғализ чиқишига (охирги мисрага диққат қилинг), ортиқча сўз ва боғловчиларнинг киритилишига ҳам шу радифнинг йўқлиги сабаб бўлгандир? Шу каби қайси, ким, этди, қилди, солди, эшитган, кўринди, бўлмиш, келгай, чиқса, чиққуси, ҳеч қачон, нечук, қандайин сўзлари етти марталаб ўн марталаб ҳар ер-ҳар ерда такрорланиб келган таржималар анча учрайди. Баъзан бир маъноли радифлар ҳам шундай такрорланиб келган. Масалан, Жомийнинг «кисти» радифли ғазали мисралар орасида тўққиз марта *кимнинг* сўзини такрорлаш билан ўгирилган (92). Бундай пайтда сўзни радифга кўчириш маъқулга ўхшайди. Баъзан радиф сўз мисралар бошида келган:

Истар эдим тоза ҳаволи чаман,

Истар эдим жилвали сарву суман...

(Жомий, 52)

Бундай «истар эдим»лар ғазалнинг охиригача шу тариқа қаторлашиб келган. Бу усул, эҳтимол, радифни бир неча сўз билан мисралар орасида келтиришда кўра тўғрироқдир? Ҳар ҳолда ягона оҳанг ҳосил бўлади ва ихчамлик таъминланади. Баъзан радифсиз ғазаллар ўзбек тилига радиф билан таржима қилинган. Бу ҳол кам учраса-да, аммо характерлидир. Чунки ўзбекча радиф ғазал фазилатига ҳеч бир зиён етказмаган, аксинча, бу фазилатни беришга кўмаклашган.

ДУСТЛИК ДАРАХТИНИНГ ШИРИН ҲОСИЛИ

Шу тариқа, форс-тожик классик шоирлари ғазаларидан ўзбек тилига қилинган таржималар кўздан кечирилди ва мавжуд тажрибалар ҳақида фикр юри-

тилди, мулоҳазалар айтилди. Булар шуни кўрсатадики:

1. Ҳазални бир тилдан бошқа тилга аниқ ва мукамал таржима қилиш мумкин.

2. Ҳазал ўзбек китобхонига азалдан таниш. Ҳофиз, Хусрав, Жомий каби улуғ шоирларнинг ижоди кўп асарлар давомида халқимиз дилидан жой олиб келган, уларнинг ғоялари, санъатлари, каломи ўзбек шоирларининг ашъори билан ҳамоҳанг.

3. Бу тарихий яқинлик форс-тожик тилидаги Ҳазални ўзбек тилига ўтказишга анча қулайлик туғдиради.

4. Аммо тиллар орасидаги тафовут ва давр масофаси ўз таъсирини ўтказади, демак, қийинчилик, муаммолар ҳамон мавжуд.

5. Шарқ адабиётининг билимдони бўлган, шу адабиёт руҳида тарбияланган моҳир Ҳазалнавис шоирларимиз бу тафовутларни усталик билан енгиб ўтиб, Ҳофиз, Хусрав, Камол, Жомий Ҳазалларини ўзбек китобхонига тақдим этдилар. Бу катта ижодий ютуқдир.

6. Таржима бўлган Ҳазаллар орасида ҳали Ҳазал талабига жавоб бермайдиганлари ҳам бор. Улар ё байтларнинг ноаниқ шарҳланишидан, ё қофиянинг бузилишидан, ёки радифни таржима қила билмасликдан пайдо бўлган нуқсонлардир. Бироқ заҳматкаш таржимонлар меҳнатининг якуни ва натижасини бу хом таржималар билан эмас, балки қўлга киритилган улкан ютуқлар — яхши таржималар билан тақдирлаш мақсадга мувофиқдир. Бадиий баркамол таржималар, Ҳофиз, Камол, Хусрав ва Жомий номларига муносиб ўзбекча Ҳазаллар уларнинг бошқа асарлари таржимаси билан биргаликда ҳозирги ўзбек китобхонини бу улкан адабиётдан баҳраманд этди ва ўзбек-тожик халқлари орасидаги қадимий дўстлик боғига янги гулшан бўлиб қўшилди.

Ҳофизда шундай байт бор:

Ширин ҳосил берар дўстлик дарахтин ўтқиз, эй инсон,
У душманлик ниҳолин юлки, бергай ғам, алам, армон (97).

Таржима дўстлик дарахтидир. Шоир ва таржимон бу дарахтни биргалашиб китобхон қалбига ўтқазади. Унинг илдизлари қанчалик маҳкам бўлса, меваси шунча мўл ва ширин бўлади. Ҳофиз каби улуғ шоирларнинг ижод дарахти ҳеч қачон хазон бўлмайди. Совет шоири Алексей Сурков ўзи гувоҳ бўлган бир воқеани ҳикоя қилади. Совет маданияти ходимлари ҳайъати Эронга борганда, Шерозга, Ҳофиз музейига ташриф буюрадilar. Удумга биноан, музейга кирган киши Ҳофиз девонини очиб, фол кўриши керак экан. Совет шоирлари бирма-бир девонни очиб ўқийдилар. А. Сурков ёзади: «Бировимизга Ҳофиз шундай каромат қилган эдики, сўзма-сўз мазмуни қуйидагичадир: «Саҳро ва баланд тоғлар оша сенинг истиқболингга ошиқдим. Бизнинг мазҳабимиз ва тилимиз бошқача бўлса-да, аммо қалбларимиз туташ»¹.

¹ А. Сурков. По воздушным путям Ирана. Журн. «Огонёк», 1946, № 50.

МУНДАРИЖА

Муқаддима ўрнида 3

I боб. Шеър — таржима — шеър

Ҳофиз ва Гёте	7
Инсон манзаралари	14
Икки шоир, туташ тақдир	18
«Янги олам — янги одам»	20
Олам — шоирга, шоир — оламга	23
Шоир — таржимон — китобхон	27
Шеър ва таржима	31
Аниқлик нимадан бошланади ёки «қора Мария»	42
«Қайф деганинг — алам ва қайғу»мас	48
«Аслига тўғри...»	52
Горацийни «лотинчасига» ўқиб бўладими?	60
Таржимон — авторнинг рақибими?	71
Ҳамиднинг Ҳамлети бошқа	78
Шеъринг таржимада вазн муаммоси	89
Мазмун ўша, мақом бўлакча	94
Дарёлар туташган жойда	106
«Учинчи адабиёт»	116
«Таржима қилмасам туролмайман»	126
Сонет таржимаси	136

II боб. Ҳазал таржимаси ҳақида баҳс

«Тожиқона кўзларда — турқона киприклар»	144
Ҳазалдан ҳазал яратиш санъати	148
Ҳазал таърифида	152
Шаклдор мазмун, мазмундор шакл	161
Бир ҳазал ва унинг таржимаси	165
Ҳазал — таржима — ҳазал	171
Таржима ва татабуъ	179

На масалдир, на ғазал	184
Ғазал вазни, қофияси билан ғазал	193
Рудакий созига носоз таржима	196
Ғазал полифонияси	199
Яна қофия баҳсига қайтиб	202
Ғазал таржимасининг Хуршиди тобони	210
Дўстлик дарахтининг ширин ҳосили	218

На узбекском языке

Г. САЛАМОВ, Н. КАМИЛОВ

МОСТЫ ДРУЖБЫ

поэзия и перевод

Редактор *Т. Алимов*

Рассом *В. Берсенов*

Расмлар редактори *В. Немировский*

Техн. редактор *Э. Саидов*

Корректор *Р. Содиқбекова*

ИБ № 686

Босмахонага берилди 11. 01. 79. Босишга рухсат этилди 16. 07. 79. Р. 09077. Формати 70X108 $1/32$. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма, Шартли босма л. 9.8. Нашр л. 9,8 Тиражи 5000. Заказ № 4845. Баҳоси 65 т. Рафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 700129. Навоий кўчаси. 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасида тайёрланган матрицадан Морозов номидаги босмахонада босилди. Самарқанд, Кузнецкая кўчаси, 82.

Саламов Ф., Комилов Н.

Дўстлик кўприклари: (Поэзия ва таржима).— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.—224 б.

Китобда шеърин таржима хусусида баҳс юритилади. Унда назм таржимаси адабий анъаналар ва адабий алоқалар билан узвий боғлиқ ҳолда олиб текширилади. Ишнинг биринчи бобида, асосан, Ғарб адабиёти, хусусан, рус шеърини намуналарининг ўзбекча таржималари ҳамда, қисман, ўзбек шоирлари асарларининг русча таржималари таҳлил қилинса, иккинчи боб газал таржимаси баҳсига бағишланган.

Муаллифлар шеърин таржима техникаси, унинг асосий талаблари, ўзига хос нозик томонларини аниқлашни ўз олдидарига мақсад қилиб қўйганлар. Китоб шеърин таржима мухлислари, таржимонлар, журналистлар, тил ва адабиёт ўқитувчилари, студентларга мўлжалланган.

I. Автордош.

Саламов Г., Қамилов Н. Мосты дружбы. Очерки.

ББК 83

8